

Üçüncü Kısım: Mi'mâr Sinân'ın Eserleri

Ernst Egli'nin *Osmanlı Altın Çağının Mimarı Sinan* kitabının
üçüncü bölümünün transkripsiyonu

Transkripsiyon: Elif Yılmaz Şentürk

Son Okuma: Gül Cephaneçigil

2017

[1->]

Üçüncü Kısım Mi'mâr Sinân'ın Eserleri

Sinân'ın eserlerini ihtivâ eden iki liste de bizde mevcuttur. Bunlardan biri tezkire-i ebniye diğeri de tezkire-i bünyândır. Bunların her ikisi de Mustafa Sa'î tarafından tanzîm edilmiş olup bu zâtın Sinân olması muhtemeldir. Bu listelerde, her ikisinde de Sinân'ın eserleri müsâvi olarak taksîm edilmiş olmakla beraber eserler mikdâr bakımından ayrılmaktadır. Bunlar şu şekildedir:

		Birinci Liste Tezkire-i Ebnîye	İkinci Liste Tezkire-i Bünyân
1	Cum'a Câmî'leri (Câmî')	72	81
2	Günlük Câmî'ler (Mescid)	49	50
3	Mektebler (Medrese)	50	55
4	Kurân Mektepleri ve Türbeler	65	67
5	İmâretler	17	15
6	Şifahâneler	3	3
7	Su Tesîsâtı	7	7
8	Köprüler	7	8
9	Kervânsarâyalar	5	6
10	Sarâyalar ve sarây aksâmı	27	33
11	Mağâzalar, Depolar	5	6
12	Hamâmlar	31	33
Eserlerin mecmuu		312	334

[2->]

Bundan sonra da yalnız türbelerden, kısmen Cum'a câmî'lerinden ve biraz da diğeri mi'mârî eserlerden bahsedilmektedir. Burada zikr edilen eserler Sinân'ın arzusu ile, zuhal-i istikbâl düşünülerek Sinân'ın san'atkârlık cebhesindeki tahsîl ve ehliyetinin ve ayrı bir gaye ile gösterilmiştir. Bu sûretle bu birkaç eser, imlâsı tasrîfinin mükemmeliyeti, Sinân'ın hiç ilgisi olmayan merbutiyetleri, hududsuz olan târihi motiflerin takdîri ve nihâyet birkaç şekillerin mukâyesesi için yalnız ve yalnız Sinân'ın şahsiyetini alakadâr eder. Yalnız Sinân'ın insan ve san'atkâr olarak okuyuculara arz edilmesi mühimdir.

Şayet Sinân'ın eserleri onun şahsiyetine göre tefsîr edilecek olursa evvelâ onun en basit ve kat'î olarak yarattığı eserleri aramak icâb eder. Bu maksadla evvel emirde Sinân'ın türbelerinden bahsedilecektir.

A. TÜRBELER

Türk türbelerinin iç kısmının basit bir kompozisyonu olup burada gerek masraf gerekse genişlikten kaçınılmıştır. Bu itibarla bunların hey'et-i mecmû'ası doğrudan doğruya anlaşılabilir bir tarzdadır. Bunun yapılışı ise imkân nisbetinde olarak mi'mârın, sanatkârın görüşüne bağlıdır. Buraya Sinân'ın türbelerinin diğeriyle tefrîk edilebilmesi mümkündür. Evvel emirde inşa kitâbeleri ve gömülü olan zâtın ölüm târihlerinden tesbit edilebilir. Ekseriyetle de zengin kimselerin türbelerini ölümünden evvel inşa ettirdikleri görülmektedir. Bu türbeleri bizim için birer abîde olup bunlar Sinân'ın kaba taslak krokileri de olsa onun tekâmül ettiğini sırasıyla kat'î devirlere ayırmaktadır. Geri kalan eserlerin nazar-ı itibâra alınması için mu'ayyen bir fâide temîn etmek ve bu sûretle onun san'atkârane tekâmülünün [3->] daha iyi anlaşılması sağlanır.

Sinân'ın yaptığı inşa'atın birinci listesindeki 4. maddede 9 Kurân Mektebi, 19 türbe bundan sonraki sıraya sevk edilmektedir. Liste içinde bulunan Sultân ve Şehzâdelerin türbeleriyle başlamakta olup sonra da vezîr-i a'zamların türbelerini ihtivâ etmektedir. Daha sonra da şu şekilde türbeler sıralanmaktadır: Vezîrler, kaptân-ı deryâlar, paşalar ve paşa çocukları ve nihâyet 17. olarak türbelerin sırasında Şâh-ı Hûbân Kadın türbesi gelmektedir.

Bunların yanında vezîr-i a'zam Ayas Paşa'nın türbesi, bize Sinân'ın Sultânların mi'mârı olarak ta'yîn edildiğini hatırlatmaktadır¹. Ayas Paşa 1539 yılında ölmüş olduğu iddia edilmekte olup bu listede işaret edilmektedir. Nazar-ı dikkati celb bir nokta da 1558 yılında ölen *Roxilane*'in türbesinin Sultân Süleymân'ın emri üzerine câmi'nin arkasındaki kendi mezârının yanına yapılmış olup bu da Sinân'ın eserlerini ihtivâ eden listede mevcûd değildir. Bu husûsta aşağıda daha tafsîlâtı olarak bahsedeceğiz. [4->]

Numara	Türbenin kime ait olduğu	İnşa senesi	Ölüm Senesi	Bulunduğu Yer
1	Sultân Süleymân	1557'den evvel	1566	Süleymâniye'nin arkasında, İstânbûl
2	Sultân Selîm II	1574	1574	Ayasofya civarında, İstânbûl
3	Şehzâde Mehmed	1543-1544	1543	Şehzâde Câmi' yanında, İstânbûl
4	Şehzâdeler		1556	Sultân Selîm Câmi' yanında, İstânbûl
5	Rüstem Paşa, Vezîr-i A'zam	1555	1561	Şehzâde Mehmed Câmi' yanında, İstânbûl
6	Hüsrev Paşa, Vezîr	1545	1544	Fatih Câmi' yanında, İstânbûl
7	Kara Ahmed Paşa, Vezîr-i A'zam	1555	1555	Topkapı, İstânbûl
8	Sokullu Mehmed Paşa, Vezîr-i A'zam	1574'den evvel	1579	Eyüp
9	Siyavuş Paşa'nın oğulları	?	?	Eyüp
10	Zal Mahmud Paşa, Vezîr	1555(?)	1574'den sonra	Eyüp
11	Şemsi Ahmed Paşa, Vezîr	1580	1580	Üsküdâr
12	Barbaros Hayreddin Paşa, Kaptân-ı Deryâ	1541	1546	Beşiktaş, İstânbûl
13	Yahya Efendi	?	?	Beşiktaş, İstânbûl
14	Garib Ahmed Paşa	?	1575	İstânbûl (?)
15	Kılınç Ali Paşa, Kaptân-ı Derya	1580	1580	Tophane, İstânbûl
16	Pertev Paşa, Vezîr	1574'den	1574	Eyüp

¹ Bu cümle özgün metinden kısmen farklı ifade edilmiştir. Almanca metinde, Sinan'ın sultanların mimarı olmasında rol oynayan Ayas Paşa'nın türbesinin listede yer almadığının da hatırlanması gerektiğine işaret eden "*Nebenbei sei daran erinnert, dass die Türbe des Grossveziers Ayaz Pascha, gestorben 1539, die angeblich Anlass gegeben haben soll, Sinan zum Sultansarchitekten, nicht in der Liste vermekt ist.*" ifadesi yer almaktadır. (s. 49)

		evvel		
17	Şâh-ı Hûbân Kadın	?	?	Yeni Bahçe, İstânbûl
18	Ahmed Paşa, Vezîr-i A'zam	1580	1580	Edirnekapı, İstânbûl
19	Hacı Paşa	?	?	Üsküdar

[5->]

En türbeler ² hakkında izahât devirlerine göre şu şekilde sıralanarak verilmektedir:

1- Kaptan-ı Derya Barbaros Hayreddin Paşa'nın türbesi (1546'da ölmüştür.)

Giriş kapısının üzerindeki kitabeye göre 1541 yılında inşa edilmiştir.

Bu en eski olarak görülmektedir. (Resim 8)

Sekiz köşeli olan binâ düz satırlı olup köşelerde yuvarlak sütunlar bulunmamakta, satırları çerçevesiz olan esaslı mik'ab şekilleri bırakılmıştır. Sekiz köşesi bulunan bu satırlara tezyînât olarak yalnız üst üste, mütenâsip ve kademeli olarak konmuş pencereler vardır. Tâmbur sekiz köşelidir; kubbe tepe³ sade ve basittir. Silmeler sade bir profil şeritten başka hiçbir tezyînât olmadan çevrelenmiştir. Ön holü de yine böyle sadedir. Türbe, ornömanların eksik olması nazar-ı dikkati celbeder. Mik'ab şekillerle zorla kıymetlendirilmiş ve sade şekiller esaslı kıymet ifade eder şekle konmuştur.

2- Şehzâde Mehmet'in türbesi, 1542-1544 yılında inşa edilmiştir.

(Şekil 9)

Süleymân'ın evvelce ölmüş olan bu oğlu son def'a olarak Manisa sarayında bulunmuş ve bundan dolayı şehzâde öldüğünden Sultân kendisini fazla sevmekte idi. Ölümü Sinân'a ilk büyük sipariş olan Şehzâde Câmî'nin inşâasını vermek fırsatını verdi. Aynı yıllarda da Şehzadeler Türbesi'nin inşâası sipariş edilmiştir. [6->]

Sekiz köşeli olan bir inşââtın içerisinde de sekiz satır, sade bir iç kısım ve bir kubbe ile örtülmüştür. Dıştan sekiz köşenin köşelerinde yuvarlak sütunlar konmuştur. Binânın soklu sekiz köşenin satırlarındaki sütun ka'ideleri profillerinin aktarma edilmesiyle ⁴ zenginleştirilmiştir. Silmelerin zenginleştirilmesi de sekiz köşenin satırları üzerindeki sütun başlıkları profillerinin aktarma edilmesi olmuştur. Silmelerin tezyîn edilmiş nihâyetlerine konmuş olan köşe süsleri, tâmbursuz olan dilimli kubbesinin zengin plastik tezyînâtı, satırların zengin tezyînâtı ve mi'mâri elemanları nihâyet her cebhedeki pencere akslarının çift olması ile bu inşâatta mi'mâr plastik mi'mâri elemanları bol olarak kullanarak zengin tezyînât ve güzel malzemeli bir eser yapmıştır. Sinân burada mi'mâri bir tekâmül bulduğunu açıkça göstermektedir.

3- Hüsrev Paşa Türbesi (1545 senesinde ölmüştür) (Şekil 10)

² Yayınlanmış olan Türkçe ve Almanca metinlerde "en önemli" türbelerden bahsedileceği ifade edilmektedir. (sırasıyla s. 70 ve s. 49). Burada "önemli" sözcüğü unutulmuş olmalıdır.

³ Burada "kubbe tepe" olarak tercüme edilmiş olan ifade Almanca metindeki "Kalotte" terimine (s. 49) karşılık olarak kullanılmış olmalıdır. Bu ifade metnin yayınlanmış Türkçe tercümesinde "küre takkesi" olarak tercüme edilmiştir (s.70).

⁴ Burada profillerin "aktarma edilmesi" olarak tercüme edilmiş olan ifade Almanca metindeki "Forthführung" sözcüğüne karşılık olarak kullanılmış olmalıdır. Metnin yayınlanmış Türkçe tercümesinde söz konusu cümle "...[B]inanın kaidesi sütunçe kaidelerinin sekizgen gövdenin kenarları boyunca sürdürülmesiyle zenginleştirilmiştir" olarak tercüme edilmiştir (s.74).

Bu türbe de sekiz köşeli kule şeklinde bir türbe olup bir kubbe ile örtülmüştür. Şehzâde Türbesi'nde olduğu gibi sekiz köşeli binânın köşelerine yuvarlak direkler konmuştur. Direklerin tezyînâtı profil şeritler ve silmelerin tedrici olarak köşe süsleriyle ga'ib olması da yine yukarıda zikr edilen gibidir. Sekiz köşeli binânın üzerindeki da'ire şeklindeki tâmbûrun ve onun üzerine gelen sade ve düz kubbenin kornişleri yenidir. Tâmbûr zarîf tezyînât kısımlarıyla süslenmiştir. Sekiz köşe binânın her bir [7->] cebhesindeki ikişer pencere aksları tektir.

Türbelerin müte'akib grupları bizi altıncı devreye ya'ni tertîben 1553'den 1555 yılına kadar götürmektedir. Bunlar şehzâde türbeleri (1553) ve vezîr-i a'zam Ahmet Paşa'nın 1555 yılında tanzim edilmiş olan türbesi bahis mevzuudur. Yine de 1561 yılında ölen Rüstem Paşa'nın ve üzerinde 962 (Hicri 1555 senesi bulunan türbesi de buraya dâhildir.

4- Şehzâdeler Türbesi (1553)

Bu binâ sekiz köşeli, nisbetli ve alçak büyük bir esas binânın yuvarlak bir tâmbûr ve düz bir kubbeden teşekkül etmiştir. Sekiz köşeli binânın satırları bariz şekilde çerçevelenmiş olup tâmbûr çengelli şeritlerle⁵ süslenmiştir. Sekiz köşeli binânın cebhelerinin ön holün arkasına gelen kısmı dışarıya doğru çıkmış ve muntazam olarak alını teşkil etmektedir.

5-Ahmet Paşa Türbesi (1555)

Kara Ahmet Paşa, Süleymân'ın hemşiresi Fatma Sultan'ın eşidir. Ahmet Paşa'nın Topkapı'da inşâ ettirmiş olduğu inşâât grubu hakkında Türk Arkeoloğu ve Mi'mârî Sa'im Ülgen şöyle demektedir: "Herhalde türbe ve mekteb-i sübyân gibi mu'ayyen kısımlar fazla teferrud etmiş binâlar değildir." Vâkı'a mu'ayyen sekiz köşeli bir plan üzerine yapılmış olan türbenin her cebhesi dört metredir. Kubbesinin genişliği beş metreden aşağıdır. Buna göre yalnız vezîr-i a'zam'ın sandukasını ihtivâ eden küçük bir türbedir. [8->]

Dış köşelerde yine yuvarlak, ince, uzun sütûnlar vardır. Eğer bunlar olmasaydı burası hiç de şâyân-ı dikkat değildi. Bu sadelik ölümünün hususiyetini ifâde etmekte olup, bu 1555 yılında yapılmıştı.

6- Rüstem Paşa Türbesi (1555) (Şekil 11)

Rüstem Paşa, Süleymân'ın kızı Mihrimân⁶ Sultan'ın kocasıdır. Bu türbe doğrudan doğruya Şehzâde Mehmet'in türbesi yanında yapılmış olup bundan daha küçük bir ehemmiyeti hâ'izdir ve sekiz köşeli, tâmbûrsuz ve düz kubbeli bir binâdır. Cebheleri ayak çıkıntısı şeritleriyle⁷ kuşatılmıştır. Türbenin heyet-i mecmuu az bir ehemmiyeti hâ'iz olup ve oldukça kurudur. Bu grup hakkında daha fazla ma'lûmat sahibi edinemeyeceğimiz görünmektedir. Mesela Sinân dekoratif san'atını hazf etmiştir.

⁵ Burada "çengelli şerit" olarak tercüme edilmiş olan ifade Almanca metindeki "Spruchbändern" terimine karşılık olarak kullanılmış olmalıdır. Yazı bandı olarak anlaşılabilen bu ifadenin geçtiği cümle, yayınlanmış olan Türkçe tercümede de "... kasnağın üzeri de yazılarla süslenmiştir" olarak tercüme edilmiştir.

⁶ ç.n. Söz konusu kişi Mihrimâh Sultân olup, burada sehven "Mihrimân" olarak yazılmış olmalıdır.

⁷ Burada "ayak çıkıntısı şeritleri" olarak tercüme edilmiş olan ifade, Almanca metindeki "Lisenebänder" terimine (s. 50) karşılık olarak kullanılmış olmalıdır. Düşey şeritlere işaret eden bu terim için, metnin yayınlanmış Türkçe tercümesinde herhangi bir ifade yer almamaktadır (s. 75)

Fakat bu inşâatta husûsi ba'zı problemler vaz' edildiğini de inkâr edemeyebilir. Bunlar bilhassa nispetle yahud da profillerin plastik olarak kıymetlendirmeleri halinde tecelli etmiştir.

Fakat bu on senenin ikinci yarısında sırasına ait olan diğer türbe grubu bizde mükemmel bir te'sîr icrâ etmektedir. Elimizde Holstein'deki Flensburg'lu Aşağı Almanyalı bir ressam olan Melchior Lorichs'in 1559 yılına ait İstânbul panoramasını ihtivâ eden bir resmi mevcuttur. Bu ressam muhtelif yer ve semtlerin çok mâhirane bir sûrette intihâb ettiği Haliç'in diğer sahilindeki esâs noktaları teferruatıyla ve itinâ ile çizmiştir. Bu resimde sultan tarafından evvelce tamamlanmış olan camiin [9->] yanında olan sultanın ve sultân Roxilane–Hasekî Hürrem Sultan'ın türbe inşââtı vardır.

Bu sûretle bunlar daha evvel yapılmıştır. Hasekî Hürrem 1558 yılında, Süleymân ise ondan sekiz sene sonra ölmüştür. Tarihin 1566 olmasına rağmen ki bu tarih Süleymân'ın türbesinin büyük kapısı üzerinde mevcuttur. Bu inşâât 1559 yılından evvel yapılmıştır. Buna göre bu padişahla sultanın türbe inşââtı aynı zamanda başlamış ve takriben 1559 yılında tamamlanmıştır. Fakat Hasekî Hürrem türbesinin Sinân'ın inşââtı listesinde yer almamış olması dikkate şâyandır. Hasekî Hürrem'in türbesinin zikredilmemiş olmasında mühim bir sebep olduğunu kabul etmek icâb eder. Bu türbenin Sinân tarafından yapılmamış olması muhtemel midir? Sinân ve Sa'i'nin doğrudan doğruya bu sultanın türbesini unutmuş olması mümkün müdür? Yahut da bu zikir edilmemeyi ne şekil îzâh edebiliriz?

Bu grupta Zal Mahmut Paşa'nın türbesini de sayabiliriz. Bu büyük muharib 1574 yılında ölmüş olup türbe ve câmi'nin daha evvel yaptırmağa başlanmış olduğu şeklinde görünmektedir. Mu'tad şeklinde medrese, imâret, hamâm ve sa'ire gibi diğer binâlar doğrudan doğruya câmi' inşââtı ile birlikte bitirilmemiş ise sonradan yapılmıştır. Zâl Mahmût Paşa ile karısı Şah Sultan'ın türbelerinin 1559-1560 yıllarında [10->] yapılmış olmasına imkân yoktur. Ve bunların daha fazla sonraları yapılmış olması kâbilirdir.

7- Zal Mahmut Paşa ile (1555? ve daha fazla 1559'dur) karısı ve İkinci Selîm'in kızı Şah Sultan'ın türbeleri (Şekil 12)

Sekiz cebheli olan bu türbe bir hendese-i mücesseme karakterinde⁸ zarif bir ayak çıkıntısı olarak görünmektedir. Bundan başka sade bir silme ve tâmbûrsuz düz bir kubbesi vardır. Bu sekiz köşeli binânın bir pencere aksından diğer cebhede iki pencere aksına olmak üzere değişik bir şekil arz eder. Fakat bu da iç kısımda sade bir şekilde sıralanmış kısımların bulunmasıdır. Şimdi burada yeni bir tarz bulunmaktadır. Zal Mahmut Paşa'nın türbesinde ilk defa olarak bir binânın iç kısmının ayrı bir şekilde tanzîmi yapılmıştır. Şimdiye kadar zikredilen sekiz köşeli binâların iç kısımlardan mühim olarak salîb şeklindeki iç kısım tarzı yapılmış ve sekiz köşeli binânın dört diyagonal cebheleri zeminde olarak iç kısmı kazanılmakta ve dışarıya doğru çıkıntı yapmakta ve bu sûretle salîb şeklindeki binâ iç kısmının dört köşe direklerini teşkil etmektedir. Üst katta ise vaz' edilmiş olan dört sütûn ile şa'sa'a temdîd edilmiştir.

⁸ Burada "hendese-i mücesseme karakterinde" olarak tercüme edilmiş olan ifade Almanca metindeki "stereometrischen Charakters" ifadesine karşılık olarak kullanılmış olmalıdır. Metnin yayınlanmış Türkçe tercümesinde bu ifade "geometrik karakter" olarak çevrilmiştir (s. 78). Ömer Faik Bey , Almanca'dan Türkçe'ye Lûgat Kitabı, Ossmanieh Matbaası, İstanbul, 1898'da "stereometrie" sözcüğünün Osmanlıca karşılığı Ali Saim Ülgen'in kullandığı gibi, "hendese-i mücesseme" olarak verilmiştir. "Hendese-i mücesseme" ise Şemseddin Sami, Kamus-ı Türki, İkdâm Matbaası, 1901'de "Tul ve arzından başka irtifai dahi olan ecsamdan bahis olan hendese" olarak açıklanmıştır.

Salîb kollarının her birinde üstte ve altta olmak üzere ikişer pencere mevcûd olup zemindeki diyagonal cebhesinde pencereleri ga'ib olmakta ve üst katta da her birinde birer pencere kâfî görülmüştür. Mi'mârın sekiz köşeli binânın [11->] iç kısmını yapması için ve kezâ bunun netîcesi olarak dışarıya doğru görünebilir bir şekilde olması için sarf ettiği gayret bâriz olarak görünmektedir. Elde edilen şekil süslenmemiş, bi'l akis içten dışarıya tebdîl edilmiştir. Burada şöyle bir su'al sorulabilir: Sinân sekiz köşeli binâ olan türbenin üst kısmını tekrar genişlendirmek için neden iç kısmını salîb kolları olarak yapmıştır. Fakat iç kısmın bu tarzda bir açıklık elde ettiği de inkâr edilemez. Sinân'ın bu iç kısım hakkındaki düşüncelerini kendisine yapmasını sipâriş veren zât tarafından mı buyrulduğu, yahud da bunun tek olarak san'atkârâne bir şekil olduğunu ihtiva etmesi istenmesinden dolayı mı olduğu su'aline hiç kimse cevap veremez. Binânın dışında, zikr edildiği gibi sade ve şa'sa'alı tezyinâtтан çekinilmiştir.

8- Hâsekî Hürrem Roxilane Türbesi (1558, Süleymân'ın karısı)

Hâsekî Hürrem'in türbesine Mustafa Sa'î'nin listesinde zikr edilmemiş olmamasına rağmen burada ilâve etmek münâsiptir. Dik ve hendese-i mücesseme şekil içeriden dışarıya doğru hal edilmek için gayret sarf edildiğini göstermektedir. Evvelce bahsettiğimiz türbedeki elemanlar burada da aynen tatbik edilmiştir. Mi'mâr iç köşelere ehemmiyet vererek ele almış ve bunları çukurlaştırmıştır. [12->]

Bunların yerine nişler kâ'im olmuş ve bunlar yukarıya doğru stalaktitlerle kapanmışlardır. Keskin olarak hudûdlanmış olan sekiz köşe binânın iç kısım satırlarının her biri, iki üst üste ve geniş pencereler ve nişlerle değişik olarak sıralanmıştır. Ritmik olan çepeçevre sert bir hendese büyük te'sîr icrâ edecek şekilde bir tezâd teşkîl eder. Bu nişler istendiği zamanda ayrı bir maksad için konmuş olsun isterse olmasın. Belki çatıda *Roxilane*'in pek hoşuna gittiği için çiçekli ve diğer elemanlar bulunan bu nişler hakkında bugün daha fazla bir şey söyleyemeyeceğiz. Bu binânın husûsiyetinin ölünün herhangi husûsiyetiyle ilgili olacağını farz etmek icâb eder. Binânın dışındaki her satır ayrı ayrı olarak çerçevenmiş olup (şekil 14, sağda arkada) bunlar sekiz köşeli binânın her yeri, sathı, üst pencereler veya alt pencerelerdir. Üst pencere dolmaları ve alt pencerelerin parmaklık kaplaması satır dolmalarından daha kuvvetli olup i'tina ile yapılmış olan çerçeve profilleri görünmektedir.

Da'irevî olan tanbûrda uzun bir yazı şeridi mevcûddur. Dört ince sûtûn istinâd ederek üzeri geniş olarak örtülmüş olan ön hol zemin satırların çerçeveleri içine girmektedir.

9- Sultân Süleymân'ın Türbesi (1559)

Sultân Süleymân'ın türbesi *Lorich*'in bir resmine göre 1559 [13->] senesinde büyük bir kısmı inşa edilmiştir. Bu türbede Sinân'ın evvelce her türbede göstermiş olduğu gayretini bir def'alık eserinde de göstermiştir.

Sinân sekiz köşeli binânın iç kısmında bir sıra sûtûn koymuş (şekil 13) ve dışı da bir sûtûnlu geçitle çevrelemiştir (şekil 15). Bu suretle yalnız esâs inşââtın altına yapılmış olan ön hol tamâmen esâs inşââtla birleştirilmiştir. Sekiz köşeli binânın duvarları içten ve dıştan hareketli olmakta ve ışık ve gölge mesele hal edilmiş bulunmaktadır. Kubbe örtüsünün yarım yuvarlağı sûtûnların bulunduğu bütün kemerlerde aks ettirildiği gibi sekiz köşe binânın üst kısmında kemer motiflerinde de mevcûddur. Sekiz köşe binânın köşeleri yuvarlaklaştırılmış ve çerçeve profillerin iskeleti de içine gömmüştür. Tambûr yerine esâs silmenin altında bir yazı frizi konmuştur. Silme burada zengin olarak yapılmış yukarıda *Akroter*lerde

nihayetlenmektedir. İntihâb edilmiş olan inşâat malzemesi ve muhtelif tezyînât dışarısını olduğu gibi binânın içerisini de süslemektedir.

Binânın dâhilinde kubbe teşekkülünü sekiz aded şekil ve renk i'tibâriyle değişik olan kemerlere tahmîl edilmiş ve sekiz aded sûtûn bunları tutmaktadır. Sekiz köşe binânın duvarları kemerlerin arka kısmında hemen hemen gâ'ib olmuştur. Bunların vazîfeleri olan tahmîl işi binânın iç kısmını ayırmak suretiyle birleşmektedir. Bu suretle türbenin hendese-i mücesseme şekli binânın dâhilî kısmında yapılmış olmaktadır. [14->] ışık ve gölge, renk ve inşâat malzemesi, çizgiler ve plastik kısımlar te'sîr edecek şekilde detaylanmış ve tasavvur edilen gayeye hal olunmuştur. Bu küçük inşâatta Sinân mi'mâri elemanlarının bütün kısımlarını kullanmıştır. Gravür (şekil 14) resimde bu türbe hakikî süslü bir taht hissini vermektedir. Sinân bu ölümün yalnız pâdişâhın ölümü için değil mecbûrî bir münâsebet olacağını kabûl ederek Sultân *Roxilane*'yi nazar-ı i'tibâre alarak türbelerini müşterek tezyînâtla yapmayı ve her iki inşâatın farkını meydâna getirmemeyi ihmâl etmemiştir. Fakat kendi kendimize şöyle bir su'âl sorabiliriz: Bu taht tezyînâtının arka kısmı bize bir şey ifâde ediyor mu? Binânın haşmeti ve tezyînâtın arkası, ışık ve gölge oyunlarının ve zarîf kemerlerin arka tarafı çatıda hep olduğu gibi yükselmekte ve tekrar geri gelmektedir. Bize bizzât hitâb edenden başka daha bir şey var mıdır? Türbe binâsının sertliği tabi'ât içinde hal edilmiştir. Burada insan konuşmaktadır.

Sinân bu türbe ile yalnız ölü pâdişâhın değil hâbil-i te'lif olan bir insanlığı da işaret etmek istemiş ve bu suretle de koyduğu şekiller tevâfuk etmiş ve bir yenilik vücûda getirmiştir. Bu türbede küçük çapta olarak bir gâye mevcûd olduğunu ve bunun büyük çapta da câmi'de mevcûd olduğunu ileride göreceğiz. Bu arada Sinân [15->] esâsından başka vâsıtalar da kullanmıştır. Bunlar son olarak zikr edilen türbede mevcûddur. Bu binânın iç kısım görünüşüne konmuş olan esâs fikirler dışarıya doğru taşmakla gâyeye erişilmiştir. Dış görünüş de iç görünüşün aynıdır. Gâ'ib elemanlarının değişikliği arkasında mantikî bir sanatkarın şahsiyetinin bulunmuş olmasını sağlamıştır.

Sinân on sene sonra diğer türbe gruplarında daha fazla şeyler göstermektedir. Bunlardan biri İkinci Sultân Selîm'in türbesi olup (1574'te ölmüştür) kitâbesine göre 1576 yılında tamamlanmış bunlardan sonra Vezîr-i Azâm Sokullu Mehmed Paşa (1574'ten evvel) Vezîr-i Azâm Pertev Paşa (1573) ve Arap Ahmed Paşa'nın (1575) türbeleri gelir.

10- İkinci Sultân Selîm'in Türbesi (1559)

Sinân bu türbede de iç kubbe kısmını sekiz kemerle iltisâk ettirmiş olup bunlar da sekiz sûtûn üzerine konmuştur. Bu sûtûnlar dâ'irevî olarak ortaya sıralanmışlardır (şekil 16). Fakat burada sûtûnlar Süleymân'ın türbesindekilerden daha fazla çevreleyen duvarlardan ayrılmıştır. İhâta duvarları iç kısmı bir murabb'a şeklinde çevirmektedir. Bu sûretle bir tarafta salîb kolları arasında ve diğer tarafta da diyagonal içinde [16->] yukarıya doğru esâs kubbe ile *Mukarna* kasesi⁹ üzerine nihâyetlenen

⁹ Burada "mukarna kasesi" olarak tercüme edilmiş olan ifade Almanca metindeki "Mukarnazwickeln" terimine (s. 53) karşılık olarak kullanılmış olmalıdır. Metnin yayınlanmış Türkçe tercümesinde bu terim "stalaktitli tromplar" olarak çevrilmiştir (s.83). Ali Saim Ülgen'in "kase" ifadesi de biçimsel olarak tromp'u düşündürmekle birlikte "zwickeln" sözcüğü mimari terim olarak "fakulya"ya karşılık gelmektedir. (fakulya: kemer kavisleri ile üzerindeki düz atkı arasında kalan üçgen yüzey). Celal Esad Arseven Sanat Ansiklopedisi'nde fakulya'nın eski Rum kalfalar arasında pandantif bingi için de kullanıldığını yazmaktadır (c.1, s.578). Benzer şekilde burada da *Mukarnazwickeln*, söz konusu türbede diyagonallere yerleştirilmiş yarım kubbelerden alttaki kare gövdeye geçişde kullanılan üzeri mukarnas kaplı pandantiflere işaret etmede kullanılıyor olmalıdır. (revize edilecek)

nişler (şekil 17) koymuştur. Bu câmi' binâsının küçük bir örneğini hatırlatmakta olup bunda da iç kısım murabba'ından kubbeye olan geçit aynı şekilde yapılmış bulunmaktadır. Dışarıya doğru bu iç kısmın tanzîmi şu şekilde sıralanmaktadır: İnşâat hey'et-i mecmû'ası yavan olup dört salîb kolları ve aynı şekilde köşe üzerindeki yarım kubbe de onu ihlâl etmektedir; genişlik ile yükseklik nisbetleri değişiktir; İnşâat geniş tutulmuş olup mezâr kulesi yerine mezâr inşâatı olarak vaz'landırılabilir. Aynı şekilde ön hol de yavandır (şekil 18). Dört köşenin köşeleri yuvarlaklaştırılmıştır. Bu ağırlığı olan yavanlığa mukâbil zarîf bir te'sîr icrâ etmekte olup köşelere vaz' edilmiş olan yuvarlak sütûnlar, ön holün zarîf mermer parmaklıkları ve fayanstan yapılmış güzel tezyîni sahalar hoşça gitmekte fakat üst satırlı olarak süslüdür. İç kısım gayet hafîf, sütûnlar üzerine konmuş, doğrudan doğruya kemerlerde görünen üzeri kubbe ile örtülmüş olan sekiz köşeli binâ dıştan yavan bir zarf içine sokulmuştur. Bu zarf seyredenlere ağır ve basık bir te'sîr icra eder. Yalnız teferru'âtında zerâfet bulunan zarf iç kısma nazaran daha fazla bir kapalılık ile kabalık arz etmekte olmakla beraber zarftan ayrılan bir inşâattır. [17->]

Bu türbenin câzibesini dış ve içteki ayrı ayrı şekillerin birleşmesi ve vücûda gelen tezâddan teşekkül eder. Sultân Selîm'in türbesi ile Sultân Süleymân'ın türbesini mukâyese edilecek olunursa bu bize iki muhtelif âlemi gösterir, biri her şeye te'sîr eden bir ahenk ve diğeri de bir tanesinin öbürüne karşı olan bir tezâddır. Sinân'ın binânın iç kısımlarına yalnız ihtiyârî olarak intihâb ettiği mevzû'ları koymadığı, kendi mi'mârî düşünceleri san'âtkârane tasavvurları ve hâdiseleri ifâda vâsatî uyararak kullandığı kuvvetle tahmîn edilebilir. Her iki türbe de bu her iki hükümdâr gibi birbirlerinden ayrılır.

11- Vezîr Pertev Paşa'nın Türbesi (Şekil 19)

Herzegovina'da doğmuş olan Pertev Paşa, İskender Çelebi'nin bir esiri olup Hicrî 980 senesinde (1572/73) ölmüştür. 1579 senesinde tamamlanmış olan İzmit'teki câmi'yi yaptırmış ve türbesini ölümünden evvel İstânbûl'un surları önünde Haliç'teki Eyüp'te inşâ ettirmiştir. Türbe çok dar bir sokak içinde bulunmaktadır. Çatısı evvelce yıkılmıştır. Bu basit bir binâ çatısı gibi ahşâb idi. Bu türbenin planı mustafîl olup uzunlama ciheti dar sokağa kadar gelmektedir. Kısa bir ara kısımla örtülen bir murabba' kısımdan müteşekkil olup bu sûretle 3/7 cebhe nispeti olan bir mustafîl teşkîl etmektedir. Tavan da evvelce iki düz, zarîf oymaları olan [18->] ahşâb kubbeli idi. Aynı zamanda bütün tavan tezyînatı renkli tezyînatla pek zarîf olarak teşkîl etmiş idi. Aynı şekilde pencerelerin *tympanum* sahaları da pek zarîf idi. Bugün de kırılmış olan mermer işlerinin seçkin işçilik olduğunu göstermektedir. Bu türbe inşâatı türbe, ikâmetgâh yaptırarlarda rastlanan tiplerden bir ikâmetgâh salonu hissini vermektedir. Bu türbe ile Sinân ma'lûm olan türbe şeklini tamamen bırakmış bulunuyor. Bu daha fazla ölen zât için bir ikâmetgâh hissini vermektedir. Buna alçak tavanı ve renkli tezyînatı da uymaktadır. Abîdevî her tarzdan kaçınılmıştır. Sinân intihâb etmesi işine geleni ölünün altında bırakmış ve basit bir şekilde âlem-i fânîliğe sevk etmiştir. Bu eserde bu fânîye ihtiyâtlı olarak yapılmış bir ev hissini vermekte, belki de bunun için biraz i'tinâlı tezyîn edilmiş, belki de burası yaşayanların evinden daha sessiz, afiyetli, fakat muhâfaza eden ve mukaddesdir. Pertev Paşa 1547 yılı ile 1553 yılı arasında yeniçeri ağası, 1555 yılında rumeli beylerbeyi ve 1565 yılından itibaren de vezîrlük yaptı. Bu şekilde o, her askerin tabî'i olan devrelerini geçirdi. Birçok geri bıraktığı mülklerin ekserisi İzmit'te yani eski *Nikomedia* ve İstânbûl'dadır. [19->] Nihâyet Pertev Paşa emlak ve esir bakımından zengin ölmüştür. Şayan-ı hayret olan bir cebhe de binâlarında hatta câmi'lerinde çok kullanılan fayans ve duvâr kaplaması olarak kullanılmamıştır. Bunun ile ve diğer nazar-ı dikkatini çeken diğer cihetler dolayısıyla

Pertev Paşa'nın kendine hâs düşünceleri olduğu ve görünüşe aldırmadığı değerlendirilmeyi sadelikte aradığı kuvvetle muhtemeldir. Kezâ mezâr taşı da bu âilenin muayyen bir iç kültürü olduğunu isbât etmektedir. Hülâsa Sinân, Pertev Paşa'nın bu zikir edilen türbesini bir mezâr abîdesi olarak değil de daha fazla, ölen insanın son ikâmetgâhı ve istirahatgâhı olarak yapmıştır.

12. Vezîr-i A'zam Sokullu Mehmed Paşa'nın Türbesi (1574'ten evvel)

Sokullu Mehmed Paşa, İkinci Selîm'in kızı Esmâ Sultan'ın kocasıdır (şekil 20).

Sokullu Mehmed Paşa 1579 yılında bir muta'assıb adam tarafından öldürülmüştür. 14 yıl vezîr-i a'zamlığın yükünü taşımış olmasından dolayı o, Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük hükümet adamlarından biri olarak zikir edilebilir. Onun üç sultana hizmeti sırası devletin en parlak devri idi. Böyle şahsiyet sahibi bir insana onunla mütenâsib bir türbe abîdesi beklenebilir. Türbesi ma'lûm olan sekiz köşeli bir binâ olup tamamen [20->] saf olarak elde edilmiş hendese-i mücesseme şeklinde, ve iç kenarları olan, sade çerçevenilmiş cebhe satırları, basit silmelerle ve tambursuz olan düz kubbeli bir binâdır. Her cebhe sathında zemin katında klasik mustafîl, parmaklıklı pencereler vardır. Bunların ortasında sıkleti tahfif eden kemerler mevcûddur ve kemerli kısımlar da bir mermer parmaklıkla doldurulmuştur. Bunun üzerinde de sivri kemerli pencere alçıdan petek şeklinde olarak tezyînat gelmektedir. Binânın güzel şekilde vücûda getirilmiş bir sûreti vardır. Bu sûretle türbe klasik bir şekil ve teferru'attan tekavvî¹⁰ edilmiştir. Burada mühim olan kısımlar kullanılmıştır. Bunlar pencere çerçeveleri ve sath çerçeveleri, esâs silme, pencere dolguları. Burada iyi ölçü nispetleri ve zarîf ölçüleri olan plastik görülemez. Bu türbede de yeni bir fikir mevcûd değildir. Bu güzel fakat klasikleşmiş bir şekilde olan şahsiyetsiz bir türbedir.

Bu türbenin kendi has bir şeklini, yeni bir iç kısım yaratılmasını inşâat sahibini takdîm etmek için yahûd da mi'mârın ayrı bir bilgisini arz etmesi hiç aranmamış olarak görünmektedir. Acaba sultanların devlet işlerini üzerine almış olan vezîr-i a'zam bunu kudreti eline alarak [21->] göze çarpmaktan çekinmiş midir? Hayatta iken türbesini yapmıştır. Rivayete göre İkinci Selîm, Şemsi Ahmed Paşa ile birlikte henüz bitmiş olan ve yaşamakta bulunan vezîr-i azâm'ın türbesini ziyârete gitmiştir. Sokullu Mehmed'e karşı kıskançlık ve gözden düşme dolayısıyla sultân tarafından kaba sözlerle reddedilmişti. Bu sahne vezîr-i azâm'ın ne kadar akıllı olduğunu göstermiş, o da kendine lâyük bir türbe yaptırmamış ve herkes sahnedeki kendi yerinde durmaktan çekinmiştir. Belki bu türbenin husûsiyeti için tereddüdsüz bir zarûret hâsıl olursa bir izâhat bulunabilir.

Mustafa Sa'î tarafından zikir edilen bu kalan türbede onun öldürülme tarihi olan 1575 senesi Arab Ahmed Paşa'nın kinde noksandır.

Vezîr-i Azâm Ahmed Paşa ve Şemsi Ahmed Paşa'nın ise 1580'dir. Hacı Paşa'nın Şâh-ı Hûbân Kadın'ın türbelerinin tarihi ma'lûm değildir. Kılıç Ali Paşa'nın ise 1580 senesine tekâbül ediyor.

13. Hâcî Paşa

Hâcî Paşa'nın Üsküdar'daki türbesi de sade bir sekiz köşeli ve düz kenarlı bir binâ olarak yapılmıştır (şekil 21). Sekiz köşe binânın satırları çerçevesiz olarak çok basit bir silme ile nihayetlenmektedir. Tambur sekiz yüzlü bir antik binâ¹¹ olmuştur.

¹⁰ ç.n. Sakınma, koruma anlamına gelen "tevakki" kelimesinin yerine yanlışlıkla yazılmış olmalıdır.

¹¹ Burada "antik bina" olarak tercüme edilmiş olan ifade Almanca metindeki "Attika" terimine (s.54) karşılık olarak kullanılmış olmalıdır. Arşitravla saçak silmesi arasındaki kısa kata işaret eden bu terim

Ve aynı şekilde yalnız çok sade bir profili taşımaktadır. Türbe ne dışı, ne de içi; ne binâ içi ve ne de şekil olarak [22->] bir husûsiyet arz etmez.

14- Şemsi Ahmed Paşa'nın Türbesi

Şemsi Ahmet Paşa'nın türbesi de sadedir (1580). Bu türbe câmi'nin yan cebhesine inşâ edilmiştir. Esâs dört köşeli bir salon olup üç serbest cebhenin her birinde üç pencere aksanı vardır ve bina bir manastır kubbesiyle örtülmüştür (şekil 22).

Câmi'nin belli başlı vasfı da türbede olduğu gibi sadelik ve tezyinattan kaçınılmış olmasıdır. Her şeyi en esâslı olarak tercih edildiği görünmektedir: Mik'ab şeklindeki câmi', câmi'in iç kısmındaki yontma taş duvarlar, güzel ölçü nispetleriyle sade olan mihrâb, en sade kısım olarak türbe. Bunun çok zengin pencereleri – ve bu içten en üstün olarak görünmektedir – Boğaziçi'ne açılmıştır. Sonraki bendlerden birinde rastlayacağımız¹² gibi Boğaziçi'ne nâzır bulunması rast gele değil istekle yapılmıştır. Bunun ile hayata başını çevirmiş ma'nâsını ifâde etmektedir. Şâ'ir Şemsi Ahmed ileride mavi renkte akmakta olan Boğaziçi'ne ölü olarak da bakmakta ve bu ebedî sembolü açıklamaktadır. Sandukası yüksek, kule şeklinde kapalı bir mahale konmamıştır. Burada ölü, türbesinden, yaşayanlarla müsâvî olmak istemiş ve bunu Boğaz'a bakarak ifâde etmiştir. Sinân burada bir türbe şekli bulmuştur. Bu ölen zâtın şahsiyeti, mevki'i ve onun husûsi ma'nâsını şâmil bulunmaktadır. [23->]

15- Tophâne'deki Kılıç Ali Paşa Türbesi

Büyük amiral Kılıç Ali Paşa 1586 yılında ölmüş olup 1571 yılından beri bu vaz'îfeyi yapmakta idi. Câmi' onu çevreleyen ihâta duvarlarındaki kayaların ortasında bulunan iki kitâbeye göre Hicri 988 (1580) yılında inşâ edilmiştir. Türbe 1580 yılından sonra ilâve edilmiş ola¹³ ve hayrat inşâatı grubuna dâhil edilmiştir. Bu türbenin de (şekil 23) yine sekiz cebheli bir planı olup türbenin klasik şeklinde olarak yapılmıştır. Binâ dâhilinde diyagonal cebhelerin önüne konmuş olan dört sütûn ortada kare şeklinde bir orta kısım yâhûd da murabb'a bir da'ire teşkil etmekte, bunlar pandantifle birleşmektedir. Bu pandantif iç kubbeyi teşkil eder (şekil 24). Bu sûretle antisefine¹⁴ ve apsid niş olarak iç kısım bir tevsi' edilmiş tarzını arz etmektedir. Bu iç kısım tevsi'i giriş cihetinde mevcûd değildir. Zira buradan elde edilmiş olan iç kısım giriş ön holü olarak ve sekiz köşeli binânın içine giriş boşluğu olarak sokulmuştur. Bir iç kısım antisefine ve apsidle berâber bir ön kısım sekiz köşe binânın iç kısmını birbirine birleştirir. Bu çok zarîf ve yeni iç kısım meydâna getirir. Nâdiren kâfi gelen giriş-ön hol yapılmaktan ictinâb edilmiş ve büyük kapı da bir ma'nâ ifâde etmektedir. İç kısım ilâve etmenin neficesi olarak bir içten bir de [24->] dıştan kubbe konmuştur. Başka bir cihet daha sekiz köşeli binânın satırlarının farklı olarak kullanılmış olmasıdır. Salîb kollarında iki pencere aksı ve her yerinde de diyagonal satır içinde olarak zemin katındaki girişin sağ ve solundaki satırlarındaki iki pencerenin tamamen hazf edilmiş olması gibidir. Bu holün hafifletilmesi için sekiz köşeli binânın satırları dört cebheden kuvvetli bir şekilde çerçevesizdir. Fevkalade bir şekilde hendese-i

güncel mimarlık terminolojisinde "attika" olarak kullanılmakta olup Ali Saim Ülgen de metnin daha sonraki bölümlerinde bu terimi "attika" olarak kullanmayı tercih etmiştir.

¹² ç.n.: "Rastlayacağımız" olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.

¹³ ç.n.: "Olan" olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.

¹⁴ Burada "antisefine" olarak tercüme edilmiş olan ifâde Almanca metindeki "Querschiff" terimine (s.55) karşılık olarak kullanılmış olmalıdır. Transept manasına gelen bu terim için Ali Saim Ülgen "nef" sözcüğünün kökenine gönderme yapan sefine (gemi)'yi kullanarak transeptin nef doğrultusuna ters pozisyonuna işaret eden bir terim üretmeye çalışmış olmalıdır.

mücesseme olan iç kısım şeklinin daha fazla tebarüz etmesi için düz kubbenin altında sekiz cebheli *Attika* olarak – görünen tambur yardım etmektedir.

Bu türbe şekil bakımından husûsiyeti ha'izdir ve maksatsız olarak hiç kısım konmamış olup bilgili bir şekilde ustaca yapılmıştır. Kılıç Ali Câmî' gibi türbe de bize bunların bânisinin mu'ayyen bir mesnedi ve eserin cesâmetinin kıymetini taşımakta olduğunu göstermektedir.

Bu ölü Şemsî Ahmed Paşa gibi Boğaziçi'nin öbür yakasında odasından dışarıdan yaşayanları ve dünyanın güzelliğini seyir etmektedir. Kılıç Ali bu tek eserinin yanında azametle durmaktadır. Bu toprak içindeki ebediyetini elde etmeyi düşünmüştür.

16- Ahmed Paşa'nın Türbesi

Graz'da doğmuş olan Mihrimah ve Rüstem Paşa'nın kızı Prenses Ayşe'nin kocası olan [25->] Ahmed Paşa'nın türbesi Selîmiye Câmî' ile Edirnekapı arasındaki dar, yan sokaklarında birinde câmî'nin yanında bulunmaktadır.

Her iki mi'mâri eseri de mütevâzî' ölçülü hâvidir.

Hülâsa:

Bu türbelerde elde edilen ma'lûmatı şu şekilde aşağıda toplayabiliriz:

Sinân yaptığı türbe mi'mârî şeklini yarattığı eserlerde esâs olarak almıştır. Bunun ilk şeklini esâslı, hendese-i mücesseme, konstrüktif olarak te'sîs etmiştir (Barbaros Hayreddin Türbesi 1541)

İkinci tarzı kıymetli inşâât malzemesi ve süsleyen tezyînât şekilleri ile ihtişâm te'mîn etmektedir (Şehzâde Mehmed'in 1542 ve Hüsrev Paşa'nın türbesi 1545)

Üçüncü tarzı ornamental yoldan sadeliğe geri dönmektir. Burada konstrüktif ve yaratıcılık vardır (Şehzâdeler Türbesi 1553).

Dördüncü tarzı bir fikrin irâ'esi için iç kısmın görünüşüne göre tanzîm edilmesidir. Binânın iç kısmı dışarıya doğru arz edilmektedir. Malzeme sade olarak kalmış, esâsı tahdîd edilmiştir (Hasekînin, I. Süleymân'ın, İkinci Selîm'in, Pertev Paşa'nın Şemsi Paşa'nın, Kılıç Ali Paşa'nın Türbeleri).

Bu sûretle Sinân bir mîrâs almış ve bunu esâslı, sade şekilleriyle arz etmiştir. Burada, o, bu şekilleri kristal [26->] hendese şekilleri olarak binânın iç kısmında şekillerinde ve aynı zamanda zinde bir teknik konstrüksiyonun netîcesi olarak anlamıştır. Dış duvarlara kemerler, kubbeler, sekiz köşe binâlar evvel emirde meşgûl olduğu şekillerdi. Tereddüdsüzce kontrast veya yükseklik üzerine bir te'sîr icrâ etmek üzere güzellik ve ölçü nispetlerinin ehemmiyeti üzerinde de gayret sarf etmiş ve parmaklık, kapı ve pencere el işçiliği için memnûniyet verici netîceler olmuştur. Belki evvelce onu kıskananlar ve münekkidler onun kuru, nâhoş ve fanteziden kaçınan bir adam olduğunu söylemişlerdi; fikir ve hakikî ma'nâdaki varyetiyeti zengin olan bu uzun devrede o muvaffakiyet ve şâna mazhar olmuş, bunun ehemmiyetine mi'mâri de muhtâc olmuştur. Ve Sultân Süleymân'ın arzûsu üzerine sevgili oğlu Şehzâde Mehmed'in ölmesi üzerine onun adına yapılan câmî' ve şehzâdenin türbesi muhteşem ve zengin olacak tezyînâtı güzel yapılacak, bir kelime ile biraz ehemmiyeti hâ'iz ve zamana uygun olacaktı. Sonraları yeni bir ehemmiyeti aramak icâb ederse Sinân için mühim bir sebebi olduğunu anlayacağız. Şu muhakkak ki Sinân yükseliş ve zenginleştirmek için mi'mâri şekillerini aramış ve kıymetli malzemeyi aramaktan vâzgeçmemiş, malzeme ve renk kontrastı ile çalışmış, bunu mi'mâri münferid şekiller ta'kîb etmiş, profiller yükselmiş teferru'ât kullanılmış [27->] satıhların çerçevesi, doldurulmasını meydana getirmiş, binâ içindeki silmelerdeki *Mukarnas* gibi geçiş şeklini tatbîk etmiş, silmelerin üzerine tepelik ve son esâsı

kısmını¹⁵ koymuş, satırları doldurmuş, ufki irtibatı tebâruz ettirmek için yazı frizlerinden istifade etmiş, kubbeyi birleştirmiş, kısacası o mimari ifadedeki imkânlarının-fazlalaşmasına hizmet etmiştir. Sinân adeta bir orkestra ehemmiyetinde bulunan muhtelif sazlara göre ayrı ayrı tertîb etmiş ve bu devirde ehemmiyet verilen bir malzemenin zenginliği elde etmiştir.

Fakat Sinân'ın 40 yaşında hemen bu yolu terk ettiği görülüyor. Onun dehâsı parlamakta olan ziyâyı değil yeni muhteviyâları aramakta idi. Bu sûretle onun için yeni bir muhtevânın yeni bir ifâdesi olan bir arama devri başlar.

O bunları konstrüktifinde olarak mı yoksa yeni hendese esâsı şekillerle mi aramalı idi? Bu devre a'îd bir grub türbe inşââtı vardır. Bunlar bize Sinân'ın şekillerinin tekrâr sade ve muktesidâne olarak kullanıldığı gösteriyor. Fakat vezîr-i a'zam Kara Ahmed ve Rüstem Paşa'nın türbeleri ise bundan başka bir şey göstermemektedir. Şehzâdelerdeki de Sinân'ın tekâmülü için hiçbir yenilik göstermemektedir. [28->]

Görünüş hemen hemen şöyledir: Sinân evvelce bu tereddüd ve arama devrelerinde türbe işiyle lâyıkıyla meşgûl olmamış, yâhûd da bunları pek cüz'î olarak ifâde etmişti.

Fakat sonraları türbe şekillerini birleştirmekle başlamıştır. İnâd etmesinde esâs binâ iç kısmının görünüşü mü idi yoksa ruhların ifâdesi olarak binâ iç kısmının ifâde ettiği ma'nâ evvelce yeniden mi öğrenilmişti? Her şeye rağmen o şimdi türbenin iç kısmını tebdîl etmeye başlamıştır. Bunu bi'lhassâ hasekinin türbesinde bâriz bir şekilde ve sultân Süleymân'ın türbesinde ise hakikî bir ustalıkla görüyoruz. Binânın iç kısmını dış kısmı halletmekte, ahenkli bir imtizâc temîn etmekte (Sultân Süleymân'ın türbesi) ve yâhûd da tamamen kontrast tezâd vücuda getirmektedir (Süleymân türbesi).

Ananeleri bırakılarak husûsîyetleri temâs ettirmiş yâhûd ölenin vâsî-ı mümeyyizini türbede tebâruz ettirmek üzere başka tarz bir iç kısım intihâb etmiştir (Pertev Paşa'nın ve Şemsi Ahmed Paşa'nın türbeleri). Türbenin tanzîminde tab'iat ve civârını san'atkârane bir ma'nâ ifâde ettirmiş (Şemsi Ahmed Paşa).

Elle tutulmayan ve esrârengiz olan bu çok ma'nâlı olan binâ iç kısmı için rivâyete ve fâsılasız olarak söylendiğine göre Sinân bundan sonra kat'î olarak esâslı sûrette ta'dîl etmiştir. Fakat ba'zı pencereler ve büyük kapılar, yazı sathı, [29->] çerçeveler, silmeler gibi hedm olanlar mi'mâr, eserlerdeki mi'mâri fikirler için münâsîp olan şekiller pek zarf bir tarzda yapılmıştır. Dâhilî bir zenginlik hâriçte halledilmiştir. Sinân'ın türbeler hakkında karârını bu şekilde verdiği görünmekte olup dördüncü tarzında hakîki ustalığa erişmiş ve vâsıtalarını kendi kendine bularak devrini mühimleştirmiştir.

Biz şimdilik Sinân'ın yarattıkları içinde bilinen bahisleri taktîbi olarak hudûdlandırabilir, bu sûretle bu hûdukları hayâtındaki sert veyâ anî değişikliklerin ma'nâsını vermek isteriz.

Muvakkat bir seyir gösteren levha şu şekilde ayırarak tesbît edilebilir:

1. 1539-1542 yıllarını birbirine bağlayan hendese-i mücesseme konstrüktif devri
2. Tezyînâtla zenginleştirilen devir 1543-1546
3. Üçüncü tarza geçiş 1546-1548
4. Üçüncü tarz devri 1548-1580

¹⁵ Burada “tepelik ve son esası kısmı” olarak tercüme edilmiş olan ifade Almanca metinde “Bekrönung und Ausklänge” terimlerinin (s.56) karşılığı olarak kullanılmış olmalıdır. Metnin yayınlanmış Türkçe tercümesinde bu terimler “akroterler ve attikalar” olarak çevrilmiştir (s. 92).

Bu muvakkat ma'lûmatı onun buradaki kanâ'atkarlığı olabilir. Yalnız burada diğer eserleri için şimdiye kadar elde edilmediği su'âli ortaya çıkıyor. [30->]

B. CÂMÎ'LER

Aşağıda evvel emirde câmi'lerin umûmiyetle olan tanzîm şeklinden ve onların mi'mârî fikrinden bahsedilecektir. Sinân'ın mi'mârî ve dekorasyon dilinin kısa bir hülâsası kitâbın sonunda mevcûddur.

Sinân tarafından inşâ edilen sayısız cum'a câmi'lerinin (Tezkiretü'l-Ebnîye'ye göre 73, Tezkiretü'l-Bünyân'a göre 81) burada yalnız 80. sahîfede zikr edilenlerden bahs edilecektir. Meselâ CA4 yâhûd CA28 vesâire gibi verilen işaretler Tezkiretü'l-Bünyân'daki listede sıralandığı şekilde bahsedilmiştir. (ff. 124. sahîfedeki fihriste bak)

1.Hüsreviye Câmî' (Hüsrev Paşa'nın Haleb'deki câmî'dir - CA56)

Hüsrev yâhud Hüsrev Paşa Bayezid devri olan 1506-1512 seneleri arasında bir rol oynamış, I. Selîm zamanında vaz'ifeden uzaklaştırılmış, fakat Sultân Süleymân zamanında ise tekrâr ta'yîn edilmiştir. O, 1534 senesinde Şam beylerbeyi, Suriye kaymâkamı, 1538 senesinde de Rumeli beylerbeyi olmuştur.1541 senesinde vezîr-i a'zam Hâdım Süleymân Paşa'nın ma'îyetinde vezîr olmuştur. 1544 senesinde ikisi arasında çıkan bir anlaşmazlık dolâyısıyla her ikisi de yerlerinden [31->] uzaklaştırılmıştır. Hüsrev, aynı sene içinde açlıktan ölmüştür.

Hüsrev Paşa'nın Suriye'deki kaymâkamlığı esnâsında Haleb'deki hisârın tepesi eteğine bir câmi' inşâ ettirmiştir (resim 25). 1534 yılından itibâren Hüsrev Paşa, Sinân'la birlikte İrân seferinde bulunmuşlar ve 1536 senesinde Sultân Süleymân tarafından İstânbul'a geri dönmüşlerdir. Câmî' bu sûretle 1536 yılı başlangıcında başlanmış ve büyük bir tahmînle 1537 senesinde tamamlanmıştır. Hüsrev'in hayrâtı olduğunu bildiren büyük kapısının üzerindeki kitâbede 952 Hicrî (1545) senesi bulunmakta olup, hayrâtı yapanın ölümünden sonra hâtırası olarak yapılmış olması mümkündür. Bu sûretle tamamlanma senesi hakkında hiçbir ma'lûmât yoktur.

Sinân'ın bu ilk eseri bizim için fevkalâde fâ'ideli olup bu onun şahsiyetini bâriz bir şekilde göstermektedir. Evvel emirde muhtelif ve hey'et-i mec'mûasına te'sîr eden kısımların sıralanması gelir. Bunlar: câmi', medrese, hamâm ve diğer iki binâ olup bunlar da iki yan yana avlu ile büyükce bir kubbeli mahali ihtivâ etmektedir (şekil 26).

Bu sıralama doğrudan doğruya sistemli bir şekilde câmi'ler üzerinde yapılmaktadır. Câmî' ve medreseler birbirleriyle irtibatlı olmayarak ayrı ayrı durmaktadırlar. Medreselerin U şeklinde olarak bir tarafı açık olmasına mukâbil câmi'lerin kapalı bir avlusu vardır yalnız [32->] câmi'lerin yanında câmi'nin sağ ve solunda iki yan avlular da yer almaktadır. Medreselerin merkez noktası planın aksını teşkil ederek tâli binâların kubbeleri tebârüz ettirir. Bu tâli binâlardaki ön holün beş kubbesi ve nihâyet câmi'nin esas kubbesiyle birlikte kıymeti yükselten bir küll olarak teşkil etmektedir. Burada câmi'lerin düz mik'ab şekli ile tâlî iki binânın küçük mik'abları tezâd teşkil eder. Fakat basık minâreler bunun kıymetini tamamen yükseltmektedir.

Câmî' bir esâs kubbenin bulunduğu iç kısım ile bir ön holden müteşekkildir. Genişlemekte olan ön hol ile câmi'nin esâs yapısı arasındaki dışarıya doğru çıkmış olan köşedeki mik'ab şeklindeki iç kısım ile sona ermektedir. Bu sekiz cebheli bir kubbeli kemerle örtülmüştür. Bu tarz Brusa'da câmi' inşââtından mahsûl olup hiç tanınmamaktadır.

Heyet-i mec'mûası biraz yavan, geniş, tâlî binâlara hemen hemen te'sîr eden bir husûsiyeti hâizdir. Yalnız câmi'nin ön holü serbest, ferah ve kıymeti fazlalaşmış

bulunmaktadır. Tezyînât pek hasis olarak kullanılmış olup bu da ciddî te'sirini kuvvetlendirmektedir, hemen hemen tezyînâtı istememektedir.

Osmânî-Türk mi'mârîsinin önderi olan Mi'mâr Sinân bu planında şu teferru'atı da yaratmıştır. Bunlar: mik'ab şeklinde binâ, kubbe, sûtûn vesâ'ire binânın kıymetini yükselten kısımlardır. [33->]

Bitme Tarihi	Başlangıç Tarihi	Mahali	Câmi'nin Adı	İnşâatı Yaptıran	İşâretler
1537 (1545)	1536 / 37	Haleb	Hüsreviye Câmi'	Hüsrev Paşa	1 CA 56
1539	1536'dan sonra	İstânbûl	Hasekî Câmi'	Hasekî Hürrem	2 CA 3
1550'den evvel	1540'dan sonra	İstânbûl	Mihrimah Câmi'	Mihrimah Sultân	3 CA 4
1548	1543	İstânbûl	Şehzâde Câmi'	Sultân Süleymân	4 CA 2
1548	1547	Üsküdâr	İskele Câmi'	Mihrimah Sultân	5 CA 39
1551	?	İstânbûl	Adı da böyledir.	Hâdım İbrahim Paşa	6 CA 9
1555	1553?	İstânbûl	"	Sinân Paşa	7 CA 38
1561?	1555	"	Ahmed Paşa Câmi'	Kara Ahmed Paşa	8 CA 7
1554	1553	Şâm	Tekke	Sultân Süleymân	9 CA 63
?	?	Eyüb	Zâl Mahmud Paşa Câmi'	Zâl Mahmud Paşa	10 CA 24
1556	1550	İstânbûl	Süleymâniye	Sultân Süleymân	11 CA 1
1561	1555'den sonra	İstânbûl	Rüstem Paşa Câmi'	Rüstem Paşa	12 CA 8

[34->]

1566	1565?	Ankara	Cenâbî Ahmed Paşa Câmi'	Cenâbî Ahmed Paşa	13 CA 51
1574	1567	Edirne	Selîmiye Câmi'	İkinci Sultân Selîm	14 CA 64
1571	1570?	İstânbûl	Sokullu Mehmed Paşa Câmi'	Sokullu Mehmed Paşa	15 CA 10
1579	1572'den itibaren	İzmit	Pertev Paşa Câmi'	Pertev Paşa	16 CA 43
1578	1577?	İstânbûl	Azab Kapı Câmi'	Sokullu Mehmed Paşa	17 CA 32
1580	?	Üsküdar	Şemsî Ahmed	Şemsî Ahmed	18 CA 40

			Paşa Câmî‘	Paşa	
?	1581	Kayseri	Ahmed Paşa Câmî‘	Ahmed Paşa	19 CA50
1580	?	İstânbûl	Kılıç Ali Paşa Câmî‘	Kılıç Ali Paşa	20 CA 33
1582	?	Üsküdar	Eski Vâlide Câmî‘	Nûr Banu Sultân	21 CA 81
1585	?	Mağnisa	Murâdiye Câmî‘	Üçüncü Sultân Murâd	22 CA 58

[35->]

Burada müte‘addid binâ kısımları birbirlerini takvîye etmekte ve her biri bu arada şahsiyetlerini göstermekle beraber müşterek bir te’sîr icrâ etmektedirler. Sinân onun ne istediğini pek iyi bildiği için teferru‘âtle vakit ga’ib etmemiştir. Onun ifade ettiği ma‘nâ dar olmakla beraber buradaki tanzîm edilmiş şekliyle her şey anlaşılmaktadır. Bu câmî‘nin biraz da askerî gâyeler taşıdığı söylenebilir. Câmî‘ konstrüktif ve hendese-i mücesseme şeklindedir. Bu i‘tibârla bu câmî‘ sonraları pâdişâh mi‘mârı olan zâtın birinci bulduğu uslûbunu teşkîl etmektedir.

2- Hasekî Hürrem Câmî‘, İstânbûl (CA 3)

Başka bir resim de bizi asıl adı *Roxilane* olan Hasekî Hürrem Sultân'ın câmî‘ine ulaştırmaktadır. Bugün bu câmî‘ de tâlî binâlarıyla bir grup teşkîl etmektedir. Fakat bu grup ne müşterek olarak planlanmış ve ne de aynı zamanda inşa edilmiştir. Bu grupta bulunan kısımlar şunlardır: Câmî‘nin kendisi, bir medrese, bir şifâhâne, bir imâret (şekil 27).

Mustafa Sa‘i'nin listesinde yalnız câmî‘ (CA3) zikredilmiş fakat medrese yazılmamıştır. Bunun bulunduğu yer esir pazarı olan Avratpazarı’dır. Aynı inşâât sâhibi kadın bir de şifâhâne yaptırmış (Şi 2) olup bunun bulunduğu yer İstânbûl olarak zikredilmiştir. Şübhesiz ki şifâhâne bu gruba dâhil olarak kâd edilmiştir.

[36->]

Binâlar râst gele olarak yan yana bir yığın halinde durmaktadır. Eğer Sinân'ın Haleb'de Hüsreviye Câmî‘ grubunu daha evvel inşa ettiği bilinmezse bu vaz‘iyet sonradan göze çarpmaktadır. Dikkat edilirse Sinân'ın binâları muhtelif zamanlarda inşa ettiğinden dolayı birbirleriyle birleşen konpozisyonda bu büyük kusûr husûle gelmiştir. Burada Hüsreviye'de onların hepsi de eksik olup bir câzibe verilmesi icâb edecek şekilde müteverridir. Bunlar hey'et-i mecmû‘ası için her kısmın toplanması, yükseltme, nisbet, ma‘nâ gibi cihetlerdir.

Şâyed câmî‘i başlı başına olarak elimize alırsak merâkımız daha fazla artar. Bu evvelce iki yan yana duran kubbeli kısımdan müteşekkil idi. Ama bunun bir kubbeli iç kısımda ön holü ve Sinân devrinde yapılmış minâresi vardır. Diğer kubbe iç kısım ise 1612 yılında yapılmış ve pek küçük olan câmî‘ büyütülmüştür. Evvelce câmî‘in planı 1392 yılında İznik'te yapılmış olan Yeşil Câmî‘i andırmaktadır. Beş kubbeli ön holü ile bir minâreden ibâret olan kubbe örtülü mik‘ab şeklindeki bir binadır. Bu bir Osmânlı câmî‘inin düşündürücü ve sade bir şeklidir. Buraya câmî‘nin eski olduğu iddi‘a edilen iç kısmı gelmektedir. Bu ise ağır ve eskidir. Eğer Hasekî Câmî‘i ile Hüsrev Paşa Câmî‘lerinin esâs şekilleri birbirini andırıyorsa bile yine umûmî planı aynı değildir. Sinân nasıl olur da Sultân için tekrarlayabilir, bunun asgarî ölçüde olarak Pâdişâh bunu doğru bulmuş mudur? Haleb'deki Hüsriye¹⁶ ile Mihrimâh

¹⁶ ç.n.: “Hüsreviye” olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.

Câmi' yâhûd da [37->] Şehzâde Câmi' arasındaki boşluk hiçbir şekilde ifâ etmemektedir.

Hasekî Hürrem Câmi' 1539 yılında açılmış ve bu şekilde de 1538 inşâata başlanmıştır. Evvelce Sinân baş mi'mâr değildi. Benim zannıma göre bu câmi' Sinân tarafından yapılmamış olup selefleri tarafından inşâ edilmiştir. Bunun sultân tarafından memnûn kalınmamış olmasından dolayı Sinân'ın baş mi'mâr ta'yîn edilmiş olduğu görülüyor. Onun camii hemen tamamlamış olması da mümkündür. Kezâ yeni baş mi'mârın da bu câmi' için Sultân'ı memnûn edecek her hâangi bir yeni fikir düşünmeyerek kıskançlık ve hırsla tamamlandığını ve ilk eseri olarak düşündüğünü zannediyorum.

Aynı zamanda Sinân'ın bu vakıf inşâat grupları için umûmî bir plan çizdiği bu sıralarda da bu siparişi yapmaya başladığını ümit etmekteyim. Hakikatte binâların tanzîminde bir grupta san'atkârane bir maksad görülmez. Câmi' ne bu grubun içine ve ne de tabi'i şekilde câmi'ler gibi yapılmamakta, o Sinân'ın sonraki vakıf binâları içinde küçük ve ehemmiyetsizdir.

İç kısım şekli kumandan ve edîb olan Cezerîzâde Kâsım Paşa'nın câmi'ine benzemekte olup bu Hicrî 935 yılında (1528/29) Bozöyük'tedir. Bu câmi' Hacı Mi'mâr Acem Ali Ağa tarafından yaptırılmıştır. Bu eser de Hasekî Hürrem Câmi'inin de cesâmet ve muhtelif kısımlarının zarâfetini geçmektedir.

Sarây Bosna'da (Begova Câmi') Şehzâd¹⁷ Hüsrev Bey'in câmi'i de 1530 yılında yapılmış olup bunun planı klasik Brûsa yeni Câmi'lerine benzemektedir. Sarây Bosna'da diğer ikinci bir câmi' de 1530 yılında inşâ edilmiş olan Sultân Câmi' (Cerevo Câmi')[38->] de aynı şekilde aynı senelerde Brûsa ananelerine göre Pâdişâh'ın mi'mârî atölyesi tarafından yapılmıştır. Hasekî Hürrem Câmi' bu fikirde te'sîr icrâ etmiş olup Acem Ali'nin ölümünden sonra eski bir meslekdaşı tarafından yapılmış olabilir.

3- İstânbûl'da Edirne Kapı Şehir Kapısı Yanındaki Şehzâde¹⁸ Mihrimâh Câmi'i

Bu câmi' bir menba'a göre 1540 senesinde tamamlanmıştır. Başka menba'lar inşâsı olarak (meselâ *Ernst Mamboury* İstânbûl rehberinde) 1555 yılı, *Baedecker* ise 1556 senesini zikretmektedir. Celâl Es'ad Arseven "*L'Art Turc*" (1939) adlı kitabında inşâsını 1555 olarak zikrediyor. Mi'mârlık adlı mecmû'anın 1935 yılı 2/3. sayısında 6. sahifesindeki Mimar Koca Sinân ve San'atı adlı makalede şöyle deniliyor: "İstânbûl'da Edirne Kapısı'nın çıkış kapısı yanında bulunan ve 1552 yılında inşâ edilmiş olan Sultân Mihrimâh Câmi'i şehrin en iyi yerinde olup şekil ve güzellik i'tibârıyla dikkati çekmektedir."

Halil Edhem "*Nos Mosquées de Stamboul*" adlı eserinde Sultân'ın ölüm yılını 1558 olarak zikretmektedir. Câmi'nin muhakkak bu zamandan evvel inşâ edilmiş olduğunu da ilâve etmektedir.

Bu câmi'nin yapılış senesi hakkında hiç de birlik yoktur. Binâ bize ne söylüyor? İlk bakışta bu câmi' Hasekî Câmi'i veya Sarâybosna veya Bozöyük'deki câmi'lerden ayrı fark arz etmektedir. Mihrimâh Câmi'i bütün tarihi bağlardan sıyrılmakta ve yeni bir yolda gitmektedir (şekil 28). [39->]

Büyük kubbeli iç kısım burada yanlara ilâve edilen kısımlarla büyütülmüştür. 19 metre genişliğinde olan kubbe 4 kemerli olup pandantifler esâs iç kısmın dört

¹⁷ Hüsrev Bey'in ünvanı Almanca metinde "prens" (s. 61), metnin yayınlanmış Türkçe tercümesinde ise "gazi" (s.99) olarak geçmektedir.

¹⁸ Sultanların erkek evlatları için kullanılan şehzade teriminin kızları için de kullanıldığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Metnin devamında da benzer bir kullanım tekrarlanmadığından buraya yanlışlıkla yazılmış olabileceği düşünülebilir.

köşesindeki noktalara konmuş bulunmaktadır. Câmi'in iç kısmı kemerlerin altına gelmiş duvarlara konmuş olan sayısız pencerelerle bol ışıklanmaktadır (şekil 30).

Dört diğér ve dört sütûn dolma duvarları taşımakta ve iç kısmı sağa ve sola hünkâr mahfiline yani yan sefinelerin dış duvarlarına kadar kadar¹⁹ genişlemektedir (şekil 32). Niş şeklinde giriş cebhesindeki binâ iç kısmının genişlemesi minâre ve yukarıya çıkan merdivenin inşâatta bir uzuv olarak konulmasına göz yumulmuştur. Geniş olan yatık sefine²⁰ geniş ön hole yedi kubbe ile tekâbül etmektedir. Câmi' ön holü ile birlikte U şeklinde olan medreseye sokulmuş ve üç tarafı avlularla çevrilmiş olan medresenin sütûnlu holü ile bağlanmıştır. Avlu da câmi'nin ufkî şeklini avlu tekrarlamakta ve ortasına şadırvanı almaktadır. Câmi'nin yan duvarları da dıştan sütûnlu hol ile çevrilmiş olup bunlardan biri câmi'nin arkasında bulunan tâlî binâlara gitmektedir. Bir ön holle girebilen ön holün sağında ocaklı bir iç kısmı duvardan doğruca girilen bir büyük salon derinleme akış yapmak gâyesiyle öne doğru- ve arkaya doğru- genişletilmiş bir kubbeli iç kısım ihtivâ etmektedir. 60 metre ilerisinde bir hamâm, vakfin bânisinin türbesi vardır. Câmi'in iç kısmı gâyet zengin ve zarîf bir şekilde süslenmiş olup İrân uslûbunda tezyîn edilmiştir (şekil 31). Tezyîn şekilleri mi'mârın fikirlerini açıklamakta [40->] olup bütün ağırlıkla iç kısma inmiş ve çok yüksek olan kubbeye doğru âdetâ bir oyun gibi yükselmektedir.

Binânın dış kısmı fevkalade bir te'sîri hâ'izdir (şekil 29). Köşe direkleri dört müsâvi sûrette birleştirilmiş olan kazıklar arasında bir baldâken kubbe gelmekte olup kemerlerin altındaki sâğır duvarların satırları ortasından yarıp geçen dantelâ örneği gibi asılı durmaktadır. Alt tarafa rastlayan yarı kısmın dört köşeli bölümünden bir orta kısım meydâna gelmekte olup yedi küçük kubbesiyle ön hol (son cema'ât yeri) gelmekte ve ilâve olarak kullanılmaktadır. İç kısmı setretmek için bulunan inşâata mukâbil ucu sivri tahta bir kaleme benzeyen ince uzun minâre gökde bir şeyler yazmak istiyormuş gibi yükselmektedir. Şerefeler de direk şekline fâsıla vermemektedir.

Haleb'deki Hüsreviye hakkındaki medresenin ve câmi'nin etrâfını çevremesi²¹, bunların bir küll halinde olması ve ayrı ayrı kısımların hey'et-i mecmû'asının müşterek bir te'sîr icrâ etme ve nihâyet bunun büyük kubbede yükselmesi gibi istekler burada devâm etmiştir. Bu ifâde burada değişmiştir. Sıkıcı ve ağır olan ifâde ferâh ve zengin olmuştur. Bu inşâatın zarîf bir kubbe setriyesi olduğu gibi sihirliği(?) yanında da yere muhkem şekilde yapılmış câzib bir binâdır. Câmi' san'atkârın kendi zevkine göre yeni bir buluş olan olgun bir eserdir. Bu olgunluk ile beraber câmi'nin cümle kapısı eski bir şekilde olmamış olsa idi bunun sonraki devirlere âid olduğuna hükmederdi. Zirâ bu, basit, çok mütevâz'ı ve tekâmül etmemiş bir cümle kapısıdır. Bir tonoz kemer ile nihâyetlenmiş ve ortaya bir kitâbe vaz' edilmiş olan bu kapının hey'et-i mecmû'ası çok sade bir profille çerçevelemiştir; ikinci bir aynı [41->]şekilde düz çerçeveyi de tepelik kısmı hâvî olup bu da köşe süsleriyle nihâyetlenmektedir. Bu kapıda bir eksik de sonraki kapılarda mevcûd olan derinlik ve stalaktit tezyînât noksândır, bir kelime ile: bütün plastik vasıtalarıdır. Bunlardan Sinân sonraları hiç bir sebep ve maksad olmadan sarf-ı nazar etmemiştir.

¹⁹ ç.n. Mükerrer yazılmıştır.

²⁰ Burada "yatık sefine" olarak tercüme edilen ifade, Almanca metindeki "breiten Querschiff" için kullanılmış olmalıdır. Ali Saim Ülgen daha önce haçvari bir mekânsal kurguya işaret etmeye çalıştığında "Querschiff" sözcüğünü "antisefine" olarak tercüme ederken (manuskript s.23), haçvari bir kurgunun bulunmadığı ancak enine gelişmiş bir nefi andıran plan düzenine işaret etmek için "yatık sefine" ifadesini tercih etmiştir. Bu kullanım, metnin yayınlanmış Türkçe tercümesindeki "enine nef biçiminde gelişmiş" ifadesi (s. 103) ile de benzerlik taşımaktadır.

²¹ ç.n.: "Çevrelemesi" olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.

Mihrimâh 1539 senesinin Kasım ayında eski Rumeli Beylerbeyi evvelce Hırvât olan Rüstem Paşa'yı koca olarak almıştır. Bunun üzerine Rüstem Paşa derhâl vezîr ta'yîn edilmiştir (1541). Bir de bu câmi'in 1539 veya 1540 yılında bu genç çift tarafından yaptırılmış olması imkânı da belirlemektedir. Bunun bir düğün çadırı şeklini hâiz olduğu ve dâhilinde bahâr tazeliği hâvî bulunduğu görülür. Muhakkak ki inşâat bu esnâda yapılmış değildir. Câmi' 1546 yılı ile 550 yılı arasında yapılmadığı gibi Sultân Hânım'ın ne diğer câmi'lerden evvel ve ne de Üsküdâr'daki gibi sonra yapılmadığı görülmektedir. Türbesine bakılarak ve üslûbundan bunların 1543 yılı ile 1546 yılı arasındaki dekoratif devir olduğuna göre Edirnekapı'nın büyük kapısı yanındaki câmi'in de bu yıllarda yapılmış olduğu neticesine varırız.

Bir ciheti daha ilâve etmek lâzımdır: Câmi' İstânbûl'un yüksek bir mevki'inde bulunmaktadır. Bu sûretle câmi' şehir²² bir çok yerlerinden görünmektedir. Sinân inşâatı o şekilde yüksek yapmıştır ve dört taraftan da müsâvî şekilde inşâ edilmiştir. Bunun arkasından tereddüdsüzce câmi'in bir abide olması düşünüldüğü için her cihetinden aynı şekilde görüldüğü ilâve edilebiliyor. Sonraları Sinan'ın aynı görüşünü ve bi'lhasa daha büyük ölçüde [42->] Edirne'deki İkinci Selim Câmi'inde karşılaşılmaktadır.

4- İstânbûl'da Şehzâde Câmi'(CA 2)

Bu câmi'nin yapılmasından yüz yıldan fazla sonra yazan Seyâhatnâme muharriri Evliyâ Çelebi şöyle yazıyor: "Ve kible istikâmetindeki büyük cümle kapısının üstünde tarih vardır... Peygamberin ümmeti olan bu câmi' 955 yılında inşâ edilmiştir... Temel taşının konduğu gün 950 senesi Rebiyyü'l evvelinin birinci günü (beşinci ay) idi: İnşâat 955 senesinin Receb ayı (yedinci ay) içinde tamamlandı. Bu iş için 150 yük akçe sarf edildi."

Bu inşâatın ne zaman başladığı ve ne zaman bittiğinin hakikî sûrette bilinmesi bir kazançtır. İnşâat milâdi seneye göre 1543 senesinden 1548 senesine kadar devâm etmiştir. Sultân Süleymân ölen sevgili oğlu Şehzâde Mehmed için bir abîde olabilecek şekilde büyük bir câmi' inşâ ettirmişti. Burada bir tezâd karşısında bulunulduğundan dikkatli olmak lâzımdır. Evliyâ Çelebi bize câmi'nin 950 yılının beşinci ayının ilk günü başladığını söylüyor ki bu takriben 1543 senesi Ağustos ayının başlangıcı oluyor. Diğer taraftan da *Hammer - Purgstall*, şehzâdenin 6 Kasım 1543 tarihinde bir beylik olan Mağnisâ'da olduğunu yazmaktadır. Bu sûretle: Câmi'in Sultân Süleymân tarafından Şehzâde Mehmed'in bir hâtırası olarak yapılması için sipariş verilmiştir. Sinân'ın hiçbir etüt yapmadan ve planlar hazırlamadan işe başlamış olması akla gelemmez. Bu i'tibârla yukarıda zikredilen tarihler yanlıştır. Bunu [43->] Sinân diğer sipârişi Kasım'ın sonunda almış ise, takriben müte'âkib senenin ortasına kadar bu büyük eserin temel taşını koymaya hâzırlanmış olması düşünülebilir ki bu kısmen doğrudur.

Evliyâ Çelebi Seyahâtnâme'sinde devâm ederek "Oradaki gökler kadar yükselmiş olan büyük kubbesi gök mavisi renginde olup sanki emayeden yapılmış bir gökte; düzleştirilmiş altı köşeli direkleri üzerine vaz' edilmiş olan kubbe mevzûndur. Ve bu kubbenin bütün dört cihetinde yarım kubbeler vardır. Süleymâniye ve Ayasofya gibi ikişer yarım kubbeli değildir. Dört yarım kubbenin ortasında bu büyük bir kubbedir. "

Evliyâ, câmi'nin mihrâbından, minberinden ve müezzin mahfilinden Sultân mahfilinden ve cemâ'at ibâdet ettiği yerlerden, sonra da sunni ve tabi'i şeklinde aydınlanmasından, nihâyet cümle kapılarından bahsettikten sonra yukarıda zikrettiği

²² ç.n.: "Şehrin" yerine sehven böyle yazılmış olmalıdır.

tarihi yazar. "Bu da Mi'mâr Sinân'ın bir eseridir" diyor. Nihâyet büyük bir san'at eseri olan ve fevkalade şekilde tezyîn edilmiş bulunan minârelerden bahsediyor ve onları fevkalade zengin bulunduğunu ifâde ederek: "Onu gören bir insânın akli baştan gider. Zirâ bu câmi' altıncı câmi'dir (sic!). Her bir câmi'den birer zerâfet ve güzellik alınarak bir câmi' inşâ edilmiştir."

Evliyâ Çelebi ne demek istiyor? Evet bu câmi' Sinân'ın altıncı câmi'i dir ve o, bu eserde her câmi'inden bir şeyler alarak koymuştur. Bu altı câmi' hangisidir? Sinân'ın Şehzâde Câmi'ne getirmiş olduğu tecrübeler nelerdir? Yalnız bunda zerâfet, şirinlik, asâlet mi vardır? Bu câmi'i kim Mihrimâh Sultân Câmi'i ile mukâyese edecek olursa, evvel emirde [44->]birbirlerine tezâd teşkîl edecek şekilde ayrı olduklarını ve bi'lhasa inşââtın üzerine oturtulmuş olan kubbe setriyesinin cesâmetini görür (şekil 33). Câmi' hemen hemen başka bir şekilde görünmez. Burada kubbenin ahenkli durması için yapılmış olan alt kısım inşâât olarak şâkûli duvarlar sıralanmış olarak ekserî yalnız üstüvânî şekiller kullanılmış ve bunun ile yine bir kubbe setriyesi hâzırlanmıştır. Eğer zerâfet mahallinde, bu binâda te'mîn edilmiş ise bir türbenin tezyînâtı gibi bunun da ciddî bir şekilde inşââtının alt kısmında ehemmiyetli şekilde bir zerâfet elde edilmiştir. Burada eserin iç kutru[?] bulunmaktadır. Burada süsleyen tezyînâtı ile mezâr müsâvîdir. Fakat kutru bir taraftan iç plastik tezyînâtı ve diğer taraftan bunun üzerinde çalışmış olan tezyînât arasında değil de dış ile iç arasında teşekkül etmektedir; zirâ bu inşââtın iç kısmı hakîkaten çok zâriftir. Fevkalade incelik ile te'sîr icrâ etmektedir. Dış kısımdaki kitle hâlinde bulunan aydınlık bunun iç kısmında hiç kalmamıştır.

Edirnekapı'daki Mihrimâh Câmi'nin iç kısmı insana sükûnet içinde olarak tezyînâtı ile ve bi'l hasa kubbenin zarîf baldâkenden ışık sızmaktadır. Kezâ dış cihetinden de samimî, azametli ve ciddî bir ma'nâ taşımaktadır.

Şehzâde Câmi'nin iç kısmında da bütün kısımları, direkleri, nişleri, kemerleri, kubbeleri, pencere çerçeveleri ile iç kısımda ortaya doğru toplanarak bize güzel bir iç kısmın vücuda getirmekte olup nihâyet hafif olan kubbe bütün hareketleri olan uzuvlarla sessizce durmaktadır. Fakat dışa doğru bu binâ ciddi bir sükût taşımaktadır. [45->] Yalnız hâfif bir tezyînât ifâde etmekte olup bu iç kısımda bir güzellik te'mîn etmektedir. Bu da ölülerinin önündeki bir zerâfettir. Şehzâde Câmi'nin inşââtı Mihrimâh'ın inşââtının ehemmiyetine göre ölü ve yaşayan için başka türlü değildir. Sinân burada kuvvetli vasıtalarla istifâde etmiş ve vaz'îfesini tamamen ifâ etmek için kapalı bir kompozisyon yapmıştır.

İç kısım tanziminin planı burada geniş, ferâh bir mustatîl plan olarak değil de kare şeklinde kapalı olarak yapılmıştır (şekil 34). Avlunun kapalı mustatîl köşe şekli câmi'nin kapalı kare şekliyle iyice irtibât te'mîn etmiştir. Burada bir taraftan câmi' ile ön hol arasında ve diğer taraftan da ön avlunun nâl şekli arasında herhangi bir san'atkârâne oyun mevcûd değildir. Bunlar birbirleri arasındaki irtibâta gâ'ib olmuştur. Kapalılık ön avluyu darlık ve ciddiyet hissi ile doldurmaktadır. Evvel emirde bu avlu câmi'in dâhilinin serbest bir te'sîr icrâ etmesi için hakîkî bir şekilde hâzırlanmalı idi. Sinân câmi'nin iç kısmında kubbenin yükselmesinden fazla mihrabı az hareketli yaparak ehemmiyetlendirmek istemesi şu hakîkati meydâna çıkarıyor: Sinân büyük kemerin altından sâğ ve solundan iki yan yarım kubbelerle onu takip eden sâğır duvarlar vaz' etmiş ve bu sûretle merkezî iç kısım için holde netîce bulmuştur. Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği dört yarım kubbe bu sûretle husûle gelmiştir. Bunlar esâs kubbeyi taşımaktadırlar. Kubbenin dört direğiyle de ortaya doğru durması ile Sinân'ın bunun ile onların ufkî makta'ını altı köşe koymak sûretiyle buna erişmiştir. [46->]

İntihâb edilmiş olan tertîbdeki isâbet san'atkârâne olan gâyeyi göstermekte dış görünüşün sert olan kapalılığı ve merbût olan ciddiyeti iç kısmın haysiyetini kâbil-i te'lif bir hâle koyarak bundan ağırlıkları çıkartılmış bir şekilde halledilmektedir.

Dışarısında Evliyâ Çelebi minâreleri çok san'atkârâne olarak bulmakta ve "onu görenler hayrân olmaktadır." demektedir. Her iki minârenin göğdeleri 18 köşeli olarak yapılmış olup köşelerdeki yuvarlak, ince, uzun sarkıklarıyla, satırların çok tezyînâtli olmasıyla, şerefelerin altındaki bâriz çıkıntılarıyla, şerefelerle etrâfındaki iki kat parmaklıkların zengin tezyîn edilmesiyle Evliyâ Çelebi haklı bulabiliriz. Ve eğer o: "Fevkâlade bir şekilde tezyîn edilmiş ve zengin minâreleri olan bu eser mi'mârını meşhûr yapmıştır." demiş olsa idi. Bana böyle bir meşhûr şu şekilde görünüyor: Minârelerin tezyîn edilmesi ile dış görünüşteki şekilleri buna muvaffak olmuş ve Sinân'ın evvelce de ma'lûm kazancını haklı olarak elde etmiştir. Zirâ Sinân'ın yarattığı bu yeni eser bütün eserlerini gölgede bırakmış olup eserlerinde san'atkârâne fikirler mevcûddu. Haleb'deki Hüsrev Paşa Câmi'i, Edirnekapı'daki Mihrimâh Câmi'i ve Şehzâde Câmi'i birbirleriyle Sinân'ın bunların sâhibleri Hüsrev Paşa, Mihrimâh ve Şehzâde Mehmed'le olduğu gibi münâsebât dardırlar. İşin esâsı budur. İç kısım ve şekil bu görünüşün irâ'esine yârdım etmektedir. Bunların hepsinin üstünde de Sinân mi'mârî techîzâtın tekniğini ta'dîl etmiştir. [47->]

Şehzâde Câmi'i Sinân'ın ikinci uslûbuna göre ya'nî tezyînâtı zengin olan devridir. Sinân'ın burada yapmış olduğu iş süsleme gâyesini taşıdığı ve kısa bir zaman sonra bu tezyînâtla meşgûl olduğu mümkündür. Fakat Sinân'ın derhâl hakîkî tezyînâtı tekrâr terk ettiği muhakkak olmakla berâber esâs olarak değil de vâsita olarak aldığı da mümkündür. Nihâyet Evliyâ Çelebi câmi'yi çeviren bâğçeyi ve içlerinde bu bâğçedeki Şehzâde'nin de türbesi bulunan türbe binâları grubundan bahsetmektedir. Kavak ağacının altında Eyüb'de yatan ve Hazret-i Peygamber'in mihmandârı olan Ebu Eyüb Ensâri'nin arkadaşı olan Davulcu Şeyh Ali Tablî son istirahatgâhını da burada bulmuştur. Eğer hakikat ise câmi'nin burada te'sîsi için bu yer bi'l hasa bu zât için intihâb edilmiştir. Bu te'sîs etme diğer taraftan şu şekilde de bulunabilir, Şehzâde İstânbûl'u terk etmeden evvel câmi'nin pek uzağında olmayan medresesinin yapılması için emir vermiş de olabilir.

5- Üsküdâr'da İskele Câmi' (CA 39)

Bu câmi' de Mihrimâh tarafından yaptırılmıştır. Bunun 1547 yılında belki de 1546 yılının sonunda inşââtına başlanmış ve 1547 yılında tamamlanmıştır.

Câmi' Boğaziçi'nin Asya yakasında bulunmaktadır ve taşıdığı ad gibi Üsküdâr İskelesi'nden pek uzak değildir. Bu câmi'nin önünde evvelce şimdi olduğu gibi geniş bir meydân olmayıp Boğaziçi sâhilinde bulunuyordu. Bu câmi' bize Sinân'ın Şehzâde Câmi'inin bittiği esnâda ikinci üslûbunu terk ettiği ve bu sûretle yalnız binânın iç kısım şeklinin esâsını ta'dîl ettiğini göstermektedir. Aynı zamanında yine bu câmi' bize Sinân'ın [48->] zâtî gelişmesini de göstermektedir. Bunu iyi şekilde anlayabilmek için Türk câmi' planları hakkında bir kaç esâslı etüdün yapılması icâb eder.

Türk câmi'i belli başlı olarak aşağıdaki kısımlardan müteşekkildir: Câmi'in kendisi, ön avlu, son câmi' yeri ve şâdirvân (abdest almak için çeşme).

Bir nisbet dâhilinde olarak ön avlunun vücûda gelmesi sonradır. Brusâ'daki ekserî câmi'ler avlu ile çevrilmeyerek açık bir ağaçlık içinde bulunurlar. Ama hepsinin de son cemâ'at yeri vardır. Sonraları uzun müddet ön avlunun teşekkülü sırasında ekseriyetle ön hol avlunun üç cebhesine karşı ayrılığı muhâfaza etmiştir. Câmi' son cemâ'at yeri ile avlu şeklinin U şeklinde tebdîl edilmiş yâhûd da avlu kemerlemeleriyle irtibâtı bulunmamıştır. Son cemâ'at yerinin her iki yandaki büyük kapıları her iki binâ kısmının derz yerlerinde bulunmaktadır. Sonra eğer üç cihetli

sütûnlu geçîd medrese olursa, ya'nî bunun arkasına ba'zı iç kısımlar konacak olursa câmi'yle irtibâtı kalmaz. Bütün abîdevî binâlar evvel emir dışarıya doğru câmi' ile birlikte bir vahdet teşkîl eden bir ayrılık husûle gelebilir. Fakat ekseriyetle yanında büyük kapıların zikredilen vaz'iyeti kalır.

Ve son cemâ'at yerinin meydâna çıkmasına mukâbil avlunun diğer cebhesi elde edilir. Yalnız İstânbûl'daki Bâyezîd Câmi'i ve Şehzâde Câmi'i birer istisnâ teşkîl ederler. Bu câmi'lerde ön avlu *Atrium* şeklinde olarak alınmıştır. Yalnız Bâyezîd Câmi'inde yan kapılar avlunun orta yatık mihverî üzerindedir. Fakat dâ'imâ son cemâ'at yerinin ve diğer zikredilen kısımların eski [49->] müstakîl olma vaz'iyeti muteber kılmış ve başka şekillere sevk etmiştir. Bu yalnız olarak avluda değil, diğer kısımlarda da olmuştur: Kemerleme, şadırvan, son cema'ât yeri, câmi' esâs olarak kalmıştır.

Sinân'ın nisbetlemesi için esâsı şudur: Bunu anlayabilmek için câmi'nin ayrı ayrı kısımlarının yeni bir isbâtı olduğunu ve bunlardan birinin kendi mi'mârî fikirlerine yarattığı şekillere uyduğunu incelemek lâzımdır.

Bu Üskûdâr'daki İskele Câmi'inde teşmîl edilir. Zikredildiği gibi câmi' Boğaziçi'ne sâhilinde bir teras üzerinde durmakta olup büyük kapısı İstânbûl'a bakmaktadır.

Sinân burada avlunun etrâfını çevirmekten sarf-ı nazar etmiştir. Avlunun bir kısmı ve bil'hâssa doğrudan doğruya son cema'ât yerinde duran kısmın üstü örtülmüş ve son cema'ât yeri ile birlikte çatının altına alınmıştır. Bu setriye nihâyet öne doğru şadırvânın üzerine kadar çekilmiş ve dışarıya doğru çıkmış bir ma'bed vücûda gelmiştir (şekil 35). Bunun zarîf bir şekil alması ve bu suretle ziyaretçileri hayrete düşürmesi ve son cema'ât yerinin de içine girmesi düşünülmüştür. Fakat o, ziyârete gelenlere başka ma'nâda te'sîr etmektedir (şekil 36). Câmi' Boğaziçi'nin suları üzerinden İstânbûl'dan ve Haliç'ten de görülebilmektedir (şekil 37). Sinân bu manzaraya mukâbil bu dünyânın en güzel manzaralı yerini bir dolâb gibi tanzîm etmek lüzûmunu hissetmemiştir. Yani o, câmi' ile tabi'at arasında bir kapalı avlu yapmayı düşünmemiştir. Onun eseri dünyâ en güzel yerinin yakınındadır. Buna [50->] mukâbil: son cema'ât yerinden bir mahsûs pavyonu yapılmıştır. Türklerin eskiden kendilerine hâs olan sarây inşâatı ve hatta en sade ikâmetgâh tarzı hayâlî olarak burada da mevcûddur. İskele Câmi'inin son cema'ât yeri güzel İstânbûl'a ve de deniz üzerinden bakmak icâb etmektedir. Şadırvânın önünde oturularak âlem seyredilmektedir ki bu Sinân'ın câmi'lerinde mevcûd olan bir üstünlüktür.

Bu milletinin san'at mirâsını serbest ve yaratıcı bir şekilde kullanan ve muhâfaza eden bir san'atkâra verilen bir meziyettir.

Câmi' iki kısımdan müteşekkîl olup, yukarıda zikredildiği bir avlu ve şadırvân ile birlikte son cema'ât mahalli ve câmi'in kendisidir. Câmi'in iç kısım şekli Şehzâde Câmi'ini andırmakta olmakla beraber ön esâs kubbe ve sağ ve sol ön kısımdaki köşe iç kısımlar kat' edilmiştir. Bu sûretle doğrudan doğruya büyük kubbeli iç kısma girilir ve bu sûretle cümle kapısının arkasında iç kısmın tam ortasında ve mihrâba yakın olarak durmaktadır. İç kısım sola ve sağa doğru genişlemekte olmakla beraber derinlemesine büyümemiştir. Bu sûretle abîdevî, derinlemesine hissini vererek büyütülmüş hissini vermektedir. Diğer câmi'lerde iç kısım aşmakta ve bu sûretle arka arkaya sıralanmakta olup bütün iç kısma bakıldığı zaman hepsi de görülmektedir. Bu sûretle işgâl ettikleri arâziyi istifâde de ederek kullanmıştır. Bu câmi'nin iç kısmı dış kısım gibi derinlemesine hareketli olarak alınmıştır. Giriş yerinde duran bir insan iç kısım ile dış kısım arasında bir müsâvât [51->] olduğunu görür, dıştan ve içten aynı zamanda bu bakışta bu câmi'nin inşâat fikirleri mevcûddur. Sinân'ın tebâruz ettirmek istediği şeyleri câmi'nin husûsî vaz'iyetinde kullanmıştır diyebiliriz. O, burada ne

söylemek istediğini söylemiştir. Ve câmi'e sokulmuş olan eser fikrindeki şeyler uymakta ve herkese bir şeyler ifade etmektedir: Bak, yaratılan şey ve yaratan yakınızdadır! Tabi'atın güzelliği ilâhî bir tablo olarak ve onun yenilikleri ebediyet için bir esâs olacaktır. Bunu Sinân düşünmüş ve mücessem bir hâle koymuştur.

Câmi'nin dış kısmı iç kısım kompozisyonunun bazı kısımlarını kıymetlendirmiştir. Câmi' ortasının ve dörtleme karesi ile mik'ab teşekkül etmekte olup yanlardaki yarım kubbelerden bu mi'kab dahâ bâriz bir şekilde kesilmiş olarak görünmektedir.

Kubbe, mik'abı oldukça düz kemerlerle örtmekte, ön hol dört alçak kubbesiyle ve ortadaki yüksek manâstır kubbe bâriz olarak ifade edilmekte ve avludaki revâkların beşik çâtısı ufki hatlarla câmi'in cebhesini ihâta etmekte, minâreler minârelerle birleşmektedir. Ön holün derin gölgeleri güneşlenen kubbeye kontrast olarak durur, aynı hâl minârelerle ortada inşâat kitleleri arasında mevcûddur. Bütün iç kısım ve şekil görüntüsü bu sûretle vâz' ve büyük çapta [52->] ve büyük ma'nâ ifade etmektedir. Bunlar iç techizâtında mevcûddur. Bütün lüzûmsuz mi'mâri kısımlardan ve silmelerden burada ictinâb edilmiştir. Satırlar düzdür. Belki minârelerin stalaktit şerefeleri ve sütunların başlıkları ma'lûm şekilde tezyîn edilmiştir.

İnşâatı yaptıran Mihrimâh İskele Câmi'nin inşâatı hakkında verdiği fikirlerinde hangi rolleri oynamıştır? Onun İstânbûl'da câmi'i ile bu Üskûdâr'daki câmi'i arasında hayatında karar verilen senelerde bulunduğunu tahmîn etmekteyim. Her iki câmi' de bu kadının abideleri olup bunlar mahalli vaz'iyeti, vaz'ifesini ve inşâatı yaptıranın şahsını göz önünde bulundurarak bunların müştereken te'sîr etmesini sağlayan bir san'atkâra yaptırılmıştır.

6- İstânbûl'da Silivri²³ Kapı'da Hâdım İbrâhim Paşa Câmi' (CA 9)

Sinân'ın ilk fa'âliyet yılı geçmişti. Sinân, Evliyâ Çelebi'ye göre altı câmi' inşa etmiş, bunlardan biri tereddüdsüz Haleb'deki diğeri de İstânbûl'da Şehzâde Mehmed, İskele Câmi', Mihrimâh Câmi'leridir. O bunları görünüşüne göre tasdîr etmiştir. Belki burada onun muhtelif san'at görüşleri ve tecrübeleri eksiktir. Mute'akib on sene içinde orta büyüklükte birçok eserleri sıralanmakta ve bunların ortasında da mukâyese kabûl etmez bir şekilde [53->] bir şâheser yükselmektedir. Sultân Süleymân'ın adını taşıyan: Süleymâniye Câmi'.

Orta çaptaki bir sıra câmi'lerin inşasına 1551 yılında Hâdım İbrâhim Paşa'nın Câmi'inin bitmesiyle başlanmıştır (şekil 38).

Hâdım İbrâhim Paşa evvelâ Sarây'da bulundu, sonraları da asker işlerinde terfi etti. Sonra İstânbûl'a kaymakâm daha sonra beylerbeyi ve nihâyet 1545'te de dördüncü vezîr oldu. 1552'de ikinci vezîr ta'yîn edildi ve 1554'te tekâ'üde sevk edildi.

Câmi' İstânbûl'un yedinci tepesi üzerinde olup *Porta Pighi* tesmîye edilen ve doğrudan doğruya *Theodos* surlarının arkasına rastlayan caddenin Silivri'den şehre girilen büyük kapısının yanında bulunmaktadır. Bir hamâm (HA 13) ile bir medrese Me 19 veya Me 26 da câmi'e a'iddir.

Câmi' etrafını bir bâğçe ile çevrilmiş olup üzerine üç büyük kapıdan girilmektedir. Büyük kapılardan birinin üzerindeki Burûsî Şâ'îr Kandi'nin (1554'te ölmüştür.) kitabesinde şöyle demektedir:

“Allah'a şükür câmi' yerindedir.

O bir dünya eseri gibi çok güzel bir şekilde inşâ edilmiştir. [54->]

²³ Ç.n. "Silivri Kapı" olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.

Tarih:

İbrahim'in Câmî'i güzel ve büyük olmuştur. (958)"

Hicrî 908 senesi milâdi seneye tahvîl edilirse 1551 elde edilir. Bir de câmî'in büyük kapısının üzerinde aynı Kandi'nin bir kitâbesi olup burada tarihi tekrarlamaktadır.

Hâdım İbrahim Paşa'ya aid bir vesîka İstânbûl İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunmakta olup bunda hicrî 968 (1560) tarihî mevcûddur. Bu vesîka Sultân'ın tûrâsıyla tasdik edilmiş ve bunu Müftü Hâmid Efendi hükme almıştır.

Anadolu Beylerbeyliği'nde müşâhidlere göre hüccet vardır bu sûretle müftülük vaz'îfesini de meşhûr Ebûssu'ûd Efendi yapmakta idi.

Şart-ı vakıfda şunlar zikredilmiştir:

- 1) Câmî' aynı zamanda nutuk verilen bir yerdir.
- 2) İsa Kapısı çevresi için de bir mesciddir.
- 3) Yanında bir de medrese vardır.
- 4) İkinci bir medrese de Davût Paşa imâreti civârındadır.
(Dikilitâş'ın yanında) [55->]
- 5) Üçüncü bir mektep de İbrahim Paşa Câmî' yanındadır.
- 6) Daha geniş bir medrese İsa Kapısı civârındadır
- 7) Bir çeşme.

İnanılır menba'lara göre İbrahim Paşa Hicrî 970 (1562/3) senesinde ölmüş ve ciddî ve dürüst bir insan idi.

İbrâhim Paşa Hamâmı'nın planı Türk Câmî'lerinin en sade iç kısım şeklini ihtivâ etmektedir: Bir mikab üzerine bir kubbe oturtulmuştur. Minâreden alçak tâmbûrun plana geçişi mikab bloğu dâhilinde kareler şekiz köşeli olarak tehavvül etmektedir.

Burada diyagonal olarak vaz' edilmiş kemerler mevcûd olup, bunların altına vaz' edilmiş olan *mukarnas* midye şeklinde olarak meydâna gelmiştir. Binânın iç kısmında bu şekilde hiç yenilik yoktur. Câmî'nin bir husûsiyeti dahâ hâvîdir. Bu da genişletilmesi için yapılmış olan gayrettir. Aynı zamanda binâ değil gibi hendese-i mücesseme olarak alınmıştır. İhâta duvarlar ince işler ve direkler vaz' edilmiş olup her iki cebhede oldukça derin, kubbe duvarında ise az derinliktedir. Kezâ ön didârda da derin nîşler konmuştur. Bunlar mi'mârın müsâ'adesiyle konulmuş olup bunlar kapının bütün plastik tezyînâtı erken teşekkül etmiştir. Ve minâreler inşâatın bir uzvu gibi yapılmıştır. Son cema'ât yeri herkese ma'lûm olan şekilde beş kubbeli [56->] Son cema'ât yeri olarak yapılmış olup giriş kapısının üstündeki orta kubbe tebâruz ettirilmiştir. Dış inşâatı kitle hâlindeki ve mik'ab şeklindeki esâs binâ ile zarîf son cema'ât yeri arasında göze çarpmaktadır. Dış duvarlar ancak boşluklarla kesilmiş olup tabi'i taşlar tuğla arasına yapılmış değişik sırlar meydâna çıkmakta ve son cema'ât yerlerinin sütûnlarının ve minârenin dışarıdan yapışık kolonları bulunmaktadır.

Bu câmî'nin esâs ışık aldığı yer kubbenin altındaki tâmbûrdur.

En dikkate şâyân olan yeri muhteşem, fevkâlâde plastik tezyînâtı bulunan büyük kapısıdır (şekil 39). Kezâ minberin ve giriş yerinin sâğındaki mahfillerin mermer işleridir.

Bu câmî'de ne iç kısım intihâbında ve ne de iç kısım ilâvesinde ve nihâyet birkaç iç kısımlar ayrı bir husûsiyet veya mi'mârî fikri taşımamakta olduğunu ilâve etmek mecbûriyetindeyiz. Bu tahmîne göre bulunduğu yerin veya inşâatı yaptırmanın husûsiyetle alâkadardır ve yâhûd da san'atkârların ayrı bir ifâde etmek istediği

ma'nâyı taşımaktadır. Bu câmi'in inşâatı fikri aynı zamanda inşâ edilmiş bir sıra câmi'ler meyânında anlaşılır bir şekilde midir?

Sultân'ın aynı yıllarda başlanmış bir câmi' olan Süleymâniye nazar-ı itibâre alınmaması bir noksânlıktır. Zirâ o bir sıra içinde müşterek bir ölçü ile ölçülmemiş ve mukâyese edilecek şekilde olmamıştır. [57->]

Takrîben bir sene ara ile başka bir câmi'e başlanmıştır. Bu câmi' İbrâhim Paşa'dan sonra gelen İstânbûl'da Beşiktaş'taki Sinân Paşa Câmi'dir. Bu câmi' Şam'daki Süleymân'ın tekkesi olarak da yapılmış olan binâyâ benzemekte olup burada da ilk def'a Üsküdâr'daki İskele Câmi'nde rastladığımız çift son cema'ât yeri fikrini tekrarlamaktadır. Acâba Hâdım İbâhim Paşa Câmi'nde böyle bir ikinci son cema'ât yeri olabilir mi idi? Bu mürtefi' diğer bir cihettir. Zirâ bu câmi'in ihtivâ ettiği ma'nâsı ikinci bir son cema'ât yerinin mevcûd bulunması ve bunun tarzı bir ölçü dâhilinde olarak te'sîr etmiştir.

7- Beşiktaş'ta Sinân Paşa Câmi' (CA 38)

Sinân Pâşa kudretli büyük Vezîr Rüstem Paşa'nın erkek kardeşi olup 1551 yılında Kapdân-ı Deryâ olmuştur. Bunun üzerine derhâl câmi'in planlarıyla meşgûl olmuştur.

Büyük kapının üzerindeki kitâbede câmi'in tamamlanma târihi olarak Hicrî 963 (1556) senesini göstermektedir. Belki câmi' 1955²⁴ yılı Ekim ayında Rüstem Paşa'nın devrilmesine sebep olan Ereğli hâdisesinden evvel başlanmış sonra Sinân Paşa'nın ölümü üzerine (1554) te'hîre uğramış ve sonra da tekrar Rüstem Paşa Vezîr-i A'zam olunca (Eylül 1555) yılında ele alınmış ve nihâyet o yıl içinde tamamlanmıştır. Bunun yapılış târihi bu i'tibârle kısmen Vezîr-i A'zam Kara Ahmed Paşa Câmi'nin târihine tekâbül etmektedir. [58->]

Sinân Paşa Câmi' Beşiktaş'tadır. Boğaziçi'nin Rumeli sâhilindeki bir kazânın içinde bulunan bu câmi' Bârbâros Hayreddin türbe vakıflarının çok yakınındadır. Bu herhâlde rast gele bir tanzîm edilmiş değil bi'l akis Sinân tarafından Kapdân-ı Deryâ'yı kendi diğer eserleri arasında müsâvî bir seviyede görmek tasavvurunda olduğu içindir. Buraya bir de hamâm (HA 16) yapılmasından başka bir binâ yapılmamıştır. Hatta kendi türbesinin inşâatı bahis mevzû'u olmamıştır. Sinân Paşa yengesi Mihrimâh'ın câmi'inin yanına gömülmüş olup siyâh renkte taştan ma'mûl antîk bir sanduka içindedir.

Câmi'in kible duvarı ya'nî kible cihetine gelen cebhesi cadde üzerindedir. Bu vaz'iyet onun giriş yerini veya avlu ile son cema'ât yerinden görünüşünü ta'yîn etmektedir.

Kompozisyonun esâsı direklerin üzerine esâs kubbenin vaz' edilmesinden müteşekkil olup bunlar planda bir altı köşeli şeklin köşelerinde bulunmaktadırlar. Sinân burada altı köşeli şeklin mevzû'unu yeniden ele almıştır. Altı köşeli kubbesi olan binâların iç kısmı sâğdan ve soldan her bir tarafta ikişer kubbeli yan sahnlarla yatık salon bölünmüştür (şekil 41). Bunun fâ'idesi aynı genişlikteki kubbelerde sağ ve soldaki her iki orta direkler takrîben kare şeklindeki planlarda yanlara ilâve edilerek kubbe nisf kutrunun dörtte biri genişliğindedir. Ve bu sûretle de umûmî yatık hâlden kubbe nisf kutrunun yarısını genişliğinde olur. Altı köşelilerde bir dereceye kadar yan genişlemelerin sebebi vardır: Zirâ binânın iç kısmına giden kısımlar kare olarak aynı zamanda te'sîr ederek yan duvarların ortasına te'sîr etmektedir. Binânın iç kısmı başka bir [59->] ritmi hâvîdir. Altı köşenin diğer bir üstünlüğü de mu'ayyen iç kısım

²⁴ ç.n. Özgün metinde söz konusu tarih 1555 olarak verilmiş olup burada sehven böyle yazılmış olmalıdır.

kıymetlerini, münâsebetlerini, kompozisyonunu altı köşe ile fevkâlâde zarîf yapan kısımlardır.

Giriş kapısının karşısında bulunan kısımda bir son cema'ât yeri bulunmaktadır. Esâs kısmı ziyâret edenler burada hâzırlanırlar. Bu icâb eden te'sîri yapmaktadır. Bu son cema'ât yeri yan sahinlardan dâhâ alçaktır ve her iki cihette de ikişer kubbe vardır. Ortası da tekye kubbesiyle²⁵ örtülüdür. Bu son cema'ât yeri câmi'in önüne öyle rastgele konmamış olup güzellik göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Bu iç kısmın bir kısmını teşkîl eder. Dıştan yalnız revâklı kısımlar ve avlunun etrâfındaki yollar kalmaktadır. Bunlar kısmen câmi'in önünde ve kısmen de yanlarda bulunmaktadır; bunlar ahşâb tavânları vardır. Çok hafif inşâât tarzını hâvîdir ve bu câmi'in müstemilâtından yapılmış inşâât gibi bulunmaktadır.

Câmi'in hârici görünüşü (şekil 40) câmi'in geniş alınlık duvarını göstermekte olup burada mihrab duvarının altı köşeli ciheti²⁶ olarak dışarıya çıkmıştır. Sağda ve solda iki pencere yan kısımları vardır. Bunlar arasında ve orta²⁷ köşe kemerli kısmın penceresi vardır. (Bunlar altı köşe ile içinde kare arasında) Bunlar da esâs kubbenin yanlardaki her iki küçük tâlî kubbeler tekâbül etmektedir. Bu sûretle geniş duvar taş ve tuğla ile değişik sıralardan teşekkül etmiş olup kademeli kubbeler bunun ortasına gelmekte ve arkada yükselmiş ve sivri külâhlı zarîf minâre ile hârici te'sîri ta'yîn etmektedir. [60->]

Bunun içinde iç kısım vaz'iyeti veya konstrüksyonu ta'yîn eden başka bir şey yoktur. Hiçbir şeyi bol değildir. Dahil için hiç bir şey esâslı olarak dıştan ehemmiyetli kalmamıştır. Dış kısım iç kısmın zarîf ma'nâsını hâvîdir. Câmi' inşâât göğdeleri ile çâtı arasında düz satırlarla yuvarlak hârici kısımlar arasında ve duvarlarla kurşun kaplama arasında sade bir tezâd teşkîl eder. Bu kitle hâlinde olan tezâdların arkasında ince uzun minâre yükselmektedir. Üzerinde sıklet bulunan duvarın yatık kısmı kubbenin yuvarlaklığı üzerinden çevrelenmekte, bu inşâât yeni fikirleri taşıdığından dolâyı da ehemmiyeti hâ'izdir. Binânın iç kısmı fikirleri konstrüksyon, plastik şekiller birbirleriyle karşılıklı olarak tavâfuk etmekte olup bunun tezâdları bu sûretle müsâvat temîn edilmekte ve bundan da nihâyet güzellik elde edilmektedir.

Bu hâlde câmi' caddeye ve Boğaziçi'ne doğru kapanmıştır; giriş kapısını bulmak için dolâşmak mecbûriyeti vardır. Minâre arka kısımda bulunmaktadır. Evvelâ ahşâb, samimi bir dolanan geçitten geçilir ve son cema'ât yerine varılır ve hayret edilecek şekildeki ibâdethâne ile karşılaşılır. Bu son cema'ât yeri hiç tab'iat manzarasına bakmaz bu câmi'in iç kısmında yapılmıştır. Bu şekilde de bu câmi' İskele Cami'inin aksinedir. Burada hiçbir şey rastgele değildir. Ya'ni burada: yaratma ve yaratan birbirlerine yakındırlar ve dünyânın güzelliği ile karşılaşmışlardır. Bu sûretle burada: kapalılık içten çevrilme ve döndürülme

8) İstânbul'da Topkapı'da Vezîr-i A'zam Kara Ahmed Paşa'nın Câmi' (CA7)

Edirne Kapı'daki Mihrimâh Sultân Câmi'i ve Silivri Kapı'daki [61>] Hâdım İbrâhim Paşa Câmi'i gibi vezir-i azam Kara Ahmed Paşa'nın camii de yine şehrin bir kapısının yanında bulunmaktadır. Bânîsi 1534 yılından evvel kapı kethüdâsı olup

²⁵ Burada "tekke kubbesi" olarak ifade edilen terim Almanca metindeki "Klostergewölbe'nin (s.70) karşılığı olarak kullanılmış olmalıdır. Güncel mimarlık terminolojisinde "manastır tonozu" olarak adlandırılan bu örtü biçimi için "tekke kubbesi" ifadesinin kullanılması metnin kaleme alındığı tarihte tonoz sözcüğün yaygınlık kazanmamış olabileceğini akla getirmektedir. "Manastır" yerine "tekke" tercihi de ayrıca dikkat çekicidir.

²⁶ Manuskriptte boş bırakılmış olan bu kelimeye karşılık olarak Almanca metinde çıkma anlamındaki "Risalit" sözcüğü kullanılmıştır (s.70).

²⁷ Burada "Risalit" sözcüğü tekrarlandığı için boş bırakılmış olmalıdır.

1534 yılında yeniçeri ağası olmuştur. Onu 1543 yılında Rumeli Beylerbeyi, 1545 yılında üçüncü vezîr, 1552 yılında ikinci vezîr olarak görüyoruz. Ereğli'de 1552 yılında prensi katleden ve Rüstem Paşa'nın vezîr-i a'zam olmasından sonra 28 Eylül 1555 yılında Divân'a girmiş ve orada çevrilen bir entrikâya kurbân edilmiştir.

Ahmed Paşa'nın bir şart-ı vâkıfı elde edilmiş olup bu 66 sahîfe tutan dînî mütâla'alar, hükümler, bilgiler ve nihâyet kendi vakıf şartlarını ihtivâ etmektedir. Bu vesika 962 Hicrî senenin Ramazân'ın ikinci gibi taşımaktadır (1554 senesi sonlarına doğru) bu vakıfta peygamberin sözleri olan şu cümleler vardır: "Kim Allah için bir ma'bed yaptırırsa, Allah ona cennette bir ev inşâ eder." Bunun için bu söz düşünülerek ve şartların muteber olması için İstânbul'da buna uygun olan bir yerinde yükselen bir câmi' yaptırılmış ve yükselmekte olan bir kubbe bereketli bir avlu, iyi vasıflarla techîz edilmiş ve san'atkârın şerefi için bir ma'bed inşâ edilmiştir.

Buna göre Ahmed Paşa'nın tasavvuru bir târihinden sonra kuvveden fazıla çıkmıştır. Fakat bâni'nin ölümüne kadar çok fazla bir tevsi' yapılmamıştır. Zirâ Hadîkatü'l-Cevâmî'de şöyle demektedir: "..... Hayâtında tamamlandıktan sonra Sultân Süleymân birkaç musâhibini [62->] bahis mevzû'u olan paşanın vezîr-i a'zamlığı sırada ihtidâ neticesi öldürülmüştü. "Bu sebepten – diye devâm ederek – inşâat geri bırakılmış Rüstem Paşa vezîr-i a'zam olunca 962 Hicrî senesinin (1564 /65) sekizinci ayının 22'inci günü bitirilmiş üzere tekrâr ele alınmış ve yedi sene sonra tamamlanmıştır." Bahsedilen menba' bir şekildedir.

Aynı şart-ı vakıftan aynı yerinde Mustafa Sa'î'nin listesinde câmi' planının yerinde bir medrese ve küçük bir Kurân-ı Kerîm hâfız mektebi bulunmasına rağmen yalnız bir türbe (TM 14) zikredilmektedir.

Rüstem Paşa 1555 yılında tekrâr dönemin başına geçiyor ve evvelâ 1564/5 yılında tamamlanmasını emrediyor. Rüstem Paşa Hâziran 1561'de ölmüştür. İhtimâl Hicrî 972 sene ve Hicrî 962 yılı (1555) olmalıydı. Bu takdîrde de beyân edilen ma'lûmât şu şekilde tevafûk etmektedir. "Rüstem Paşa vezîr-i a'zam olunca" ya'ni 1555 yılında.

Ahmed Paşa Câmi'i yedi sene sonra ya'ni takrîben aynı zamanda Rüstem Paşa'nın ölümü ile tamamlanmıştır.

Câmi' dikkate şâyân bir irtifâ'ı ve tamamen halledilmemiş meseleleri hâvîdir.

Bu son iç kısımları bulunan ve gayr-ı tabi'i son cema'ât yerleri bulunan bir planı hâvîdir. Avlunun nihâyetinde nisbet i'tibâriyle düşük, küçücük bir câmi' vardır (şekil 42 solda). Avlu şimdiye kadar gördüklerimizden başka bir tarzdadır. Giriş kapıları [63->] burada avlunun ortasında daha fazla medreselere doğru kaydırılmıştır. Medreseye karşı olan avlu kesidi daha derin olmuştur. Derinliğine üç müşterek kubbenin ölçüsünde olup biri medreseye karşı, yalnız ikisi de derinlemesine olarak müşterektir. Nihayet göze çarpan bir cihet de medresenin uzunlama cihetindeki sütunların duruşu yandan müşterek olarak yapılmış olup bunun binâ ile hiçbir münâsebeti yoktur. Câmi'in son cema'ât yeri nispet dâhilinde büyük olup câmi' genişlemesine olarak son cema'ât yerine uymakta ve Beşiktâş'taki Sinân Paşa Câmi'inin yan sahnılarıyla mukâyese edilebilecek şekilde olan yan nişleri ihlâl eden bir te'sîr icrâ etmektedir.

Ben burada benim kana'âtime göre şöyle diyebilirim, Ahmed Paşa Câmi'i eski Sinân'ın planlarına göre olmayarak bâni'nin ölümünden sonra yapılmıştır.

Bu öldürülen insânın masrafları büyük mikdârda sarf edilerek neden Rüstem Paşa tarafından - zirâ bu câmi'in tamamlanmasıçün idi. – deruhde edilmiştir? Rüstem Paşa rakibinin büyük câmi'i yaptırmakla kozunu iyi kullanmış ve bu suretle vakfiyesini tamamlamıştır. Fakat paşa tamahkardı. Eğer Ahmed'in câmi'i vakfının îrâdından inşâ edilmiş olsa idi, bunun şart-ı vakıfta bulunması îcâb ederdi. Sonra da

eğer inşâatı tamamlamak için vakfın îrâdı kâfi gelmemiş olsa idi o vakıfta da şart-ı vakfın sonunda küçültülerek bunu kendi servetinden sarf ederdi. Kıskançlık ve tamahkârlık yüzünden inşâat bir müddet kalbe uğramıştır. Sinân'ın [64->] evvelce ilk tasdîrinden ba'zı fedâkârlıklar yaptığını da gösteriş için Rüstem'de (sağda 42'nci resim) ilk plan bana ihtimâl dâhilinde olarak görünen şekildir.

Tahmîn edilen eski şekilde vezîr-i a'zamın câmi'ine yapılan sarfiyât aynı zamanda inşâ edilmiş olan Kapdân-ı Deryâ Sinân Paşa'nın câmi'ine asgarî sarf edilen mikdâra tekâbül etmektedir. Bunun altı köşeli binaya uyan yân sahnaları vardır. Burada son cema'ât yerinin içeriye doğru çekilmiş olması da ihtimâl dâhilindedir. Ve ben bu içerideki son cema'ât yerinin Beşiktâş'takinin bir ikincisi olduğunu bir ihtimâlle kabûl ediyorum. Bu zarîf bir şekilde yapılmış olup karşısında da medrese bulunmaktadır. Bu sûretle yan kapıların ufki mihverleri arkasına gelmekte ve aynı zamanda şâdirvânınki de avlunun ortasına gelmektedir. Belki minâre de yan avluların menâzırı içinde bulunmaktadır. İlk def'a olarak bu şekilde câmi' avlu ile hakîkî bir nispette oluyor ve Ahmed Paşa Câmi' bize bu sûretle Beşiktâş'taki Sinân Paşa Câmi'inin inşâ tasavvurunun bir tasfiyesi ve daha geniş şekilde tekâmülü olarak görünmektedir.

Ta'dîlât ve ucuzlatma pek az olarak icrâ edilmiştir: İkinci zarîf son cema'ât yerinden kaçınılması, ve iç kısım son cema'ât yeri dış kısım son cema'ât yeri olmuştur: yan sahnalar iki kesitle yan nîşler üzerine geri getirilmiştir. Tek olan minâre mihvere doğru itilmiştir. Hepsi bu kadardır. Topkapı'daki bugünkü Ahmed Paşa Câmi'i bu şekilde yapılmıştır. Tâlî binâların teferru'atı üzerinde (türbe [65->] ve hâfiz mektebi) pek az i'tinâ edilerek yapılmıştır. Sâim Ülgen de bu fikri beyân etmektedir. Câmi'in büyük kapısı pek sade bir şekli ihtivâ etmektedir. Sinân mu'ayyen olan sarfiyâtına ve bir vezîr-i a'zam câmi'inin ihtivâ etmesini ümîd ettiklerimize mukâbil olarak tenzîlât görmekteyiz.

Câmi'in cebhesi önünde bugün durulduğu zaman (şekil 43) büyük kapısının Sinân'ın eseri yaptığı büyük kapılardan farklı olduğunu ve bir te'sîr icrâ ettiği büyük kapının sağ ve soluna rastlayan pencerelerin bilinen ölçü ve şekillerden ayrı bir şekilde olduğu ve nihâyet kemerlemelerin altındaki kemer ayağı silmelerin de gayri tabi'i olarak bulunmadığı görülür. Plan kompozisyonundaki bütün ta'dîlât avlular arasında olduğu gibi avludaki nîşlerin ma'nâsızlıkla inşâat şekillerinin icrâ edilmesi ve asıl binânın bu şekilde yapılmış olması tarzı bugünkü Ahmed Paşa Câmi'ni iki fevkâlâde ve uygulanmış bir projenin esâsı olarak kabûl edilebilir. Fakat bu, ilk projelerinden sonra ve bi'lhasa Beşiktâş'taki Sinân Paşa Câmi'in projelerinden sonra meydâna getirilmiştir. Bu serbest duran sütunların üzerindeki kubbelerin altı köşeli kısımlarının şekil olarak daha fazla tekâmül etmişidir. Câmi'in Ereğli vak'asından sonra ya'ni 1553 senesinde Sinân Paşa'nınki henüz başlandığı sırada 1553 senesinin sonunda planlıdır.

Bu muhakkak ki Beşiktâş'taki câmi'inden sonra gelmektedir; ve bu Sinân'ın ilk projesine göre yapılmış değildir. [66->]

Şimdiki Ahmed Paşa Câmi'i bütün hallerde ilk planlanmış eserin esâsı iç kısmı durmaktadır ve aynı şekilde ilk medreseler de mevcûddur. Dâ'imâ da şimdiki şekli ile esâs iç kısım tasavvur edilebilir. Bahs-i mevzû' câmi'in iç kısmın ortasından bakmak üzere mail olarak köşeye doğru bakarak (şekil 41 ve şekil 44) bir mukâyese yapma bize bir taraftan Sinân Paşa Câmi'inde kible duvarı kubbe direklerinden yan sahnaların köşelerine kadar yapılmış olduğu iç kısmın müşterek te'sîri olduğu, pencere mihverlerinin müsavi şekilde vücuda gelmiş olduğu müşâhede edildiği gibi, diğer taraftan ise Ahmed Câmi'inde yanlardaki iç kısımların seyredilmesinde derinliklerin noksân olduğunu görürüz. Burada nîşler esâs iç kısımdan kemerlemelerle ayrılmıştır.

Bunun üzerine gelen jübeler²⁸ ise göze iyi görünmez. Jübe kemerlerin ve yarım kubbelerin altındaki istiridye şekillerinin yan yana olması tekrar kible duvarındaki pencere çerçevelerini tekrâr zararı dokunması yine azdır. Burada en sade vuzuhun yokluğunu her tarafta hissedebiliriz. Muhakkak ki solda ve sağda dört yarım kubbe ile nihâyetlenen altı sütûn üzerine vaz' edilmiş olan kubbe müşâhede edilmektedir. Fakat bu esâs şeklin ufkî salona doğru çoğaltırılması durdurulmuştur. Bu zorlanış değişmenin bir netîcesidir.

Sinân'ın maksadına göre bu vaz'iyette bir fikir olup olmadığı sù'âl olunur mu? Bunu her şeye rağmen yapmamız îcâb eder zannederim. Fakat fikir bana mücessem olarak değil, muhtemelen ilk şekilde durmaktadır. Muntazam ölçüleri olan bu iç [67->] iki karşı karşıya duran kubbeli kemerlemeye tetâbuk etmekte olup bu, câmi'in ön kısmında kapalıdır. Bu tarzda olan bir son cema'ât yerinin yapılması kemer açıklığı ile muvâzenenin müsâvi olduğunu tahmîn ediyorum. Câmi'in ve medreselerin önündeki kemerleme zarîf bir şekilde yapılmışlardır. Bu bana yanları müsâvi olan avlunun ortadaki ufkî mihverine girmesine müsâ'ade edilmiş görünmektedir. Medrese bu i'tibârla ehemmiyet kazanmıştır. O muhakkak ki ehemmiyeti bulunan bir nisbet içinde bulunmaktadır. Fakat artık ne yanında durmakta ne de arka tarafta tarafta ta'yîn edilmektedir. Hepsi birden ehemmiyeti hâ'izdir.

Ahmed Paşa Cami'inin muhtemel olan ilk projesi bana medrese ile câmi' arasında bir ehemmiyet arz edecek şekilde yeni bir münâsebet olduğunu ifâde etmektedir.

İstifâdeye şâyân ve kendine göre yeni bir şekle geçmesi küçük ve iddi'âlî olarak câmi' şu şekilde hâkim vaz'iyettedir: her pencere güzel ve zarîf bir duvar halısına benzer. Birbirine bağlanan kordonlar, sıralanmış madalyonlar, serpmeler, bordürler, asılı (?) motifleri, yıldızlar, rozetler zengin bir şekilde tezyîn edilmiş tepelik ve çatı tepesi, yazı frizleri ve diğer tarzlarında tezyînât iç kısmı süslenmektedir (şekil 45). Bu mühimdir: o saklanmadan süslenmiştir. Duvarlar orta kapının yanında bulunan Mihrimâh Câmi'inde olduğu gibi çiçekler arasında rüyada imiş hissi vermekte ve yâhûd da arkasından ışık gelen bir parmaklık olur. Ahmed Paşa Câmi'inde [68->] hadd-i zâtında teferru'ât müsâvî olarak istifâdeli sevimli bir şekilde tezyîn edilmiştir. İşte bu zerâfetin ifâde ettiği ma'nâ hakikatden alınan asıl âlem en iyi ve en güzel elde edilmiştir. Bu evvelce vezîr-i a'zâmın kıymetinde olmuş ve ehemmiyeti de yine vezîr-i a'zâmın şerefine münâsib olarak yapılmıştır.

Bu câmi'in teferru'âtıyla daha derinden meşgûl olmak isteyenlere Klasik Osmânlı devrini zengin, güzel ve çok i'tinâ edilmiş bir eser ifâde eder. Dâ'imâ nazar-ı dikkati celb edenler de minberin mermer kapısını ajurlu parmaklıkları, mihrâb sütûn başlıkları, zemîn katı pencerelerinin üzerindeki yazı kısımları, mihrâbın üzerindeki bir çok zarîf pencereler olup bunların hepsi de zengin ve ehemmiyeti hâ'izdir.

9- Şâm'da Sultân Süleymân Tekkesi (CA 63)

Bu câmi'in büyük kapısının üstündeki kilit taşındaki vakıf levhasının altında 960 Hicrî (1553) târihi bulunmaktadır. Başka bir menba' ise bize bitiş târihini 961 Hicrî (1554) olarak vermektedir. Ve son bahis edilen iki câmi' ile birlikte Sinân aynı

²⁸ "Jübe", kiliselerde koro yerini ana neften ayıran, absid eksenine dik doğrultuda yerleştirilmiş köprüyü ifade eden bir terimdir. Merdivenlerle iki tarafından çıkılan ve üzerinde İncil okunan bu mimari elemanın Osmanlı camilerinde benzerini bulmak olası görünmemektedir. Ali Saim Ülgen'in bu terimi, Almanca metinde geçen "Empore" sözcüğünün (s.73) karşılığı olarak kullandığını düşünülebilir. Metnin yayınlanmış Türkçe tercümesinde bu terim güncel kullanıma uygun olarak "galeri" şeklinde çevrilmiştir (s.125)

zamanda bu binâyı Sultân Süleymân'ın tekkesi olarak vaz'landırarak Şâm'da inşâ etmiştir. Ekseriyetle tekkeye aynı zamanda imâret de denmekte olup bu binânın her ikisini de hâvîdir. Mekke'ye giden hâcılar bu binâdaki dervişlerin yanında barınmakta, yemek yemekte ve dînî vazîfelerini yapmakta idiler. Süleymân, Ahmed Paşa ile birlikte Ereğli vak'ası olan oğlu çok kibâr ve adı geçen bir şehzâde olan Mustafa'nın canına mâl olunduktan sonra kışı Haleb'de geçirmiş. Muhtemelen bu 1553/54 kışında Sinân'a Şâm'daki tekkeyi [69->] inşâ etme sipârişini almış ve o vakit bunu yapmaya başlamıştır. Yeni vezîr-i a'zam Ahmed de tasarlamış olduğu câmi'in ilk konuşmasını Sinân'la bu sıralarda yapmıştır. Şâm, Beşiktâş ve Topkapı'daki binâların aynı zamanda olması kâfi sebebdir. Şâm'daki tekkenin inşâsı için şimdiki yeri seçilmiş ve bunun esâs binâsı Sa'inin listesinde câmi' olarak zirkredilmiştir.

Tekke bir avlunun etrâfını çevreleyen bir grup binâlardan müteşekkil olup bunlar: câmi', tekke hücreleri, tabhâne, yemek salonları ve matbahlar ve hâcî vakfiyeler için tâlî binâlardan müteşekkildir.

Bu binânın hey'et-i mecmû'ası şehrin garbında Bârâdâ Nehri üzerinde mustatîl şeklinde olarak teşekkül etmiş olup *Baybars*ların Kasrû'l-Ablak denen eski bir sarâyının yerine inşâ edilmiştir.

Bu mustatîlin cenûb kısmı bir kare şeklinde olarak garbdaki kapıdan şarktaki kapıya kadar muhadded bir yolla bölünmüş olup bu kısım mütebâki kısımdan böylece ayrılmıştır. Bu kare şeklin içinde câmi', tekke hücrenin iki yan binâları ve büyük bir havuzla beraber câmi'in ön avlusu bulunmaktadır. Geri kalan şimâl kısmında iki yan binâlar bulunmakta olup bunların her birinde 14 kubbe garb ve şark cihetlerinde mevcûddur ve bunların arasında ufkî olarak duran bir üçüncüsü de câmi'in kendisi olup bu tam karşıya gelen binâdır. Bu binâ bir hatta altı büyük kubbeli iç kısımdan müteşekkil olup üstü 12 kubbe ile örtülü bir son cema'ât yeri ve bir de matbah müştemilâtı ihtivâ eden şimâl kısmındaki inşâattır. [70->]

Bunun hey'et-i mecmû'asının fevkâledeliği evvel emirde onu teşkil eden tâlî binâlar avlu çevresi dâhilinde bulunmaktadırlar. Bu tamâmen simetrik; fakat müteferrik kısımlarında serbest ve dağılmıştır. Avlu çevresine tamâmen binâ yapılmamıştır. Binâlar şu tarzda sıralanmıştır: Resim gibi hareketli bir bahçeli avlu ile nihâyetlenmiş olup câmi' ile tekke binâları arasından veya yemek salonuyla yan binâların arasından bahçeye ve yâhûd da giriş kapısından ön meydânlığa serbestçe bakılabilir. Fevkâlâde zarîf olan bir cihet de bâğçedeki binâların konuş tarzıdır. Sonra ihâta duvarlarında ve mâni'aları da şu veya bu kısma girilebilir ve aynı zamanda parmaklıklı duvar boşluklar²⁹ serbestçe tabi'ata bakılabilir.

Câmi' esâs göğdesiyle Silivri Kapı'daki Hâdım İbrâhim Paşa'ninkini hatırlanmaktadır. Bir mik'abın üzerine tâmbûr ve kubbe gelmiş ve mik'abın köşelerine doğru müsâvî pâyândâ direkleri diyagonal olarak gelmektedir (şekil 46). Şâm'da her iki minâre de câmi'in mik'ab göğdesinde yarım olarak nihâyetlenmekte ve bunlar kubbeye o kadar yakın durmaktadır ki insânın bunları câmi'den alıp ayıracağı gelir. Câmi' herhangi bir genişleme olmadan sade, ahenkli kubbeli iç kısımdan müteşekkildir. Şâm'daki son cema'ât yeri Üsküdâr'daki İskele Câmi'nin son cema'ât yerinin iki mislidir. Yedi kısımlı kemerleme, üç kısımlı sade son cema'ât yerini çevrelemekte ve câmi'in câzibesini fazlaştırmaktadır. Burada bir tarafta sarı - beyâz kireç taşının ve diğer tarafta da koyu bazalt taşının kullanılmış olması kontrast bir güzellik vermektedir.

Hey'et-i mecmû'asının müşterek te'siri mahalli Suriye mi'mâr üslûbundadır. Yemek salonu ve matbah binâsında değişik olarak beyâz ve siyâh taşlar kullanılmıştır.

²⁹ ç.n.: "Boşluklarından" olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.

Bu sûretle elvân renkte, dalgalı, kaba bir te'sîr, tasarlanmış bir karışıklıktan [71->] müteşekkildir. Dervişlerin tekke hücrelerinin görünüş satırları açık kireç taşından yapılmıştır. Câmî' iki son cema'ât yerleriyle birlikte tabaka inşâatıyla zengin renk değişikliğini göstermektedir. Koyu ve siyâh tabakaların arasına arka arkaya değişik olarak beyâz ve kırmızı taş tabakaları gelmektedir. Siyâh ve beyâz bir de kırmızı girmektedir.

Bu farklı renk intihâbı ve bunların sıralanması bir görüş ve fikre istinâd ettiğinden tereddüd edilmez. Bir tarafta karışık olarak fenâlık, gündüz ile gece, ışık ile karânlık gibi alt üst edilmiştir; ve buna buna mukâbil tabakalarla inşâ edilmiş bir âlem malzemelerle tanzîm edilmiş ve ilahi yeni renkler görünmektedir. Fakat bunların her ikisinin arasında şeyh ve dervişlerin beyâz hücreleri hayâlin lekesez renklerinde bulunmaktadır. Bir tarafta matbah, yemek salonları ve meskenlerle birlikte ve diğer tarafta da havuzun arkasında câmî' iki ayrı âlem olarak dâr ma'nâda tekke ile ayrılmıştır. Bu şekilde renkler de karışık ve bunlar âkilâne bir şekilde bu binânın görünen kısımlarında tanzîm edilmiştir. Renklerin ve karışmanın sembolik fikirleri binânın iç kısmındaki yaratılışları vâzıh olarak ifade etmektedir. Ve bu sûretle bütün tanzîm edilmiş olan kısımlar hey'et-i mecmû'asının çerçevesi içinde bulunmaktadır. Havuzun merkezi (şekil 46) arkasındaki kısımlar, parmaklıklardan ve kapılardan görülen manzara geniş ve ferahdır.

Bu binâ grupları küçük ve dâr binâ iç kısımlarıyla birleşmekte, bir dereceye kadar Mekke'ye yapılan hac seyâhati için lüzum-ı ihtiyâçları hâvî bulunmaktadır. [72->]

[10-]³⁰ Eyüb'de Zâl Mahmûd Paşa Câmî' (CA 24)

Bu câmî'in bânîsi Zâl Mahmûd Paşa'ya ilk def'a 1553 yılında Ereğli'de rastlamaktayız. O vakit Mahmûd Ağa idi. Bu zât hayatla mücâdele eden Şehzâde Mustafa'yı yakalamış ve cellâda teslim etmiştir. Sonraları Şâh Sultân'ın kocası olarak büyük sükse yapmış bir adamdır. 1565 yılında Anadolu Beylerbeyi, 1566 senesinde vezîr, sonraları da reisü'l küttâb, sonra tekrâr vezîr olmuş ve karısından üç yıl evvel 1574 senesinde ölmüştür.

Câmî'in târihi olarak 1551 senesi tahmîn edilmekte ve câmî'in yanındaki bir çeşmenin kitâbesinden elde edilmektedir. Bânînin evvelce ağa olması ve muhakkak ki sultanın kocası olamaması bundan dolayı da karısının ikinci Selim'in kızı olarak 1544 senesinde dünyâya gelmiş olmasından dolâyı câmî'in târihi bana sağlam olmadığı kanâ'atini vermiştir. Paşa ve beylerbeyi bu tarzdaki eserleri vakfederlerdi. En doğru şekil Zâl Mahmûd Paşa'nın Sultân ile 1559 veya 1560 yıllarında evlendiğidir. Bana bu câmî'in vakfı daha evvel edilmiş gibi geliyor. Ben kendi payıma vakfın 1560 yılında yapıldığını ihtimâlsiz olarak kabûl ediyorum. 1566 senesinde ya'nî İkinci Selim'in tahta çıkmasıyla Zâl Mahmûd Paşa evvelâ Anadolu Beylerbeyi ve vezîr ta'yîn edilmişti. Bu şekilde Zâl Mahmûd Paşa'nın vakfı 1560 ile 1566 yılları arasında yapılmış olduğunu zannediyorum.

Câmî' müstemilâtıyla birlikte yüksek ve alçakta bulunan iki caddenin arasında bir binâ grubu teşkil etmektedir (şekil 48). Her iki cadde de birbirine müsâvî olmamakta ve câmî'in bulunduğu yerde bir darlaştırma husûle getirmektedir. Bundan dolâyı inşâat mahalli değildir. Bu bir şark - şimâl şarkî olarak uzanmaktadır. Câmî'in istikâmeti ise Mekke'ye istikâmetinde ya'nî cenûb-ı şarkî istikâmetinde olarak verilmiştir. Bu şekilde câmî' için üst caddede bir mahal ayrılmış ve burada inşâatın mahallinin yukarı kısmını yapmak çâreleri aranmış, şimâl - garbî istikâmetinde son

³⁰ Manüskriptte numarasız olarak yazılmıştır.

cema'ât yeri yapılmış ve diğer binâlarda [73->] bir alt teras üzerine ve câmi'in yanına yapılmıştır. Türbe ve medrese alt kısma rastlamaktadır. Zâl Mahmûd'un karısı Şâh Sultân'ın câmi'i de sonradan ilâve edilmiştir.

Zâl Mahmûd Paşa'nın câmi' planda esâs kubbesi minâre şeklinden her iki yana ufkî salon olarak genişlemektedir. Giriş cihetinde yalnız nişlerle derinlik verilmekle iktifâ edilmemiş iç kısım bir yan sahnın genişlikle derinleştirilmiştir. Bu sûretle müsâvî şekilde iç kısım genişletilmesi yanlarda ve öne doğru yapılmış ya'nî dâhilî son cema'ât yerinin sağında ve solunda iki köşeli kubbeli iç kısım vücûda gelmiştir. İç ve dış son cema'ât yerinin derin duvarı arasında müezzîn mahfili merdivenler yerleştirilmek daha derin nişler vaz' etmek ve câmi'e bağlı olan minârenin yerleştirilmesi mümkün olmuştur. Bununla beraber şâyed bu câmi' planda öndeki sundurma ile ufkî salonunun yeni bir değiştirme olmuş ise bu şekilde şâkulî bir inşââtla yeni bir binâ iç kısım fikri mevcûddur. Onun ayrı dışa doğru olan te'sîri ve dâhilde Sinân, iç kısmın yukarısında olan kısımları üç cihette yaparak tâmbûrun yüksekliğine kadar getirtmiş ya'nî tâmbûr ve kubbeyi taşıyan (şekil 49) dört esâs kemerden daha yüksek olarak yapmıştır.

İstânbûl'daki Mihrimâh Câmi'nin planına benzemesine rağmen binânın iç kısım fikirleri başkadır. Mihrimâh Câmi'nin esâs kemerinin altındaki alınlık duvarları dört cihetten birden tamamen ışık altındadır. Bu sûretle kubbenin altı aydınlık olduğunda ve kubbe bir merâsim yerinin üzerinde bulunan tak gibi durmaktadır. Eyüp'teki bu câmi'in ışıklanması vasıtası olarak jübe nişleri ile elde edilmektedir. Üst kısmı pek az görünen, ayrılmış ve dışarıya doğru çıkmış olan üst tabaka içinde sütunlardan yükselen pantantifler, tâmbûr ve kubbe sathı karanlıktır. Bu sûretle binânın iç kısmı çok ve yarım gölge ile dolarak az olan ve esrârengizdir. [74->]

İkinci Sultân Selîm'in türbesinde de olduğu gibi burada da binâ iç kısmının esâs iç kısmı çeviren zarf kısım mevcûddur ve bu yarım karânlık olmasının bir te'sîr icrâ etmesine imkân vermektedir.

Dıştan binânın iç kısmının genişleme olarak tevsî'i edildiği tesbît edilir. Fakat sıra değişikliği, câmi'in alçak olan te'sîri, onu kullanışlı ve özgü sükûnet içinde olan bir binâ yapmıştır. Câmi', Mihrimâh Câmi'ndeki diklik, azimet ve şatafatlılığı hâ'iz değildir. Onun iç duvarları parlak ve renkli çiçekler gibi bütün gölgeleri dışarıya atmakta, arkasındaki gölgeleri bırakarak onları maskeyelen ışıklı oyunları yapılmaktadır.

Bu câmi' Sinân'ı bina iç kısım san'atkârı olarak bize gösteriyor. Ve bu binâ Süleymân'ın türbesi ile İkinci Selîm'in türbesi arasında bir tekâmül olarak irâ'e etmekte, bu da 1556 yılı ile 1574 yılı arasına tesâdüf etmektedir. Ben de bunu bu i'tibârle en fazla 1560 yılı olarak kabûl ediyorum.

Bu tekâmülün başında Hâdım İbrâhim Paşa Câmi', sonra da Sinân Paşa Câmi', Kara Ahmed Paşa Câmi'i, Şâm'daki tekke, Zâl Mahmûd Paşa Câmi'i gelmektedir. Bütün bu câmi'ler bize mi'mârın çok cebheli bir san'atkâr olduğunu değil de dâ'imâ yeniden şekil vermesini göstermektedir.

Sinân dâ'imâ esâslı ve âmme için fâ'ideli olanı da görmektedir. Binânın iç kısmı, binâ, plastik, şekil ve süsleyen teferru'ât ona yardım etmekte ve esâslı olan kısım irâ'e etmektedir. İnşââtı sipâriş eden ve alâkalı şahıslar eserini beraberce tesbît etmekte ve bu sûretle o eserinde bizzât bunu göstermektedir. Bundan dolâyı Sinân'ın her câmi' yeni ve yegânedir. Sinân'ın mi'mârî fikirleri insânlığın derinliklerine kadar gitmektedir. Zirâ Sinân inşââtı sipâriş verenlere nüfûz ettiği gibi insânlık için de [75->] iki cebhelidir. Ona esâslı görünen eserini ayrı bir yere ve civarına bağlar zira o Üsküdar'daki İskele Cami'inde, Beşiktaş'taki Sinân Paşa Câmi'inde ve yâhûd da

Şâm'daki Tekke'de olduğu gibi mi'mârî fikirlerini genişletmek için bütün imkânları görür.

Sinân evvelki eserlerinde san'at yaratıcılıkta gösterdiği orta çaptaki eb'âdları fevkü'l-beşer ölçüleri hâ'iz bir eser olan Sultân Süleymân Câmi'inde kullanmıştır.

11- İstânbûl Sultân Süleymân Câmi'

Sultân Süleymân Câmi'inin temel taşının konması bizzât Sultân, Vezîr-i A'zam Rüstem Paşa, meşhûr ve Süleymân tarafından çok hürmet edilen müftü Ebussû'ud Efendi, bütün vezîrler ve diğer büyükler tarafından 15 Temmuz 1550 yılında icrâ edilmiştir. *Hammer-Purgstall* bu husûsta şöyle yazıyor:

"....."

Hammer-Purgstall, Evliyâ Çelebî ile Hâcî Kalfa'nın³¹ bu husûstaki kronolojik levhalarını zikrediyor. Ve câmi'in tamamlanması hakkında H. Purgstall şöyle diyor:

".....(şekil 50)"

Bunu Evliyâ 3805 yük yâhûd 38 milyon akçe, veyâ 760000 Florin olduğunu bildiriyor.

H. P. bundan sonra câmi' ve husûsîyeti hakkında tafsîlât vermekte ve devâm etmektedir:

"....." [76->]

Bundan sonra H. P. İrân Şâhî'nin Sultân'a yazdığı tebrîk mektûbundan daha sonra İrân velî'ahdının Sultân'a ve Rüstem Paşa'ya yazdığı mektûpdan, İrân haremının ilk kadın efendisinin Hâsekî Sultân'a yazdığı mektûptan hepsinde de şark tarzı mevcûd ve daha fazla güzel ifâdeyi ifâde ettiğinden bahsetmektedir.

Bu binâ ölçü bakımından büyük bir ehemmiyeti hâ'izdir ki bu devrin târih yazıcısı ve nişâncı Celâlzâde târihinde Süleymâniye'nin tamamlanması ve binâ vaz'iyetinin ta'rîfini yapmaktadır. Vakıf câmi'inin inşâ yeri olarak Süleymân evvelce "eski sarây" denilen Bîzâns'ın dînî ve sarây merkezi olan tepesinin bir kısmını intihâb etmiştir. Bu tepe şehrin üçüncü tepesine ve bir kısmı genişlemesine olarak bir dâğ çıkıntısı şeklinde olarak Haliç'e doğru uzanmıştır. Evvelce burada ne olduğunu bilemiyoruz. Muhtemelen 1541 yılında Eski Sarây bir yangının kurbanı olmasa idi bu mevki'de evvelce eski harem pavyonu ve civârında da park terâs vardı.

Umûmî plan bütün inşâatın merkez noktası olarak câmi'in etrâfına duvar çekilmiş bir koruluk ve bu da son cema'ât yerinin merkez mihver, câmi' ve hükümdarın ve karısının türbesiyle mezârlık arka arkaya sıralanmış olarak (şekil 51) göstermektedir. Bu merkez grup bir umûmî câdde ile çevrilmiş olup bunun garb - cenûb garbî cihetinde iki ifâdesi ve diğer mektebler, şimâl cihetinde iki kervânsarây, onun üzerinde şifâhâne, onun yanında eczâcî mektebi, ikâmetgâhlar ve imâretler ve diğer şark cihetinde geri kalan iki akademi ve hamâmlar bulunmaktadır. [77->]

Gayr-i ihtiyârî olarak insân şöyle bir sû'âl soruyor: Bütün grubun şimâl-i şarkî köşesinde inşâat yapılmamış olması kasden mi yapılmıştır? Burada evvelce bir binânın mevcûd olduğu ve sonradan kalkmış olması da düşünülebilir. Ama biz Sinân'ın inşâatta böyle boşluklar bıraktığını isbât eden bir vesikaya sahibiz. Bu evvelce zikredilmiş olan ve 1559 yılında Holstein'de Elensburg'lu Ressam Melchior Lorich tarafından yapılmış bir panoramada mevcûddur. Bu panoramik resim bu inşâatın hitâmından üç sene sonra çizilmiştir.

³¹ "Hacı Kalfa" Batı dillerinde Kâtip Çelebi için kullanılan bir adlandırmadır.

Dikkate şâyân bir kıymeti olan resim 1559 yılında Lorich tarafından yapılmış ve resmin üst kenarında resimde Süleymâniye kubbesinin solunda ya'nî Eski Sarây terasının tam üst kısmında bulunmaktadır. Lorich nazar-ı dikkati celb ederek: "Türk kraliçelerinin sarâyı yahûd satosunun bir kısmı bir kilisenin arkasına kadar uzanarak inşâ edilmiştir. Burası eski şato olup burada Türk Kralı ikâmet ederdi."

Câmi'in etrâfında muhtelif vakıf binâları serbestçe gruplandırılmıştır. Esâs mihverin veya câmi' çevresinin üstünden camiin herhangi bir tali mihverinin devam etmesini görmek beyhudedir vakfedilen binâ esâs inşâatı serbestçe kayıtsız olarak ve usandırmayan bir tarzda çevrelemektedir.

Câmi'in kare şekli (câmi'in çevrilmiş olan kısmı) 225 metre uzunluğunda ve 150 metre genişliğinde olup 22,5 kısma 15 kısım ya'nî 3:2 nispettedir. Mühim olan cihet Sinân temel satırlarından ölçü nispetleri olduğu gibi binânın iç kısım parçalarının da nispetleri de aynen böyledir. Evvel yağmanın cami son cemaat yerinin camiin arkasındaki şimdi [78->] mezârlığın derinlikleri esâs mihverde 5:4:6:7 nispetinde bulunmaktadır. Ufkî mihverde geniş parça 4 (bâğçe) : 7 (binâ), 4 (bâğçe) nispetindedir. Binâenaleyh iç kısımların ölçüleri şu nispettedir: Son cema'ât yeri 7:5; câmi' 7:6, mezârlık 7:7'dir.

Câmi'in kare şekli içindeki kısımların ölçülerinde ve tanzîm edilmişinde kâ'ide mevcûddur. Fakat bu kâ'ide basit ve nazarî bir ölçüyle değildir. Bunlar incelenerek elde edilen sonuçlardır. Sinân'ın yarattığı eserlerde tanzîm edilmemiş ve görünüş ve hatta nişlere bakılacak olursa bunların dâ'ima yeni bir şey yaratma ve mahâret olduğu hiç bir zaman bir etüd olmadığı görülür.

Şâyed Süleymân 1520 yılında hükümdârlığa başlamış ve 1550 yılına kadar devâm etmiş ise, bu 30 yıl içinde kendi adına olan câmi' mümkün sûrette yegâne ve hiç eşi bulunmayan bir câmi' olarak inşâ edilmesini istemiştir.

Sinân şimdiye kadar yâhûd aynı zamanda inşâ edilmekte olan câmi'lerin ölçülerini karışmamak için bunu fevkâlâde yapmayı pek a'lâ müdriktir. O bir taraftan Sultan Câmi'nin evvelki "yıllarda elde ettiği sert ve tekamül halinde olan üslubunu devam ettirmekte ve bir yandan da bugüne kadar olan eserlerden hiçbirine benzemeyen bir eser vücûda getirmektedir.

Evvel emirde câmi' etrâfı çevrilmiş ayrı bir ağaçlık içindedir. Ağır başlılığının ilk şartı olan farkı elde etmiş oluyor. Esâs mihver içindeki ağaçlığa binânın büyük kapısından girilir. Ağaçlığın ortasından ilerledikten sonra câmi'in son cema'ât yerinin abîdevî kapısına gelinir ve buradan da son cema'ât yerine geçilir. [79->]

Tâk kapı son cema'ât yerinin ihâta duvarından dışarı çıkmıştır (resim 52). Bu çok kuvvetli bir te'sîr icrâ eden iki tarafında kuleleri bulunan bir kapıdır. Tak kapı ile birlikte mu'azzam ve başlı başına bir kapının etrâf inşâatı yapılmıştır. Tâk kapı plastik ve fevkâlâde olarak yükselmektedir. Bir tarafında kapı nişlerinin girintileri ve diğer tarafında yuvarlak ince uzun sütûnların çerçeveleri ve bunların üzerine yazı ve tepelik sâhâları da gelerek ve üçüncü olarak da bütün tâk kapı inşâatı üzerine büyük bir tepelik bulunmaktadır. Bu tarz tâk kapı inşâatı câmi' inşâatında evvelce yeni idi. Bu sonraki devrelerde de yine tek olarak kalmış ve taklîd edilememiştir. Şâyân-ı dikkat olan cihet şudur: Türk hassâsiyeti yalnız tâk kapı açıklığı değil hakîkî tâk kapıyı kendi ölçülerinde yükseltmekle kalmayıp tâk kapıyı kendi ölçülerinde bırakılmak ve onu tepelikler ve ışık ve gölge oyunları te'mîn etmek üzere çerçevelendirmek sûretiyle onun kıymetini yükseltmektedir. Bu tâk kapıda içeriye doğru girintili ve cebhelere bağlı kapıyı biri bir hâtıra olarak yaşamaktadır. Kâ'ide ve başlıklarıyla köşe sütûnlarda, silmelerde tepelik sâhâsının başlıklarında Şehzâde Câmi'indeki sıcak tezyînât tekrar mevcûddur. Sinân bu tâk kapının abîdevî dört yan pencere mihverleriyle olan müşkülü ber-taraf edebilmiş midir? Bunların ne maksadla konduğu

bilinerek normal pencere olarak mı konmuştur? Son cema'ât yerinin yanında gözükten pencerelere bakacak olursak bu sonuçları büyük bir şekilde görürüz. Bunlardan aşağıdaki ve yukarıdaki pencerelerin hey'et-i mecmûası bir te'sîr icrâ etmektedir. Bunların karşısında küçük pencereler görüldüğüne göre belki bu pencereler hiçbir zaman mevki'in güzelliğine te'sîr etmemektedir. Fakat bu câmi'in yaratıcısı olan Sinân [80->] muhakkak ki böyle bir bakışı ve bir ihtiyâcı karşılayarak fâ'ideli iç kısımlar elde etmeyi istememiştir. Abîdenin yükselişiyle pencerelerin ölçüleri arasında bir tezâd vardır. Belki bu tezâd hey'et-i mecmû'a verdiği fikirden bir ma'nâyı taşıması mümkündür.

Avlu basittir: 5 iç kısım derinliğinde ve 7 iç kısım genişliğindedir. Avlu kapalıdır. At nalı şeklindeki üç kemerleme burada câmi'in son cema'ât yeri ile birleşmektedir. Fakat son cema'ât yerinin şâyân-ı dikkat bir ciheti son cema'ât yerinin diğer üç cebhesinde kıymetlenmekte ve bir ehemmiyeti hâ'iz olmaktadır (şekil 53).

Son cema'ât yerinin iki kemer ara ortası ma'lûm olduğu şekilde göze çarpmakta ve bu merkez kubbeye mu'azzam bir yığın olsa ve bu karışık kemerleme başlangıcını teşkil etmektedir. Ölçüler yükselmiş ve hep yükselmiştir. Son cema'ât yerinin kemerlerinin cesâmeti eğer bu kemerlemelerin altında duran bir insâna ve bakana müsâvî ölçüde olduğu hissini verdiği anlaşılır. Fakat Sinân bu ma'nâyı dâ'ima kullanarak dikkat etmiştir. Bunu da avlunun ortasında tanzîm etmiş olduğu şâdirvanla yapmıştır. Bu ta'yîn edilmiş ölçüler olup çok satırlı ve tamamen müstafîl olan ma'nâsı bunu tebârüz ettirmeyi parmaklıklı pencereler küçük çerçevelenmiş sâhâlar profil, parmaklık ve silmelerin zarîf ve ince teferru'âtı altında balustradlar yardım etmektedir. Bu muvâzeneli mikyâsı seyreden kimseye eserin cesameti ve insânların küçüklüğü fark edilir.³²

Tasvîr edilmiş olan ve aynı zamanda iç kısmın tanzîminde dış kısmın da münâsebeti olduğu görülen binâda inşâât fikirlerinin tamamlanması ehemmiyetini fark etmekteyiz. Süleymâniye'nin ehemmiyeti kuvvetli, tamamiyle müteharrik edilmiş cesâmetinde ve iç güzelliği de zengindir. Câmi' en küçük teferru'âtına kadar dâhilen tamamen doğru olup fikir i'tibâriyle de büyüktür. Sultân'ın câmi' olması i'tibâriyle [81->] ağır başlıdır. Bunun neticeleri de o devri titretmiştir. Ve bu mukaddes kâ'idelere tâbî' olmuş bulunmaktadır. Bu sûretle Süleymân "kânûni" adı verilmiştir Bu zât yalnız kânûn yapan değil aynı zamanda kânûn tatbik edendir. Bu câmi' şu fikri temsîl etmektedir: İslâmlığı, kudretliği, Sultânı ve nihâyet mi'mârı Sinân'ı.

Süleymâniye şu devir için gayrı tabî'i bir mi'mârî eserdir denemez esâsen bunu binânın vaz'iyeti de isbât etmektedir. Evliyâ Çelebi bize (cild I bend 15) Câmi' hakkındaki intibâ'larını anlatırken sol tarafta yüksek üç şerefeli minâreler bulunduğunu ve bunlara "kıymetli taş minâre" dendiğini bildiriyor. Bu buradan geliyor: Sultân Süleymân câmi'in inşâatını devlete âid işleri ikmâl etmek için bir müddet durdurmuştu. (Bunların başında inkişâf etmekte olan şehrin su ihtiyâcını te'mîn etmek geliyordu ki bu da Sinân'ın eseridir.) İrân Şâhı *Tahmasp*, Sultân'ın câmi'in mütebâkî inşâatını taklit³³ ettiğini işitince Süleymân'a husûsî bir elçi göndermiş ve birçok kıymetli hediyeler vermiş ve bir kutu içinde de bahâ biçilmez kıymetli taşlar göndermişti ve şöyle yazmıştı: "Sizin câmi'i tamamlayacak kudrette olmadığınızı bundan dolâyı da vazgeçtiğinizi işittim. Samimiyetimizin idâmesi için size bu kıymetli taşları, eşyaları gönderiyorum. Kıymetli taşları kıymetlendiriniz, eşyaları satınız ve bunun için de câmi'in tamamlanmasına ihtimâm ediniz. Bu sûretle

³² Ali Saim Ülgen burada metnin bir parçasını atlamış ve Almanca metinde s.80-82, yayınlanmış Türkçe tercümede ise s.143-148'de yer alan bir dizi paragrafi tercüme etmemiştir.

³³ ç.n. "Tatil" olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.

ben de sizin bu fâ'ideli eserinize iştirâk etmiş olurum" Süleymân bu mektûba hiddetlenmiş ve İrân'dan husûsî olarak gönderilen elçiyi çağırarak, İstanbul'daki yahudileri toplamış ve malları onlara vermiş ve elçiye kendi gözü önünde gönderilen eşyaları Yahûdilere dağıttığını efendisine söylemesini kırbaç ve değnekle tenbîh etmiştir. Sonra içinde kıymetli taşlar olan kutuyu Sinân'a vermiş ve ona demiş ki "Bu sözde kıymet biçilmez ve renkli [82->] taşları benim câmi'deki taşlarımın yanında hiçbir kıymeti yoktur... Al bu taşları diğerlerinin altına koy ve inşââtı yap."

Sinân bu taşları gâyet san'atkârane olarak altı köşeli arsaların (?) her köşesine ve bunların ortalarında bi'l-hassa mermer güllere yerleştirmiş ve bundan dolayı bu minâreye bir vakit kıymetli taşlı minâre denmiştir.

Başka bir menba' da Sultân'ın câmi'in tamamlanması için sabırsızlıkla beklemiştir. Günün birinde Sinân mihrâbın ve minberin tanzîmi ile meşgûl olduğu sırada Sinân inşââta gelmiş, münâfikların kubbenin sağlam olmadığını söylemelerinden dolâyı fenâ hâlde kızmış, ve Sinân câmi'i ihmâl eder ve diğerlerinin türbeleriyle meşgûl olur. Sultân, Sinân'a hiddetle sert konuştu ve câmi'in nihâyet ne zaman biteceği hakkında cevap vermesini istedi. Bu arada ona Fâtih Sultân Mehmed zamanında sultan mi'mârî olarak ta'yîn edilen Ayas'ın şansını denemesini söylemişti. Sultân'ın hiddetinden korkarak bir esâsa dayanmadan Sinân iki ay sonra işin tamamlanacağını söylemiş, sözünü tutmuş ve Sultân'a zamanında anahtarı vermiştir. Sultân Süleymân gururlanmış ve memnûn olmuş ve etrâfındakilere dönerek söyle bir sû'âl sormuş: Câmi'in tâk kapısını açmaya kim lâyıktır? Başmabeynci demiş ki: Padişâhım! Benim için mi'mâr daha kıymetli ve sevilen bir san'atkârdır. Hidmetkârın olan bu şahıs buna lâyıktır!" diye bildirmektedir. Bunun üzerine Sultân, Sinân'a hak vermiş ve inşâ ettiği câmi'de namâzını kılarak açmıştır.

Tereddüsüzce Sinân bu sûretle zafer kazanmış buna bir zaman için arkadan söyleyenler, münâfiklar, kendi beğenmişler, alây edenler, yüze karşı söyleyemeyenler ve omuz silkenler ona karşı kıskançlık ve kötülük ve sinsilik yapmışlardır. Ve bu ekseriyetle kudret sâhibinin muhâtinde olduğu gibi burada da iyilik maskesi arkasında yapmıştır. [83->]

Sinân eserinin hakkında daha çok konuşulacağını ve o evvelce uzun uzun konuşanların da nihâyet günün birinde tamâmen susacaklarını biliyordu.

12- Haliç'de Tahtakale Semtinde Vezîr-i A'zam Rüstem Paşa'nın Câmi' (CA 8)

Rüstem Paşa'nın şahsiyeti iyi bir şekilde bilmesi câmi'ini iyi şekilde tanımak için çok mühimdir. Sultân Mihrimâh'ın kocası olan Rüstem çok faal, istifâde ve paraya harîs, bârid bir insân olup san'at ve edebiyâta hiç zevk sâhibi değildir. Tama'ı ve hırsı ile birleşmişti. O şâ'ir, fikir adamı veya san'atkârların hâmîsi olmamıştı.

Onun Mihrimâh'ın kocası olacağı açıklandığı zaman şâ'irler Sultân'ın kulağına kadar gitmesini temînen Rüstem Paşa'nın baldızından cüzzâmlı olduğuna dâ'ir bir şâyi'a çıkarmışlardı. Onun ve Sultân'ın sâdik bir uşağı Paşa'nın gömleğinde bir pireye rastladığını ve evvelce görülmüş olan cüzzâm hastalığının bulunmasına imkân olmayacağını söylemiş ve Rüstem Paşa ancak bundan sonra Sultân'a sahîb olmuştur. Şâ'ir çifte mısralık beyitinde şöyle diyor:

"Kim.....
....."

Rüstem'e bu muhitte seytân vezîr denilirdi. Alî Vâzî adında bir âlim İrân diline tercüme ettiği "Krallık Kitabı" adlı eseriyle ona gelmişti. Bu eser onun yirmi senelik çalışma mahsûlunu vezîr-i a'zama hediye etmesi için getirmişti ve bunun için de ma'lûm olduğu üzere bir tekâ'üd ma'âşî veya benzeri elde etmişti. [84->]

Bundan pek hoşlanmayan Rüstem cesâreti kırılmasını düşünmeyip dinlemeyerek adama vaktini "fâ'ideli" bir şekilde kullanmasını tavsîye etmiş. Bunun üzerine âlim eserini alarak gitmiştir. Sonraları bir sarây adamı onun eserini satın almış ve onu şu mısralarla Süleymân'a vermiştir:

.....
.....
.....
.....

Hammer - Purgstall Osmânî târihinde şöyle yazıyor: Kısa bir fâsıla ile on beş en yüksek kudrete sâhib olan Rüstem fevkâlâde olarak Sultân ve kendisi için hazîne toplamakta mahâret göstermiş, fakat hükümetten hazîne olarak....."

Sultân sarâyında İmparatorun Elçisi ve Ressâm *Lorich* ile beraber gelmiş olan *Buschbeck* adlı bir zât şöyle yazıyor:

"Rüstenus semper avarus, semper sordidus et qui primum utilitatis et pecuniae rationem duceret. Rustenus semper tristis, semper atrox sua dicta pro edictis haberi volebat".

1561 yılında Rüstem Paşa ölünce kendi serveti olarak şunları bırakmıştı: 816 küçük çiftlik, 476 su değirmeni, 1700 kendi malı esir, 2900 harb atı, 1106 deve, 5000 resmi elbise ve sayısız diğer elbiseler, silâhlar, kıymetli Kurân-ı Kerîmler, para ve 25 000 000 altın filorin [85->] kıymetinde kıymetli taşlar ve para, buna evleri ve bunlara ilâveten servetinin bir kısmını da kervânsarây inşâatında ve dînî vakıflara çevirmiştir.

Rüstem Paşa Câmî'ni şehrin limân ve ticâret semti olan Tahtakale'de yaptırmış olup o, bu kerre de aynı maksadla hizmet etmektedir. Bize bunun için muhtelif inşâât târihleri zikredilmiştir. Evvelâ *Mamboury* hiçbir fazla esâsa istinâd etmeden şöyle yazıyor: 1550 yılına doğru inşâ edilmiştir. Buna mukâbil Edhem Hâlil hüzm ediyor: Câmî'in inşââtına istinâd eden bir kitâbe mevcûd değildir. Fakat temel taşının konması 18 Kânûnı Sânî 1561 bahis günü (968 Cemâz-i evvelin başlangıcı) bildirmekte olup bu târih Rüstem'in ölüm târihinde çok yaklaşımaktadır (9 Temmuz 1561). Başka biri de inşâât zamanını "1561'den evvel" evvel olarak zikretmektedir.

Rüstem Paşa altıncı def'a vezîr-i a'zamlık vazîfesini (Ahmed Paşa'nın 28 Eylül 1555'de i'lâmından sonra) câmî'ine başlamayı düşündüğü, evvelâ selefinin Topkapı'daki câmî'ini yaparak itmam etmeği ele aldığı kuvvetle tahmîn edilebilir. Bu binânın Rüstem Paşa tarafından tekrar ele alarak senelerce devâm etmesi ve tahminen 1561 yılına doğru veyâhûd da Rüstem Paşa'nın ölümünden sonra kat'î şekilde tamamlandığı, fakat Rüstem Paşa Câmî'in muhakkak 1560 yılında veyâhûd 1561 yılı içinde başlanmış olması imkânsızdır. Mühim olan cihet câmî'in Rüstem Paşa'nın hayatta olduğu sırada onun planlarını yaptırmış ve başlamış olması ve hepsinden evvel de Rüstem Paşa'nın inşâât yerini intihâb ederek tesbît etmiş olmasıdır. Bu sûretle mi'mârın da adına Halic'deki Tahtakale'de Uzun Çarşı'da bir inşâât yeri verilmiştir. İnşâât yeri takriben 55 metre genişliğinde ve 40 metre derinliğinde olup Mekke istikâmetindedir. [86->]

Tabi'atıyla inşâât yeri büyük değildir. Rüstem Paşa, Ahmed Paşa Câmî'in derinliğinin 84 metreyi bulduğunu düşünmüştür. Fakat bu ta'yîn edilmiş olan inşâât yerinden Rüstem Paşa'nın pişman olduğu görünmektedir. O, kendisine kâr getiren istifâdesinden vazgeçmemiştir. Zirâ zemin katında tonoz olarak dükkândan yaptırmış ve birinci kat sathından i'tibaren "dînî eserini" başlatmıştır. Bu Sinân için başlangıç noktası idi ve inşââtın kendisi bu husûsta konuşmalı idi.

Şimâl-i şarkî köşesinde iki merdivenle caddeden çıkılan, genişliğinden dokuz misli uzun olan (şekil 59) 6 metre daha yüksek duran bir son cema'ât yerine gelinir. Bu son cema'ât yerinin yalnız câmî'in ön kısım avlusu ile inşâât yerinin hudûdu

arasında avlu kısmının yarısı üzeri kapatılmamıştır. Diğer yarısı ise - Üsküdâr'daki İskele Câmi'ne benzemekte olup bu ikinci ve alçak ön avlu olmuştur ve bir beşik çatı ile örtülmüştür. Serbest kalan, üzeri örtülmemiş dar avludaki şâdirvan içten de yeri münâsib değildi. Bundan dolâyı avlunun dış duvarında sıra ile musluklar konmuştur. Câmi'in önünde açık bir galeri olacak ve pek az hakîkî avlu olacak şekilde açık bir kısım bulunmaktadır. Bu üzeri örtülmemiş galeri ile üzeri örtülmüş olan kısım arasındaki müşterek vaz'iyet fevkâlâde ahenklidir. Bu tarz avluyu Sinân'da ilk def'a olarak görüyoruz. Aynı zamanda burada Sinân binânın iç kısmının yaratıcısı olmuştur. Bu husûsî vaz'iyetten istifâde ederek yine o, bir ehemmiyet verdiren karışık bir fikir mevcûd değildir. Bu aşağıdaki şekilde îzâh edilebilir.

Şimdiye kadar nazar-ı i'tibâre alınan şekillere göre Sinân avlu işinin hiçbirini hal için halletmemiş olduğunu söyleyebiliriz. [87->]

Câmi'ler üzerindeki hazırlıkları dâ'imâ bir başka türdür. O insânları tâk kapıdan dâ'imâ başka türlü geçişi ona başka türlü bir his veririr. Şâyed Sinân'ı Şehzâde Câmi'inde çırak, Süleymâniye Câmi'inde kalfa ve Edirne'deki Selîmiye Câmi'inde ise usta eseri olarak vaz'landırarak olursak bu onun san'atkârlığını tam şekilde tanımamaktan ileri gelir. Burada Sinân'ın verilenlerin ortalamasını yapmakta ve bu sûretle eserin hey'et-i mecmû'ası bir ma'nâ ettiği fark edilmektedir.

Rüstem Paşa Câmi' son cema'ât yeri de böyle yapılmıştır. Bu son cema'ât yerine gidildiği zaman buranın gürültülü, hareketli ve isâbetçileri olan caddeden ayrı olarak birdenbire başka bir âleme girilmesi için buranın ma'kûl olarak caddeden daha yüksekte yapıldığı görülür. Tanzîm edilmiş caddenin tekrar edilmesi ile temizlenmiş ve sükunete kavuşturulmuş olması Sinân'ın sanatkarane olarak serbest çalışmasının lüzûmundan doğmuştur. Bundan dolâyı o yükselmenin ilk basamağını vücûda getirmiştir : İlk def'a nazil olma mülâhazası. Ve herkes burada vâzih bir hesablamanın bulunup bulunmadığının müsâvî olduğunu hisseder.

Sinân'ın bu gibi zarîf hareketlerle eserini mu'ayyen nazariyeye girerek tesbît ettiği ve bunun bir vâzihlik ve ma'nâyî ihtivâ ettiği muhakkaktır. İnsân bugün dikkatle İstânbûl'un güzelliğine, simâsına ve suyuna bakacak olursa hırs ve kinin te'sîriyle yaptırılmış Sinân'ın eserlerinde bir fevkâlâdelik mevcûd olduğu görülür. San'atkâr alçak arâzîden istifâde edebilmek için câmi'i yükseltmiş ve bu sûretle kudsî bir yere giden yolu açmıştır.

Son cema'ât yerinde dönünce ziyaretçi evvelâ üzeri örtülü galeriye girer ve sonra da son cema'ât yerine gider. Tebâruz ettiren mübâlağasız plastik tezyînat bulunmayarak [88->] terslikle karşılaşılır. Sâkin, zarîf ve renkli çiçek süslerle kaplı bir kısımla karşılaşılabilir (resim 61).

Biz bu şekildeki düz plastik bulunmayan ve bunun sağ ve solunda pencereler bulunan tâk kapıyı evvelce gördüğümüzü hatırlamalıyız. Bunlar Topkapı'da Kara Ahmed Câmi'in giriş yerinde mevcûddur. Burada da bu tarzı ve onun şümûlünü anlıyoruz. Zirâ burada zarîf bir şekilde çerçevelemiş olan tâk kapı yarı sâkin fakat hiçbir zaman insânı sarhoş etmeyen câzibe ve hiç azametli olmayan bir duruşla ifâde etmeyip bi'l akis bir üslûb dâhilinde ve zengîn bir âleme girilir. Bu tâk kapı (resim 68) Süleymâniye'nin yanında bir kral fâci'asının yanında masâl anlatmak gibi olmaktadır. Bu sûretle biz bu geldiğimiz yere kadar olan kısımlardaki hakîkati hakîki yerinde derhâl anlamış oluruz ve câmi'in içine adım attığımız zaman da tamamını anlamış oluruz.

Câmi'in ufkî salonu Edirnekapi'daki Mihrimâh Câmi' ile Eyüb'deki Zâl Mahmûd Paşa Câmi'indekileri andırır. Ya'nî kubbeli iç kısım yan sahnlarla genişletilmiştir. Mihrimâh Câmi ile alâkası olmakla beraber aynı zamanda giriş cebhesinde yarım derinlikte nişler de bulunmaktadır. Burada yan sahnlar iki kalın

sekiz köşeli direklerle ve bunların arasında vaz' edilmiş olan kemerle esâs iç kısımdan ayrılmıştır. Yan sahnlar nisbeten alçak ve üzerlerinde kemerlemeler mevcûddur. Orta kısımda dört tane köşe yarım kubblerle bir sekiz köşeli şekilde hâline gelmiş olup kubbe tepeliği ve kubbe setriyesi bunun üzerine konmuştur. Tamburun bir kısmı burada kubbe setriyesi oluştur (60'ıncı resim).

Esâsında iç kısım te'sîri için bulunması ufkî tabakalardır ve şöyle ki: En altında, taze, mâvî - yeşil karışık bir karanlıkta tabaka olup fişkırın ışık oyunları bu dış gölgelerin yanında durmakta ve bir döşeme tabakasını [89->] teşkil etmektedir. Bu şekilde bu efsânevî bir kısmın devşirmesi için hareketli bulunmaktadır. Bundan sonra altıncı, daha aydınlık fakat renksiz bir tabaka gelmektedir. Bu birçok yuvarlak ışık derinliklerinden müteşekkil bir küre olup buradan gelen ışıklar kemerlerde ışık ve gölge oyunları yapmaktadır. Ve nihâyet kubbenin ışık küresi olan sarımtırak renkleri bulunan üçüncü tabaka gelir. Canlı fakat olan bu kısım binânın iç kısmındaki soğukluktan sıcaklığa yükselmekte karışıklıktan evvelâ yarım sonra tamamen ışığa geçmekte şa'sa'a içinde fantazi çok küçük ve kıymetli çiçekler süslenmektedir (resim 60). Te'sîrlerin verdiği bunca bir hey'et-i mecmû'asının taşıdığı fikri öğrenmiş olsak bile yine bu böyledir. Gizlenmiş olan ışık tabakası altındaki derinlik, bakan kimsenin döşeme tabakasında çiçekli bir âlem fevkâlâde güzelliğe bakmakta olup bunlar ba'zen parlaklık ve ba'zen de gölge ile te'sîr etmektedirler. Bunun önünde bir tâk kapı ile bir son cema'ât yeri durmakta olup bu son cema'ât yerinde lüzûmsuz olan nîşlerin bâkiyeleri ber taraf edilmiş birkaç basamakla girmekte ve beşerî olarak yukarı çıkılmak zahmeti konmuştur.

Bu câmi'in canlılığı aşağıdan yukarıya doğru, gürültüden sükûnete doğru, çirkinlikten güzelliğe doğru, karanlıktan basamaklarla yükselerek ışığa doğru çıkmaktadır. Bunun san'atkârın bir bilgisi mevcûddur. Belki tasavvufî fikirleri ışık bilgisi ile yapılmış olmakla beraber dâ'ima mukayyed olan insânî hayatı hakîki muvaffaka bildirmektedir.

Bu câmi'in teferru'âtını seyretmek insânı kat'iyen yormaz. Çiçekli çinilerdeki motifler kullanılan mermerlerin titizlikle olan kontras vaz'iyetleri, mihrâb, minber, sütûnlar, başlıklar ve yan sahnlardaki kemerlerin mermer başlıkları, kemerlemelerin siperleri, pencere ve kapı söveleri insânın gözümü hiç de yormaz. Her tarafında gözler ve hisler her eserin önünde durmakta ve hemen diğerine geçilmeden insânı kendine bağlamaktadır. Burada mermer satırları üzerinde ışık ve gölgeler [90->] renklerle imtizâc etmektedir. Bi'lhasa arabesk, İrân'da yâhûd da Tûrân tarzının Yakın Asyâ motifleriyle karşılaştırılarak yapılmış rozetleri ve şerîdlerinin satırları üzerinde zengîn bir şekilde durmaları bakanları yormaz.

Câmi'in hârici kısmını iç şekline mukâbil plastik kısımları hâvidir (resim 60). Esâs kısım yatık salonunun genişlemesine konmuş olan bir mik'abdan müteşekkil olup burada düz ve parlak taş satırları ve sade silmeler mevcûddur. Burası yan sahnların irtifâ'ında olarak nihâyete erer- ve bunun üzerine bir taraftan sekiz köşeli bir şekilde kubbenin kâ'idesi olarak, diğer taraftan da yan sahnların alçak setriyesi olarak meydâna gelir. Geniş bir setriye, avlu kemerlemelerinin çatısını ihtivâ etmekte olup bu açık olan son cema'ât yerine doğru uzanmakta ve son cemaat yerinin beş kubbesinin altına gelmektedir. Câmi'in tek minâresi sonraları ta'dîlâta uğramıştır.

13- Ankara'da Cenâbî Ahmed Paşa Câmi' (CA 51)

Ankara'daki Ahmed Paşa Câmi' hakkında pek az ma'lûmâtımız olup onun 1560/70 yılları arasındaki on sene içinde inşâ edildiği muhakkaktır. Rüstem Paşa Câmi'inin yapılmasından kısa bir fasiladan sonra yapılmıştır.

Câmi' Ankara'da Cebeci Sempti'nin ön kısmındaki tepedeki kal'enin sırtındadır ve 1565 yılında yâhûd 1566 (Hicrî 973) yılında vakıf sâhibinin ölümünden beş sene sonra tamamlanmıştır. Cenâbî Ahmed Paşa yâhûd halk tarafından söylediği gibi "hayâlî" Ahmed Paşa (hayâlperest) takrîben 20 sene kadar Ankara'nın şehir kumandanlığını bulunmuş, sonra uzun müddet Anadolu Beylerbeyliği yapmış ve 1561 yılında ölmüştür. Câmi' Sinân'ın oğlu tarafından, Ankara Şehir Kumandanlığı yaptığı sırada tamamlanmıştır. [91->]

Câmi'in şark ciheti önünde iki türbe mevcûddur. Bunlardan bir tanesi muhakkak sûrette vakfını yapana aiddir. Bu türbe, bir çeşme, bir hamâm, evvelce mevcûd olan mevlevî tekkesi binâsı ile vakıf binâlarından müteşekkil bir grup teşkil etmektedir.

Bunun benzeri olan Silivri'deki Pirî Mehmed Paşa Câmi'i çok evvel yapılmıştır. Bu câmi' iç kısım fikirlerine göre bunlar bir çoğu şehirde 1500 ile 1550 yılları arasında yapılmış olduklarından birbirine benzemeleri muhakkaktır.

Bu câmi' yüksek alt kısmı ve düz mik'ab şeklinde olarak yükselir, bu mik'abın üzerine tâmbûrla birlikte kubbe oturtulmuştur. Mik'abın dışındaki zikredilen alt kısım iç kısımda köşelerin üstünde bulunan kemerler ve istiridye kabuğu şeklindeki nîş kaplamaların yardımı ile kare şeklinden sekiz köşeli şekle kalb edilmektedir. Dış silmeler bu sûretle iç silme kare şeklinden sekiz köşeli şekle geçiş irtifâ'ına kalb edilmektedir. Câmi'in mik'ab şekli geniş bir son cema'ât yerini hâvî olup burada geniş kemerler üç kubbenin birleşmesinden müteşekkil olarak vücûda gelmiştir.

Câmi'in tâk kapısı şâyân-ı hayret bir şekilde binânın mihrinde değildir. Bi'l akis câmi'den içeri giren akstan takrîben yarım metre sağa doğru kaymış bir vaz'iyette bir ma'nâsızlığı hâvîdir. Bunun sebebi pek vâzih' olarak bilinmemektedir. Câmi'in iç kısmının giriş kısmı, giriş kısmı arkasında sağda bir loca bulunmakta olup bunun balkon kısmına bir merdivenle çıkılır. Bu da minârenin yanında olmakla beraber kalın dış duvarın içinde bulunmaktadır. Minârenin şekli sonraki devirlere âid olduğunu göstermektedir. Zirâ Ankara'da vukû'a gelen birçok zelzeleler dolâyısıyla buna hiç de hayret edilmez. Câmi'de olduğu gibi türbede de en sade şekil tercih edilmiştir. Cesâmeti mütevâzî'demek dâ'imâ münâsibdir. [92->]

Bu câmi'de de fevkâlâde bir fikir mevcûd değildir. Bu ma'lûm bir şekli irâ'e etmekte olup bunun hem binânın iç kısım intihâbında, hem iç kısım ilâvesinde ve hem de iç kısmının vaz'iyetinin teferru'âtında bir ma'nâ vardır. Bu ma'nâ mahallî şahsını veya mi'mârî ile ayrı bir münâsebeti hâ'izdir.

Bu husûsda Türk Arkeolog ve Mi'mârı A. Sâ'im Ülgen (Vakıflar Dergisi Cild II, Ankara, 1942, sahife 221'de) şöyle:

.....
yazdığına göre, ben de bu nazariyeyi iştirâk etmekteyim.

Bu câmi' Sinân'ın bürosuna veya mektebe havâle edilmiş bir binâ ki yapılmış bir misâl olarak görünmektedir. Bu neden ileri gelmiş bilemiyoruz. Belki Sinân bu işe bağlanmamıştır. Zira o uzun müddet sürmüş dekor ve inşaatta hiçbir fevkaladelik yaptırmamıştır. Belki de türlü türlü insânlar işi karıştırmış ve bozmuş olmalarından işi kıymetlendirmemiştir. Belki de Sinân'a bu iş tahmîl edilmemiştir ve o da bu vazîfeye kendisini hasır etmemiştir.

Bunun projelerinin yapılması ve tatbîki Sultân Süleymân'ın saltanat yıllarının sonlarına rastlar. 1561 ile 1566 yılları arasındaki zaman Sinân'ın yaratmalarına fevkâlâde verimli olmuştur. Ankara'da bu câmi'in ne vakit yapılmış olduğu sene pek kat'i değildir. Belki de Rüstem'in vezîr-i a'zâm olan halefi Semîz Alî Paşa (1560-1561) nın Trâkyâ'da Babaeski'deki (CA 67) ve Üsküb'deki (CA 70) câmi' ve diğer

inşââtı da bir seneler içindedir. Aynı kimsenin İstânbûl'da bir medresesi (ME 16), Babaeski'de bir medresesi (ME 22) vardır. Bundan sonra yine onun Üsküdâr'da (KA 6) ve Edirne'de (KA 17) birer kervânsarâyı vardır. [93->]

Rüstem'in Sabânca (CA 44), Samanlı (CA 45), Bolvâd'in (CA 60) yâhûd Rusçuk (CA 78) da yaptırdığı câmi'iler de bu zamanda sıralanmış olduğu tahmîn edilebilir. Görmüş olduğumuz gibi Rüstem Paşa Câmi'lerinin inşâsında pek fazla acele etmemiştir. Buraya Kırca Nişâncı Câmi' de denilen Eyüb'de Nişâncı Paşa Câmi' ve Sultân'ın 1535 senesinde İrân'a gitmesiyle 1556'ya yâhûd da 1557'e kadar Reisü'l küttâb olmuş, 70 yaşında çekilmiş ve Ekim 1567 senesinde ölmüş olan Celâlzâde Mustafa Çelebî tarafından vakfedilmiş CA 26 câmi'in bu meyâna dâhil olması mümkündür. Câmi' 1557 senesi ile 1567 senesi arasına rastlamaktadır. Sa'inin listesinde (CA 47) Bolu'daki Bir Ferhâd Paşa Câmi'in bu zamanda içinde yapılmış olması mümkündür. Zirâ Bir Ferhâd Paşa divanda 1562'den i'tibâren dördüncü ve 1566'dan i'tibâren de üçüncü vezîr olarak zikredilmektedir. Bu câmi' 1582 yılında Rûmeli Beylerbeyi ta'yîn edilen ve sonra da vezîr olan Ferhâd Paşa'ya atfedilmektedir. Mustafa Sâ'i listesinde Çatalca'da câmi' yaptıran Bir Ferhâd Paşa'yı zikrediyor (CA 73). Nihâyet bu meyânda şunları da zikredebiliriz: Boğaziçi'nde Kânlıca'da İskender Paşa Câmi' (CA 41) ve Kütâyta'da Lâlâ Hüseyin Paşa Câmi' (CA 61) dir. Bunun vâkıfı da 1566 yılında Anadolu Beylerbeyi ta'yîn edilmiştir.

14- Edirne'de II'inci Sultân Selîm Câmi'(CA 64)

Süleymân *Szigeth* Ordugâhı'nda 5 Eylül 1566 târihinde öldü. Sekiz sene karısı *Roxilane* Hasekî Hürrem ve sonra da beş sene [94->] oğlu Bayezid'e teveccüh edilmişti. Süleymân'ın son yaşayan oğlu ile kendisinin yer etmiş bir sûretle emniyete girmişti.

İkinci Sultân Selîm, Süleymân'ın 1565 Temmuz'undan beri çalışmakta olan son kabînesini almıştı. Bunun başında Vezîr-i A'zâm Sokullu Mehmed Paşa diğer Divân vezîrleri de sıra ile şunlardı: Pertev Paşa, Ferhâd Paşa, Şemsî Paşa ve kardeşi Mustafa Sinân'a inşâât yaptıranlar meyânında sayılırlar. Sonuncuların yerine 1567 senesinde Şehzâde Mustafa'nın Ereğli'de bertaraf edilmesinde yardımını unutmamış ve Süleymân'ın dâmadı Zâl Mahmûd Paşa divâna geçmişti. Herhâlde II'inci Sultân Selîm Câmi'in inşââtı için hazırlıklara hemen girişmiştir. Zirâ 1567 senesinde bu binâya Edirne'de başlanmıştır.

Evvelki Vezîr-i A'zâm Semîz Alî, Trâkyâ'da birçok binâlar yaptırmıştı. Aynı zamanda Sokullu Mehmed Paşa Sinân ile Trâkyâ'da Hâvza Lüleburgâz ve Burgâz'da yeni binâlar yaptırıyordu. İkinci Selîm de aynı şekilde Trâkyâ'da Çorlu'da ve Karapınar'da Sinân'a binalar yaptırmıştı. Ve nihayet sultan Trakya'nın hükümet merkezî olan Edirne'de câmi'in yerini seçmişti. Bu ma'rûf tercîhin Trâkyâ'da olmasının sebebi benim için ma'lûm değildir. Bir sebep olarak İstânbûl tepelerinin câmi'lerle dolmuş olduğu gösterilebilir. Belki de şu arzû da olabilir. Osmânlılar ikinci pâ-yı tahtı olan Edirne'nin uzun zaman ihmâl edilmemesini te'mîn, onu büyük bir eserle süslendirilmiştir. Biz II'inci Selîm'in bu şehri sevdiğini ve orada Tunca Nehri kenarındaki sarâyda kaldığını biliyoruz. Muhtemelen inşâât mahallinin de intihâbında bu şehre karşı olan bir tercîh edilmiştir. Hatta bunun Edirne'de intihâb [95->] edilmiş olmakla eslafının da garba doğru ilerlemesi hesâb edilmiş olabilir. Bu da garba karşı siyâsi bir cihet arz etmekte ve belki de eslafının garb için planlaştırılmış büyük binâların sarâyının ilk kilometre taşını teşkîl etmek üzere konmuştur. Nihâyet II'inci Selîm'in halkının Manisa'da aynı işi yapmış olduğu gibi oradaki sarâyâ lâayık bir câmi' yaptırmak istemesi olabilir.

Edirne şehri kendinden çok büyük olan Meriç Nehri'nin içindeki küçük Tunca Nehri'nin döküldüğü yerde bulunmaktadır. Bu nehir şehri garbdan ve cenûbdan çevreler, şimâl sâhilinin sıra tepelerden oldukça uzun bir şekilde olarak yükselmekte sırada şimâl-i garbdan cenûb-i şârkîye doğru giden sırtlar şehre doğru ileriye çıkmıştır. Bu tepenin üzerine Sinân fırsat bilerek Edirne'nin etrâfından da görülebilen bir binâyı muhîte uygun bir tarzda inşâ etmiştir. Bu imkân bi'l hassa san'atkârın arz-ı âtiye kûdretini iyi şekilde yaptığı fark edilmektedir. Zirâ tepe ne kadar şehre hâkim ise de yine de fazla yüksek değildir. Fakat her Edirne'nin muhtelif cihetlerinden yaklaşan bir kimse câmi'den bir rehber ve nişâne olarak istifâde edebilir; uzaktaki câmi' samîmiyet ve ciddi bir şekilde her yoldan gelenleri beklemektedir.

Câmi' tepenin üzerinden yükselmekte ve uzaklara da te'sîr icrâ etmektedir. Çok uzaklardan gözü kamaştırıcı bir âbîde olmasına her türlü de iç kısmı da canlı fikirler taşıması sağlanmıştır. Bu câmi' bir hayat tarzının kudret, ihtişâm ve şa'sa'sını göstermekte ve bu sûretle kahramanlık devrinin büyük çapta kilîd taşı olmaktadır. Bu câmi' Türklerin yüksek duygularını taşımakta ve bunun için de Türk milletinin kalbinde fevkâlâde iyi bir yer işgâl etmektedir. Bunun için birçok def'alar bu mücevheri muhafaza etmek için kanlarını dökmüşlerdir. [96->] Bunun alâkalı yerlerle olan ma'nâsı bir taraftan mahallini yükseltmekte ve diğer taraftan da câmi'in hey'et-i mecmû'asını tasarlanmış olana ehemmiyeti vermektedir. Bu izâh edilecektir.

İstânbûl'daki Süleymâniye gibi Edirne'deki Selîmiye de büyük müstatîl şeklinin içinde murabb'alar hâvî olup bu harim denilen mukaddes mıntakayı hâvîdir (resim 64). Etrâfi çevrilmiş olan sâha takrîben 186 metre uzunluğunda ve 135 metre genişliğindedir. (Süleymâniye'nin 220 x 150 metre olmasına mukâbil). Şu hâlde harim Süleymâniye'nin sâhasından daha küçük ve basıktır. Cihetlerin nisbeti de Selîmiye'de 3:4'e, Süleymâniye'de ise 2:3'e doğru yaklaşmaktadır. Büyük mihverindeki alt kısım 4:5:6:7 (Süleymâniye) gibi değil 6:5:5:4 olarak bulunmaktadır. Ufkî mihverin alt kısmı Süleymâniye'de olduğu gibi 4:7:4'e yaklaşmaktadır. Son cemâ'at yerinin sâhası genişliğine doğru derinliği 5:7 (Süleymâniye 5:7) nisbetinde olup bu câmi'in de aynı şekilde 5:7 (Süleymâniye 6:7)'dir.

Süleymâniye mihrâb istikâmetinde bir yükseklik üzerine yapılmıştır. Minâre de bu istikâmetin te'sîri ile farklı olarak yükselmiş ve kubbenin üzerine doğru yayılmaktadır. Ufkî düşünce ile olan istikâmeti Sinân ufkî mihverde iki yarım kubbeyi üzerine vaz' ederek tebârüz ettirmiş ve aylık duvarı kullanılmasında fâ'idelânmıştır. Binânın iç kısım yükselişi ile derinlemesine verdiği te'sîr birbirine muvâzîdir. Selîmiye'nin dört minâresi son cemâ'at yerinin köşelerine konmamış olup bunlar câmi'in dört köşesine konuşmuştur. Bu sûretle minâreler kubbeyi üzerlerine almışlardır (Resim 65). Minâreler yükseklik i'tibâriyle değişik değildir. Bunlar [97->] müsâvî yükseklikte ve normalin üstünde yüksekliktedirler. Selimiye insânların hareket mihverinin ma'nâsında derinliğine değil yüksekliğine olarak tebârüz ettirilmiştir. Onun ma'nâsı da büyük kubbe ve bir başlık gibi ondan yüksek olan minârelerle yükseltilmiştir. Planda Selimiye Süleymâniye'den daha sade olup aynı zamanda bir hamle yapılmış ve yükseltilmiştir. Bu sûretle bu bir abîde olmuştur. Süleymâniye'de bundan başka etrâfında bulunan medreseler, imâret, kervânsarây, sifâhâne ve hamâm gibi tâlî binâlar tanziminde esâs binânın ufkî çerçevesini bu şekilde genişletmektedir. Bu gibi tâlî binâlar Edirne'de de mevcûd olup bunlar Selimiye'de daha fazla sokl ve alt kısım inşââtı vardır. Bunlar binâyâ sokulmuşlardır ve alt kademeyi teşkîl etmiştir. Bunlar abîdenin kâ'idesi olmuşlar ve küçük ölçüler abîdenin cesâmetini şuurlu bir şekile koymuşlardır. İstânbûl'daki tâlî binâlar medrese ve şifâhânelere mukâbil dörtleme içine girmiş ve câmi'in geriye çekilmiş olan köşeleri yaklaştırılmıştır. Şehrin, üzeri örtülü pazar yeri de câmi'in çevrilmiş olan

uzunlama cihetinde olup bu câmi'in terasını abîde için uzatılmış soklu mi'mârî bakımdan bir ehemmiyeti hâ'izdir. Bu tanzîm tesâdüfî veya ihtiyârî bir şekilde olmayıp bir san'atkârın üzerinde düşünerek bir ma'nâ araması ve altındaki râbitâlardan istifâde etmesidir. Bütün kısımlar kendisinin mi'mârî fikirlerinin hizmet eden elemânlarıdır. Sinân burada şehir pazarını serbest bırakmamış bi'l akis üzeri örtülü bir pazar yaparak câmi'in yanına yapmış ve bu şekilde pazarı eserinin ayağı ucuna getirmiştir. Rüstem Paşa Câmi'inde olan tasavvur burada da te'yîd edilmiş, günlük hayatta kullanılan bir râbitayı bu şekilde tanzîm ederek kıymetlendirmiş bulunmaktadır. Bu azimetli eser Sinân'ı dünyâya tanıtmaya vesîle olmuştur.

Artık câmi'e girme zamanı gelmiştir. Sade, fazla büyük olmayan fakat kuvvetli ve zarîf profilli boylanan[?] ihâta duvarının tâk kapısının önünde duralım (resim 66). [98->]

Bunun yuvarlak sütûnları, girintileri, kabarma ve derinlikleri olup bunlar stalaktitin silmelerin gölge oyunları ile ışık ve gölge şeritleri teşkil etmekte ve bunların üzerinde duran oyun kısımlarla nihâyetlenmektedir. Çevrenmesi de sadelik, azimetlilik ifâde eder. Buna askervârî bir tarzdadır denilebilir. Burada gür ve sert bir şeyle karşılanamaz. Bu tâk kapının arkasında ve ön bağçe kısmının arkasında tâk kapıdan son cema'ât yerine geçilir. Bu tabi'i cesâmetinde olarak yükselmekte ve düz, zarîf şekilde profile edilmiş çerçeve ile bu tâk kapının etrâfını çevirerek yuvarlama sütûnların üzerinde sivri bir kemerle nihâyetlenmektedir. Bu tâk kapı evvelkine nazaran daha sade olup daha samîmî ve ihtişâmlıdır; ve jirland³⁴ tepelik de bu te'sîri fazlalaştırmaktadır.

Son cema'ât yeri üstü açık etrâfî odalarla çevrili klasik Türk tarzındadır. İçeriye girenin karşısına câmi'in son cema'ât yeri gelir ve bu avlunun U şeklindeki çevrelemesinin diğer üç kemerlemeleri ise daha yüksektir. İki kısmın yerleştiği yerde iki yan tâk kapısı vardır. Son cema'ât yerinin her iki köşe sütûnları bu sâbit irtibâta vazîfesini ifâ etmiş oluyor. Aynı zamanda bu avludaki kemerlemelerin sütûnları alçak olmakta ve sonra da son cema'ât yerindeki sütûnlar gibi tekrâr yükselmektedir. Diğer birçok câmi'lerde de olduğu gibi burada oldukça kayıtsızca ve az kifâyet eder bir tarzda halledilmiş bir mesele vardır. Bu son cema'ât yerinin bu her iki vazîyetinde sütûnların yerine direkler mes'eleyi pürüzsüzce ve memnuniyet verici bir şekilde halledilebilir mi diye bir s'âl sorulabilir.

Avlu kemerlemeleriyle son cema'ât yeri arasındaki büyük fark büyüktür: Bu sûretle son cema'ât yeri kuvvetli olarak tebâruz etmekte ve avlu kemerlemelerine tekâbü'l etmektedir. Bu mukâbil şekil kuvvetli olarak son cema'ât yerinin şeklinde olarak yükselmektedir (resim 67). Zirâ üç büyük ikisi [99->] küçük olan açıklıklar beş müsâvî cesâmetdeki deliklerin yerine olarak bulunmaktadır. Bu mütehavvil mesnedlerle son cema'ât yeri yüksek te'sîrli ve aynı zamanda zengin olarak görünmektedir. Sinân mihverde uzun bir hazırlık yapmamıştır. Zirâ bu son cema'ât yerinin arkasında bakış hemen hemen doğrudan doğruya câmi'in kubbesinin dış kısmına doğru yükselerek geçmektedir. Bunun için bu son cema'ât yeri iç kısmın genişliği ve yüksekliğine istediği gibi yayılmıştır. Aynı zamanda bu mesned-i tahavvül câmi'in iç kısım inşââtının neticesi olarak aşağıdaki tarzda olarak görünmektedir. Son cema'ât yeri aynı zamanda içten gelmekte, câmi'in inşââtından çıkmakta ve vaz'iyeti dolayısıyla inşââtın umûmî gâyesinde kendi şeklinde olarak yapılmıştır.

³⁴ Burada "jirland", iki nokta arasına asılmış yaprak ve çiçeklerden oluşan çelenk parçası biçimli bezeme ögesine işaret eden "girland"ı ifade etmek için kullanılmış olmalıdır.

San'atkârın eseri muhakkak sûrette bütün kısımlar bir eserin hey'et-i mecmû'asına ilâve edilmiş ve bütün kısımlarda eserin gâyesinin bir ma'nâsı mevcûddur. Bu hakikat karşısında san'atkârın mu'azzam bir eserin cesâmeti zarîf bir şekilde göstermek için icâb eden te'sîri yapmak mecbûriyetinde olduğundan bu eserin teşekkülünü kolayca kuvvetlendirmiştir.

Yüksek ve geniş olarak son cemâ'at yeri açılmakta ve câmi'in büyük tâk kapısına rahatça bakılmaktadır. Ve'l hâsıl câmi' giriş tâk kapısı Osmânî abîdevî tâk kapının klasik halledilmiş bir şekli olup bir çok te'sîr icrâ eden ve güzel bir şeklidir (resim 69). Bu tâk kapının yakın bir mülâhazası içinde 8:5:3:2 ve bunlara yakın nisbetler mevcûddur. Bunlar ile beraber hesâblı bir konstrüksyon bu tâk kapının iç ahengi doğrudan doğruya te'mîn etmektedir. [100->]

Tâk kapının plastik tezyînâtı da doğrudan doğruya te'sîr etmektedir. Bunlar alçak kapı, ışık ve gölge düşerek oyunlar yapan tâk kapı nîşini çerçeveleyen mi'mârî teferru'âtın profillerinde ışığın serbestçe bulunmasıdır. Çerçeveler, baldakin ve umûmî çerçeveler esâs olarak alınmış, ta'yîn edilmiş olan yükselmeğe yakın kalan tâk kapının ölçülerine yardım etmektedir. Biz bu tâk kapının Türk tarzının mümeyyiz vasfını burada öğrenmiş bulunuyoruz.

1572 senesinde Edirne'de bulunan Sinân mi'mârın bir vaz'iyet raporunu tasdik ederek bir müsâ'ade vermiştir. Bundan şu netice çıkıyor: sekiz büyük kemerden dördü kapalı ve diğer dördü de hazırlanmış bulunmaktadır. Sinân, Sultân'ın mihrâbın ve kubbenin muhteşem bir techîzâtla mı yoksa sade bir şekilde mi yapılacağını hakkında sultânın bu husûstaki kararını sormuş, ve hatta yazı tezyînâtı hakkında teklîfler yapmıştır. Sultân cevâbında yazı teklîfini muvaffakiyeti bildirerek tasdik etmişti.

Aynı yıl içinde Sultân'ın bir emri Sinân'ın inşââtın kubbeye kadar büyümesi hakkındaki bir raporunu tasdik etmişti. Sonra da şâdirvân çeşmelerinin etrâfındaki döşemeler dört tâk kapı, merdivenler, holler ve câmi'in etrâfından bahsedilmiştir.

1573 yılında Sinân Sultân'ın 9 Rebiyyü'l Ahir 981 târihli müsâ'adesiyle daha bir müddet Edirne'de bulunmuştur. Aynı sene içinde nihâyet Sinân, Sultân'ı sevindirmekle netîcelenen kubbenin bitmiş olduğunu haber vermiştir. Sonra Sultân eğer bir zarar olmazsa kışın da çalışmasını ve bu sûretle bitmesini, [101->] gözden geçirmesini bildirmiştir. Nihâyet Sultân *Id-i Edha* Bayrâmı sırasında câmi'de namâz kılmanın mümkün olup olmadığını sormakta ve aynı zamanda mülâyim ve vâzih olmayan bir cevâb aldığını ve bir ma'nâlı bir cevâb vermesini istemekte idi.

Bu yıl içinde Sinân Drama'da, 1574 yılında da Hafsa'da bulunuyordu.

Nihayet Sinan 1574 yılında câmi'in tamamen bitmiş olduğunu haber verdi. Şâ'ir Emirî bu tamamlanma için târih düşürerek bir kıt'a yazmıştır. Sinân'ın kendisi olan Sa'i de biyografisinde aşağıdaki şekilde kızarak ve aynı zamanda mütekebbir bir ağızla şöyle diyor:

"profilin daha....

halkın görebilmesi için Edirne'de yüksek bir eser yaptım. Dört minâresi kubbenin dört cihetinde bulunmakta ve her birinde üç şerefe vardır. Her minârenin de üç çıkış merdiveni vardır ve bunlardan iki tanesi mükelleftir. (?) Üç Şerefeli Câmi'in evvelce inşâ edilmiş olan her minâresi kule gibi kalındır. Muhakkak ki eserimin minârelerini her birinde üç merdiven olduğundan zarîf bir şekilde olmasında çok müşkilât çektim. Fakat

"[102->]

Câmi'in küşâd-ı resmînin yaptığı sene içinde, 12 Kânûn-i Evvel 1574 târihinde İkinci Sultân Selîm ölmüştü. Ölümü İstânbul'daki sarâyın yeni inşâ edilmiş hamâmında düşmesi netîcesinde vukû' bulmuştu. Târihte bunu safâhat ve sarhoşluk

olarak tavsîf edilmektedir. O, Sinân için sabırsız fakat aynı zamanda cömerd bir inşâat sâhibi idi. Pâdişâhın daha evvel ölmüş olmasına rağmen o, inşâatı yapmaya devâm etmiştir. Acabâ kendisinin büyük ibâdet yeri olan eserinin haşmetinde kendinde olmayan bir büyüklüğü mü aramıştır? Eğer bu böyle ise, bu onun için şânının asgarî bir lütfu olarak ihtimâl değildir. Sinân'ı mi'mâr olarak alması ve onu sâha mi'mârı yapması Sinân için ilâhî bir hediye olmuştur.

Edirne'deki Selîmiye ile aynı zamanda Sinân'ın diğer binâları da yapılmış olup bunlar Edirne'de ve Trâkyâ'dadır.

Edirne için Sa'î'nin listesinde bize bir Mahmûd Paşa'nın Taşlık Câmî' (CA 65), Defterdâr Mustafa Paşa'nın câmî' (CA 66), nihâyet bir Hâsekî Sultân'ın Câmî' (CA 80) zikredilmektedir. Edirne için Türkçe bir rehberde (Edirne: Yazan A. Cemâl, İstânbûl, Kanâ'at Kütüphânesi, 1932) Edirne'deki Sinân'ın eserleri olarak şunlar zikredilmektedir:

1. Zikredilen Mustafa Paşa'nın câmî'i, 2. Sokullu Mehmed Paşa'nın bir câmî', 3. Topkapı'da karısı Esmâhân Sultân Câmî', [4]. Trâkyâ'da Lüleburgâz'daki Sokullu Mehmed Paşa Câmî' için inşâsı 1549 olarak zikredilmiştir. (Mecmû'a: Mi'mâr, numero: 3, Ankara, 1944) Hâlbûkî bunu vakfeden zât Kapdân-ı Deryâ olduğuna göre bu verilen târih ilk bakışta çok evvel olarak görünmektedir. [103->]

Veziir-i A'zâm'ın ve karısı Esmâhân Sultân'ın en mühim binâlarını doğrudan doğruya İstânbûl'da bulmak mümkündür.

Sinân, Sultân Selîm'in câmî' ile meşgûl olduğu sırada Esmâhân Sultân adıyla tanınmış olan Veziir-i A'zâm Sokullu Mehmed Paşa'nın câmî'nin İstânbûl'da Kumkapı'daki câmî' de yapılmakta idi.

15- Veziir-i A'zâm Sokullu Mehmed Paşa ve karısı Esmâhân Sultân Câmî' (CA 10/5)

Eski İstânbûl'un işgâl ettiği yarım adanın cenûb kısmında Marmara Denizi sâhilinde eskiden Kâdirga Lîmânı adıyla bir lîmân mevcûddu. Bu lîmân uzun zaman kullanılmıştır. Bu sonra olarak bostan olarak kullanılmıştır. Evvelce lîmân olan bu yer de eski binâlarla çevrilmişti. Bunun çevresi içinde Küçük Ayasofyâ 527 yılına aid (Sergius ve Bacchus Kilîsesi), 1558 yılına aid Bostancı Alî Mescidi, bir hamâm (1504), (Çardâklı Hamâm) ve Kâdirga Lîmânı Hamâmı vardır.

Eski Hipodrom'un ileriye doğru çıkmış olan sathın lîmâna doğru olan sarp kısmında bahs-i mevzû' olan câmî' en derin arâzî noktası ile (+12 metre) en yüksek noktası (+20 metre) arasında sekiz metre bir irtifa farkı vardır. (Resim 73). Camiinin Mekke istikametine olarak tesbît edilmiş olan esâs mihverî arâziyi şu şekilde bölmektedir ki müstatîl câmî'in giriş yolu hemen hemen inşâat yerinin en alçak yerine, mihrâb yeri de oldukça en yüksek yere konulması düşünölmek sûretiyle bölünmüştür. [104->]

Câmî'in en derin olan çevresi tahdîd edilmiş olup kullanmak üzere ayrılan arâzî aynı vakf yapan tarafından bir tekke olarak alınmış olduğu da muhakkaktır. Bir kıt'ayı ihtivâ eden kitâbesinden câmî'in hicrî 979 yılında inşâ edildiğini ve bir, iki Bizâns Kilîsesi yerinde yapıldığını öğreniyoruz. Câmî Edirne'deki Selîmiye'nin inşâatı sırasında başlanmış ve tamamlanmıştır. Üst katta medresenin dershânesi teşkîl eden bir dışâriya çıkıntısı binânın altında (resim 74) bir merdivene rastlanır ve bunun ile doğrudan doğruya câmî'in son cemâ'at yerine çıkılır (resim 76). Bu câmî'de de son cemâ'at yeri medresenin câmî'in son cemâ'at yeri ile bağlaması ile teşekkül etmiş olup bu halde de medrese son cemâ'at yerinden bâriz bir şekilde ayrılmış ve tetâbuk etmiş şekilde görünmektedir. İki kubbe ile örtölmüş olan tâk kapı binâsı medrese ile son cemâ'at yeri arasında bir irtibât yeri vaz'îfesini görmektedir. Bu tâk kapı binâsı

medresenin kemerlemelerine doğru dolu duvarla nihâyetlenmekte olup câmi'in son cemâ'at yerine aid olan avlunun bir kısmı görünür bir şekilde ayrılmakta ve vâzihan ehemmiyet ifâde etmektedir. Son cemâ'at yerinin yapılışı burada da kendine hâs olup ayrı bir zerâfeti hâ'izdir.

Topkapı'da Kara Ahmed Paşa Câmi'indeki iç kısım fikirleri burada tekrâr edilmiştir. Bunun iç kısmı tabi'i şekilde kubbeli bir kısım olup altı köşe üzerine teşekkül etmiştir ve iki yan yarım kubbe yatık salon ile genişletilmiştir. Sinân yine burada sevdiği motifi ele almış olup Beşiktâş'taki Sinân Paşa Câmi'inde görmüş olduğumuz altı köşenin üzerine konarak fâ'ide sağlamıştır. İç kısmın hey'et-i umûmiyesi fevkâlâde vâzih ve anlaşılır bir şekildedir. Her iki alçak kemerlemesi ve üzerlerine gelen jübelerle iç kısmın hey'et-i umûmiyesi hem genişlemiş ve hem de tahdîd edilmektedir (resim 77). O, onun vâzihliğini halleldâr etmemekle beraber [105->] esâs ölçüsünü vermektedir. Esâs ölçü çift olarak birinci kemer ayağı silmesine kadar uzanır. Bu kemer ayağı silmesi yatık salonun müstatîl şekli etrâfını çevrelemekte ve birincisi alt iç kısım katıyla nihâyetlenmektedir. İrtifâ'da tekrarlanmakta, alt esâs kemerin başlangıcı altında ve sağda ve soldaki dört yarım kubbenin altındaki altıncı silmenin yüksekliği esâs ölçüyü vermektedir. Ve müsâvî esâs ölçü kubbenin kâ'idesine bitişmekte olup bu da beşinci iç kısım tabakasına erişmektedir (Resim 75). Biraz zahmet edilecek olursa bu ölçüler ta'kîb edilerek yan kemerlemelerin sûtûnları esâs ölçünün yarısı irtifaında olduğu ve bütün pencerelerde aynı ölçünün tekrarlandığı görülür. Kısacası bu câmi'in iç kısmındaki ölçülerin çok rasyonel, sade nisbetlerde olduğu ve Sinân'ın yakın ölçülerle kubbeye doğru yükselişle iki³⁵ kolaylaştırarak fâ'idelanmıştır. Zirâ bu câmi'in iç kısmı derinlik nisbetlerinde çok yüksektir. Her ne kadar bu yükselme câmi'in vaz'iyeti bakımından caddeden esâs mihverin teşekkülünün bir devâmı olarak tabi'i görünmektedir. Selîmiye ile mukâyese edilecek olursa bu yüksek olarak teşekkül etme gayr-ı tabi'i bir şekilde büyük olarak yükselmemiş, bi'l akis tabi'i ölçülerle anlaşılır bir şekilde kalmıştır. Bu camiin her şeyi vazih ve anlaşılır bir şekildedir. Bunu Kara Ahmed Paşa Câmi'in fâ'ideli taraflarıyla mukâyese edilebilir, burada umûmî fikri ba'zılarının çıkarılması ile mu'ayyen bir dereceye kadar tanzimindeki ahenk gâyesi olmuştur. Fakat Sokullu Câmi'inin kısımları ya'ni medrese ve câmi' arasında bir muvâzene mevcûddur. Bunlar karşı karşıya durmakla beraber hey'et-i umûmîyesi içinde birbirlerini tamamlar. Başlı başına olma ve kısımların bağıllığına hizmet etme dolayısıyla biz câmi'in son teferrû'atına kadar ilerleyebiliriz. [106->] (resim 78)

Mihrâbın kible duvârının zengin bir şekilde tezyîn edilmiş olması, yüksekliği, meselâ onun başlı başına olmasını sağlamakta ve câmi'in diğer bütün duvarlarının yanında ayrı bir ehemmiyeti hâ'iz bulunmaktadır. Bu zengin ve muhtelif renkli kaplama taşları ile techîz edilmiş olan duvarda mihrâb yine ayrı bir husûsiyet arz etmekte olup her ne kadar bir irtibâtı mevcûd ise de yine de renkleri ve inşâât mâlzemesi bakımından tebâruz etmektedir.

San'atkâr bunları bu şekilde ayırmakla beraber yine de birbirlerine birleştirmiş, bunları kendi kıymetlerinde olarak ayırmış ve sonra da hey'et-i mecmû'asının bir ehemmiyet kesb etmesini sağlamıştır. Hey'et-i mecmû'ası güzel ve iyi tanzîm edilmiş bir âlim olarak insân zekâsının inşâât üzerindeki rolünü göstermektedir. Belki burada mu'ayyen bir şekilde tebâruz ettirilmesi bunun dış görünüşüdür. Buna medrese kemerlemelerinin merkez sırtı kemerleri son cemâ'at yerinin ciddi ve klasik sivri kemerleri arasında göze çarpan bir tezâd kendi husûsiyetleriyle birlikte görünmektedir.

³⁵ ç.n. "İşi" olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.

Vuzuhluk, taksîm edilme, muvâzeneli, ayrı olan kısımların ustalıkla yerleştirilmiş olması ve nihâyet çok iyi düşünölmüş olan arz edilmesi için dışarıya doğru değil, altından yukarıya doğru olarak yükselmekte ve tertîb edilmesi zekâvetle yapılmış bulunmaktadır. Bu câmi'in ehemmiyeti işte budur. Aynı zamanda şahsını ve Vezîr-i A'zâm Sokullu Mehmed Paşa'nın canlı bir eseridir.

Aynı zamanda burada bu binâ mahalli şartlarla yapılması icâb eden vazîfesi ile ve san'atkârın san'atkârane görüşü içinde câmi'i yaptıranın arzusu ile tekrarlanmadan bir def'alık olan bir eserdir.

Sinân'ın bu olgun san'atının diğerk başka eseri de İzmîd'deki Pertev Paşa Câmi' olup aynı addaki Körfez'de bulunmaktadır. [107->]

16- İzmîd'de Pertev Paşa Câmi' (CA 43)

İnşâatı yaptıran zât Eyüp'deki türbesinden bahsettiğimiz bir zât olduğunu okuyucular bilirler. 1572 yılında ölen Pertev, ölümden biraz evvel İzmîd'de bir sıra binâlar vakfetmişti. Şart-ı vakıfta Kethüdâ Sinân Ağa'yı vakfın idâreci ve mütevellî olarak ve Mi'mâr Koca Sinân Ağa'yı da inşâatın mi'mârı olarak göstermektedir. Pertev Paşa'nın hemen ölümünden sonra temel taşı vaz' edilmiştir. Câmi'in inşâatı ancak 1579 yılında tamamlanmıştır.

İzmît'in vakfedilen inşâat grubu (resim 79) câmi', medrese, bir küçük mekteb, bir imaret, bir kervânsarây, bir hamâm ve bir çeşmeden müteşekkildir. İnşâat sâhası olarak İzmît şehrinin çıkış yerinde açılan bir arâzî intihâb edilmiş olup bu arâzî şehrin iç kısımlarına şarka doğru Bağdâd Caddesi üzerinde ve İzmît Körfezi'ne yakın bir yerde bulunmaktadır.

Hammer - Purgstall'ın küçük kitabında : " *İstânbûl'dan Brusa'ya kadar yapılan seyâhate bakış Nicomedien ve Nicaa*³⁶ başlıklı olan kitap 1818 yılında neşredilmiş (seyâhât 1804 yılında yapılmıştır) olup muharrir 143'üncü sahîfede şöyle yazmaktadır:

"....."

Sonra *Hammer*, "muhteşem kervânsarây binâsını" câmi'e girerken büyük bir hayranlıkla gördüğünü ifade etmektedir.

Burada arâzî üzerinde nazar-ı dikkati celb etmektedir. Evvel emirde [108->] *Hammer*'ın bu câmi' yapıldığı zaman hakkında verdiği ma'lûmât hakikatte yanlıştır. Sonra Mustafa Sa'î'nin listesinde binâların bir kısmı *Hammer* tarafından zikredilen binâların ancak bir kısmı zikredilmiştir. Pertev Paşa'dan başka mevcûd üç câmi'den yalnız Abdû's-selâm'ınki zikredilmiştir (Resim 56). Sonra bu listede ne kervânsarây ne imâret ve ne de hamâm ve hatta mekteb mevcûd değildir. Buna mukâbil K. Klinghardt'ın "Türk Hamâmları"³⁷ adlı eserinde (Julius Hoffman, Stuttgart) her iki hamâm da gösterilmekte ve ta'rîf edilmektedir. En doğru ma'lûmât Evkâf İdâresi tarafından neşredilen ve Vakıflar Dergisi adlı eserin 2'nci sayısında mevcûddur ve burada Türk İslâm Eserleri Müzesi Eski Müdürü Abdulkâdir Erdoğan'ın: "Pertev Paşa Hayatı ve Eserleri" adlı makâlesi ile Mi'mâr Alî Sâim Ülgen'in diğerk bir makâlesinde binâlardan bahsedilmektedir. Sonuncu zâta burada neşredilen binâ gruplarının planından dolâyı teşekkürlerimi bildiriyorum.

Câmi' etrâfi içinde muntazam çevrelenmiş bir murabba' olup diğerk binâlarla bağılı bulunmaktadır. (Aksine olarak Gebze'deki Çobân Mustafa Paşa Câmi' için şâyân-ı dikkat olarak Mustafa Sâ'î listesinde Sinân'ın eseri olarak vakfeden zâtın çok

³⁶ Joseph Hammer-Purgstall, Umblick auf einer reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da Zurück über Nicäa und Nicomedien, Pesth, Bey Adolph Hartleben 1818.

³⁷ Karl Klinghardt, Türkische Bäder, Stuttgart, J.F. Hoffmann, 1927.

evvelleri ya'nî Birinci Selîm'in vezîri rütbesine bürünmüş olmasına rağmen zikretmektedir. Bunun inşâ senesi 1519 olarak verilmiş ve uslûbu Sûriye te'sîri altında kalarak Sinân'ın devrinden daha evvel olmaktadır.)

Pertev Paşa Câmi'ine aid olan husûslar aşağıda zikredilmiştir. Sekiz köşe içindeki köşelerin meyillerle mik'ab şeklinde bir binânın iç kısmı olup bu sekiz köşe dışarıya doğru da kuvvetli bir şekilde görünmektedir (resim 80). [109->]

Bundan başka sekiz köşeli binâ içinde sıklet dört cihette diyagonal cihetin önündeki esâs mihvare muvâzene ve amûd olarak muhâfaza edilmekte ve içeriye doğru ışığın girmesini te'mîn etmektedir. Kubbe tâmbûrla birleştirilmiş olup bir bütün ve geniş yarım kubbeleri hâvidir. İç kısım ile son cema'at yeri arasındaki duvar ehemmiyetli şekilde Sinân'ın diğer câmi'lerinde olduğu gibi kalındır ve nîşlerin inşâ edilmesi için, tâk kapının derinliği için ve minârenin binâyâ bağlanması için ba'zı fırsatlardan istifâde edilmiştir.

Son cemâ'at yeri aynalı kemerlerle her iki dış kubbelerin konmasıyla ayrı bir husûsiyeti hâ'izdir. Üstü ahşâb beşik çâtı ile kapalı sûtûnlu bir geçidin bulunması Üsküdâr'daki İskele Câmi', Beşiktaş'taki Sinân Paşa Câmi', İstânbûl'daki Rüstem Paşa Câmi' ve Sinân'ın diğer câmi'lerinin tarzında olduğunu göstermektedir.

Önde duran üstü kapalı sûtûnlu geçid on bir kemerle son cemâ'at yerinin karşısına gelmektedir. Ötedeki kemerler diğerlerinden daha geniştir. Üstü kapalı sûtûnlu geçidin köşelerinde iç son cemâ'at yerinin köşelerinde olduğu gibi geniş direkler vardır.

Câmi'in içinde önceden zikredildiği gibi serâmik tezyînât vardır (resim 81). Sinân tarafından ekseriyetle yapıldığı gibi burada da zemîn kat pencerelerinin üzerine yazı tezyînâtı sâha tepe ışığı ile takvîye kemerlerinin kasaları içinde kullanılmıştır. Diğer duvar tezyînâtı inşâatın îcâbı olarak konmuştur. Zirâ mihrâbın bol ölçülerini meydâna çıkarmayan ve tam gelen şekiller fevkâlâde bir şekilde dışa savrulan bu yapıyı râhatsız etmektedir. [110->]

Bunlara doğrudan doğruya sade beyâz renkte olan duvarın arasında kontrast olarak bulunmakta olup bunların mühim yerlerdeki çok zarîf stalaktitlerden müteşekkil oyunları ve mihrâb ile minberin açık kurşunî renkteki mermerleri göze çarpmaktadır. Ve dikkati tamamen tâlî derecelerdeki kısımlar çekmektedir. Mihrâb kibâr tarzda yapılmış bir örnek olarak zikredilebilir. Tam olan tezyînât ve sade şekiller içinde bu câmi'in mühim olan tahdîd edilmiş olan bu tezyînâta rağmen ehemmiyetli olan kısımlar mevcûddur. Pertev'in türbesi gibi câmi de i'tînâlı olarak yapılmış, belki lüzûmsuz masraflara karşı protesto mâhiyetinde bir jesttir.

Abdulkadir Erdoğan zikredilen yazısında fayans tezyînâtının noksânlığını îzâh edemiyor. Pertev'in türbesinde olduğu gibi burada da vakfi yapanın şahsiyetine nazar çevirmenin münâsib olacağını zannedirim. Burada tamahkârlık bahs-i mevzû' olamaz. Zirâ Sinân'ın burada onun arzularının hepsini yerine getirdiğini kabûl etmek lâzım gelir. Biz burada bir derin sebep tahmîn edebiliriz ve bu da Sinân tarafından bunun doğru bulunmadığı yâlnız bu câmi'in mevcûdiyeti lâzım geldiğidir.

Bu vakfın dış görünüşü ve taşıdığı fikrin ma'nâsı gibi iki hakîkat mevcûddur. Evvelâ binânın tanzîm edilmişinde binâ grubunun bir umûmî te'sîr etmesi için hiçbir fikir mevcûd değildir ve sâniyen denizin yakınları veya güzel manzaranın alâkası ne câmi'de ne de her hâangi diğer bir binâda biraz olsun düşünülmemiştir. Birinci hakîkati Türk inşâat anlayışının esâslı sûrette olan mihver münâsebetiyle kolayca îzâh edilemez. Zirâ binânın resim ile alâkası binâyı tanzîm ile münâsebetdâr olduğu için engel olamaz. Fakat bu da fark edilememektedir. Her kim aynı yıllardaki Sinân'ın câmi'lerini düşünecek olursa İzmîd'deki bu binâların tanzîminde arzu edilmiş bir kayıdsızlık mevcûd olduğu görülür. Buna tanzîm edilmiş bir intizâmsızlık da

denebilir. Bu, Sinân'ın [111->] simetriği olmayan ve resimlerle gruplandırıldığı eserlerden ayrılmış görülür. Türkler ekseriyetle binâlarını serbestliği olan ağaçlık yerlere yaparlar. Bu sûretle çift binânın dört tarafını çeviriren³⁸ serbestçe bir binâdan diğerine geçilir. Burada belki böyle bir şey olmamıştır. Diğer serbest olan ağaçlık yerin bir kısmı son cemâ'at yerine ilerlemiştir. Bu sûretle irtibât kesilmiş ve ikinci bir dış cebhe te'mîn edilmiştir. Her müşterek te'sîr uzaklaştırılmış mıdır? Mi'mârî şeklindeki tanzîm etme daha fazla resim şeklinde olarak mı hayâl etmiştir? "Güzel görünme"nin her jestinin önünde tiksinerik mesleğine i'tinâ edildiği anlaşılmaktadır. Bu grubu tanzîm bakımından îzâh etmek müşküldür. Zirâ bunlar muhtelif devirlerinde vücûda gelmediğinde, bu binâlarını hiç bir fikri olmadan birbirine karıştırarak tanzîm etmeye çalışmış bir mi'mârın eseri değildir. Kezâ mahalli nisbetlere mağlûb olma neticesi yoktur. Ve nihâyet burada ışık veya güneş husûsî vaz'îyetinin verdiği netice meydâna gelmektedir. Bütün bu sebepler ber taraf edilecek olursa yalnız dikkatsizlik veya ayrı bir niyet geri kalır. Bunlardan birincisinin mevcûdu imkânsızdır. Ayrı bir niyet de bu günkü vaz'îyete göre îzâh edilemez. Belki eksik olan binâlar (medrese ve kervânsarây) mevcûd binâyâ doğrudan doğruya ilâve edilecekti.

17- İstânbûl'da Azapkapı'da semtindeki Sokullu Mehmed Paşa Câmi' (CA 32)

Haliç'in öbür tarafında doğrudan doğruya Azapkapı'ya giden yeni köprü'nün nihâyetinde Vezîr-i A'zâm'ın Sokullu Mehmed Paşa'nın İstânbûl'daki ikinci câmi'ine gidilir. Buna bulunduğu mahale göre: Azapkapı Câmi'i denilir.

Bu câmi' 1577/78 senesinde inşâ edilmiştir. Sinân bu sırada [112>] 78 yaşında idi. Ba'zı kimseler bu kendine hâs şekli olan câmi'e Sinân'ın eski uslûbunda yapılmış bir câmi'dir derler. Zirâ bu câmi'in yalnız yapılışı i'tibârıyla olgun olmasından değil aynı zamanda dikkate şâyân olarak husûsiyetleri hâ'iz olmasından da insânı şaşırtmaktadır. Vakfi yapan zâtın Kumkapı Kadırgâ'sında yaptırdığı cami aynı şekilde bir sırt üzerinde olup bu da Haliç'ten Galata'ya doğru yükselmektedir. Esâs mihverî Mekke'ye karşı cenûb-i şarkî istikâmetinde olarak tesbît edilmiştir. Buna göre sırta muvâzî olarak yapılan bu câmi'in sol ciheti sırttan kesilirken sağ ciheti de derinlemesine aşağıya doğru uzanmaktadır. Sinân câmi'in döşemesini asgarî olarak arâzîde esâs mihverle tabî'i yükseklikte olarak yapmış, sâhil caddesinde düz cihete karşı tam bir bodrum katı yapmıştır (resim 82). Diğer taraftan arâzîde tepe cihetindeki istinâd duvarı ve kesit teşkîl etmektedir. Câmi'in döşemesi gibi bâğçe de onun arkasında daha yüksek bir arâzî üzerinde bulunmaktadır. Bu vaz'îyet nihâyet câmi'in giriş cihetinde bugünkü köprü'nün uzantısı ile yükselen rampalı caddeye doğru uzatılmıştır. Şimdi evvelce genişletilmiş olan ve yüksetilen bu cadde ve câmi dâr bir ön kısmı hâvî olup bu rampalı caddenin oldukça aşağısındadır. Bu ön kısım bir câmi'in son cemâ'at yerinde bulunması îcâb eden hiçbir vasfı hâ'iz değildir. Bi'l hasa bu câmi'de lâzım olan bu kısmın bulunmaması noksânlıktır.

Bu şekilde ma'lûm olan son cemâ'at yeri noksândır. Kezâ burada ma'lûm olan sûtûnlu hol de noksândır. Kapalı bir ön inşâata bodrum kattaki iki tak kapıdan girilir. Dış köşelerde bununan iki [113->] merdivenle ön inşâatın üst katına çıkılır. Bu câmi'in kendine hâs bir son cemâ'at yeri vardır (resim 83). Bu son cemâ'at yerinin önünde bulunan sûtûnlu kemerleri olan kısmın dîk beşik çâtısı vardır. Fakat bunun sûtûnları yoktur. Bunun pencereleri vardır. Bu sûretle ehemmiyeti bâriz bir şekilde değişmektedir. Bu sûretle bu klasik bir giriş tâk kapısından vazgeçilmek sûretiyle hesâb edilmiştir. Bu tâk kapı binânın tam ortasında câmi'e yaklaşanlar tarafından daha uzaktan bile görünebilir bir şekilde olabilir. Ve bunun yerine her iki yukarıya çıkış

³⁸ ç.n.: "çeviren" olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.

merdivenleri yapılmış ve kendi ölçüsünde bulunmuş iki tâk kapı teşkil edilmiştir. Bunlar yapıları her şeyden evvel Klasik Osmânî Mi'mârîsi'nin zarîf bir şekillendirmesi olarak güzel bir örnektir. Sinân bundan sonra iki merdivenin câmi'in iç kısmına sokmakta olup bir câmi'in son cemâ'at yerinden ziyâde bir sarây galerisine girildiği hissini vermektedir. Binânın bu iç kısmı bir şato galerisi hissini teneffüs ettirmektedir. Câmi'in içine girildiği zaman biz de beklediğimizle karşılaşırız. Bu câmi'in iç kısmına mihrâb ve minber konmamış olsa burası bir merâsim ve sultânların ve pâdişâhın taht salonu olabilirdi (resim 84). Bu meselâ Hindistân'da Büyük Moğol'un taht salonunu hatırlatmaktadır. İlk te'sîr kuvvetli bir şekilde yapılmış olan tezyînât ile dikkate şâyân olan esâs nişin etrâfında dâ'irevî olarak çevreleyen ve aynı zamanda balkonla arka kısımdaki sekiz köşeli direkleri ile alaka çekmektedir, bu direkler bütün iç kısmı çevirdiği gibi bu bir tiyatro balkonun neş'eli bir sahneyi çevirdiği gibi çevirmektedir. Sinân diğerlerinde olduğu gibi burada da sekiz köşeli iç kısmı ortadaki Selimiye'de olduğu gibi bunun üzerine kubbe koymuştur. Bu iç kısmın esâs [114->] fikrini iyice anlayabilmek için evvelâ tey'it etmek lâzımdır: Bu acâ'ib direkler, bunların üzerine gelen yarım kubbeli tepelik ve sonra da bunların arkasında zarîf, ince mermer direkçiklerin taşıdığı balkon orta sahının etrâfını çevirmektedir.

Bunun için Edirne'deki Selîmiye'nin iç kısmını, sonra da Kâdırga Lîmânî'ndeki Câmi'nin iç kısmını, nihâyet bu Sokullu Câmi'in iç kısmını yan yana koyarak mukâ'ayese etmeli: Bir tarafta büyük fikir, geniş ölçüde olan zeki bir hükümet adamının câmi' olan abîdesi, diğer tarafta ve üçüncü olarak da Allah'ın huzûruna çıkan bir sarây adamının camii efendisinin önüne zerâfetle toplanarak çıkmaktadır.

Azapkapı Câmi'i Allah'ın kabûl salonu olmuştur. Ve bunun için de son cemâ'at yeri burada tam yerinde ve uslûbuna uymaktadır. Bu câmi'de nazar-ı dikkatin merkez noktası yükseklik de dâhil, iç kısım genişlemesinin alt tabakasındadır: Orada ışık toplanmış ve sütûnların arasından aydınlık balkon parmaklıkları görünmekte, yahûd da güzel resmedilmiş pencereler ve yâhûd da çiçekli zarîf pencereler görünmektedir. Beyâz ve serinletici düz mermerlerle sade sârıya çalan taşlar arasındaki sızan ışık ve gölge oyunları teşkil etmektedir.

Fakat bu binâ iç kısmına vâzıh fikirler vâzıh olarak ehemmiyet kesb edememiştir. Evvel emirde bu inşaat teknik için lüzümlü olan esâs direklerin arkasındaki direklere tekrâr pek fazla dikkati çeken kemerler konulmuştur. Bunlar orta sahına galerisi ile birlikte çevrilmiş olan salonda sadeliği ağırlaştırmaktadır (resim 85). Bu bana bu câmi'in büyük bir harâb olmasından sonra tekrar yapılmış olduğu hissini veriyor. Zira yarım kubbenin [115->] tezyînâtından anlaşıldığına göre tâlî kısımlar tebâruz ettirilmiştir. Binânın aşağı kısmına yapılmış olan inşâat kısmının imkân varsa geri çekilmesi daha münâsib olur. Bunun yerine salonda huzûrsuzluk kâ'im olmadan ve esâs mihverden nazarı çevirmektedir. Fakat tezyînât yapmamakta sekiz büyük direğin arkasına vaz' edilmiş olan kalın direkler ve mesnedler iç kısmın hey'et-i mecmû'asını ihâta etmesi o kadar mühim olmadığı görülür. Bu da tab'iatıyla planda orta yuvarlak iç kısım ile yatık salon arasında mütevassıt olarak görülmesi mümkündür.

Bir yabancı ilk bakışta sekiz köşe mesned şeklini görür. Bunlar yüksek, alçak mesnedlerin arasında çok köşeli direklerle sütûnlar arasında acaib ve ma'nâsız bir bağlantıdır. Bunlar câmi' avlusundaki köşe direkleri, sütûnları, aynı zamanda alçak sütûn kemerleri ve mesned olarak kullanılan çok yüksek son cemâ'at yeri kemerlerini hatırlatmaktadır. Bu şekilde burada melez bir şekil hâsıl olmaktadır. Burada bu melez şekil Sinân'ın iç kısmı için de ehemmiyetli olan mesnedlerin mevzû'unu teşkil eder. Bu küçük dört köşeli direk gövdesinden iç kısmın ortasında aksi cihette bir stalaktit başlık vücûda gelmiş olup bu kuşak kemerle iki istikâmete kaldırmaktadır. Direkler

büyük iç kısma karşı olan diğer kısmı kanallı yarım sütûn şeklinde olarak yukarıya doğru çıkmakta olup bu kuşak kemerle alttaki ilâvesi ile birleşerek arkasındaki duvarda kısmen bir başlığın esâs şeklini vücûda getirmektedir: Şekilsiz bir plastik taşıdığı fikri tahkik etmekte ve hakikî ehemmiyeti bulamamaktadır.

Kuvvetli bir şekilde tezyîn edilmiş olan sekiz köşeli direklerin kanalları kaldırılacak olursa ve on iki köşeli olanın basit poligon sathı en üstteki başlık plastiğine kadar çıkarılmış olsa idi daha iyi anlaşılabilir bir şekilde olabilirdi. Fakat bu direkler pantolonla [116->] ceketi aynı zamanda taşımakta ve buna sırtının yükü olarak bir semer ve bunun üzerine de çok büyük ve ağır bir baş gelmektedir.

Burada iktidârsızlık yoktur, bir maksad vardır. Sinân'ın san'atkârlığı ve ince hissi bunları bu şekilde veremezdi. Muhakkak ki Sinân altı vezîrle büyük mihrâbda durmuş olduğu câmi'in iç kısmında esâsî şekilde ehemmiyet ifâde edecek ve bu kendi barok ve herkesin onun tarzı hakkında ayrı hüküm verdiği ayrı bir tarzı ile bir şekil vermiştir.

Mi'mârın fikirlerinin tatbikinde bu câmi'de tekkenin cihetinde lüzûmlu ve geniş olan iç kısmın umûmî te'sîri için tarzı olan en güzîde ve fevkâlâde ışıklanma, mâlzeme intihâbı, ba'zı şekillendirmeler (bunlar mihrâb, kürsî, pencere, balustratlar ve nişler)de de kullanılmış olduğunu unutmamak lazımdır. Sinân'ın yeni bir istikâmet tutmak istediği ve eserde bunun görünmesini istemiş olması mümkündür. Eski uslûb olarak tavsîf edilmek istiyordur. Belki bunun arkasında gizlenen âlem ve zamanın mu'ayyen karışık bir hali gizlidir ki bu da Pertev Paşa Câmi'nde seyredilmektedir.

Câmi'in dış kısmında hiçbir fevkâlâde olmamakla beraber vereceği te'sîrden uzaktır. Bunun dış kısmı iç kısmından daha kanâ'atkârâne bir şekilde yapılmıştır. Biz pencere sayılarından ve bi'l hassa iç kısmın alt kat ışıklandırmasından balkonla bu iç kısmın iki kat bulunduğu çatının dışına çıkan kubbeyi sekiz büyük direğin tuttuğundan, bu sûretle mu'azzam bir alt kat ve minârelerden bunun eski yerinde olmadığı, zelzele netîcesinde tahrîb edilerek biraz binâdan ileride yeniden bu câmi'in inşâ edilmiş olduğunu görüyoruz. Hiçbir şeye dokunulmadan aynen yapılmış [117->] olduğunu da fark ediyoruz. Kaba bir son cemâ'at yeri, câmi'in ve ene ve genişleme basık olan hey'et-i mecmû'asının bodrum katı üzerinde olması ve diğer mütebâkî şekiller geniş çapta bir usânç vemekte ve hiçbir ehemmiyet meydâna etmemektedir.

Bunun için bu câmi'i iç kısımdan dışarıya doğru anlamaya çalışmak lâzımdır. Ve o vakit bu bize çok şeyler ifâde eder, fakat aynı zamanda dikkate şâyândır. Eğer binânın iç kısmı muhtelif renkli bir kostümle ağır başlı dindârlarla dolacak ve galeriden kadınların altûn ve kıymetli taşların ışıktaki parlamaya gâ'ib olan gölgeleri güneşli bir bayram gününde en yüksek te'sîri belki evvelce yapmıştır.

Azapkapı'daki Sokullu Mehmed Paşa Câmi' ile son on sene içinde san'atkâr yaratıcılığa ve hayatına erişmiştir. Bu senelerde beş câmi'in daha projeleri hâzırlanmış ve inşâ edilmiştir. Bu câmi'ler şunlardır: Üsküdâr'da Şemsî Ahmed Paşa Câmi'i (1580), Kayseri'de Ahmed Paşa Câmi'i (1581), İstânbûl'da Tophâne'de Kılıç Alî Paşa Câmi'i (1580) ve nihâyet de Üsküdâr'da Nûr Bânû Sultân'ın Eski Vâlîde Sultân Câmi'i gelir. Bunları en son olarak da Mağnîsâ'da III. Sultân Murâd'ın Câmi'i (1585) ta'kîb eder. 1586 yılında inşâ edilmiş olan ve Sinân'ın yapmış olduğu atf edilen Mesîh Paşa Câmi'i onun halefi Dâvûd Ağa'nın bir eseri olması muhtemeldir. Yalnız gayri muhtemel değil, hatta muhakka olarak Sinân hacdan dönüşünde muhakkak bir halefiyle karşılaşmış ve onun Mesîh Paşa Câmi'i gibi tersânede bir binâyâ başlanmış ve yapıldığını görmüştür.

18- Üsküdâr'da Şemsî Ahmed Paşa Câmi' (CA 40)

Okuyucularım kendine bir de câmi' yaptırmış olan câmi'in vakfını yapan zâtı Boğâziçi karşısına yaptırmış olduğu türbesiyle tanirlar. [118>]

Şâ'ir, filosof ve nazar-ı dikkatlerini kendisine çeviren Türk aslından gelme, askerlik mesleğini tercîh etmiş olan Şemsî Ahmed Paşa, Şâm-ı Şerîfe kumandan, sonra Anadolu Beylerbeyi, sonra da Avrupa Beylerbeyi ve nihâyet vezîr olmuştur. Kendisi câmi'in bittiği târih olan hicrî 988'de (1580) ölmüştür.

Câmi' dışarıya doğru çıkan bir sâhil noktasında havâ rüzgâra ma'rûz olup İstânbul'un en güzel bir manzarasını mâliktir (resim 86).

İnşâat yeri dâr olup câmi' ve türbeden başka bir de medrese de mevcûddur. Câmi' çok küçük olup medreseye gelenler ve civârında oturanlar için kâfi gelmektedir. Bunun bir mektep şeklinde iç kısmından müteşekkil olup köşelerin üzerine konmuş olan küçük yarım kubbeler, sekiz köşe tânbûr yapılmış ve bir kubbe ile nihâyetlenmiştir. İç kısmın iç ölçüsü 8 x 8 metreyi bulmaktadır: Bu yüksekliği tâmbûra kadar 8,3 metredir.

Câmi' cesâmet ve zerâfet i'tibâriyle çok dar bir çerçeve içinde olup muhtemelen de kıskanarak bir tezyînât kullanılmıştır. Bu asrın birinci üçte birinde bu câmi'le beraber bir çok binâlar ki bu da harâbe halinde olan iç kısım sıvâsız ve pencere ve kapısız olarak çatlamış ve ve kısmen yıkılmış duvarlar ve minâre hâlinde idi. Eğer stâlaktitler, profiller ve tezyînât bulunmuş ve bu câmi'in yapılışında kapı, pencere ve diğer resmedilmiş tezyînâtı elde edilmiş olsa idi Sinân'ın fikirleri bugünkü şekle ilâve edilebilirdi. Tereddüdsüzce bugüne techîzâtı da vakfi yapan zâtın fikirlerine uymakta olup bu görünüş ve teşekkül eden câmi'de olmayıp, bunun kıymetlerini iç kısmında aramak îcâb etmektedir (resim 87). Diğer taraftan türbenin Boğâziçi'nde döndürülerek bakılacak olursa câmi'in fevkâlâde bir görünüşü olmadığı görülür. Ölenin kendi kendine ne arzu ettiği ve Sinân'ın motiflerde İskele Câmi' ile dikkatlerini çekmiş olması câmi'in binâca güzelliği nazara çarpan câmi'ler meyânında [119->] olmamıştır. Bunun maksadını Şemsî Ahmed Paşa daha fazla kitâbesinde bizzât şöyle bildirmektedir:

".....
.....
....."

Bu câmi' ile câmi'den daha büyük olan dersi verilen kubbeli iç kısım bu medresenin münâsebeti Şemsî Paşa'ya göre bâriz bir şekilde herkese ferahlık verici olabilmıştır: Burada sofuluğun îcâbı olarak Kurân öğrenmek ilahî, ebedî bir cihettir. Sinân bunun yapılmasının sâde ehemmiyetini Sinân aramıştır. - Ve daha ilerisi yoktur. Fakat doğrudan doğruya bu sadelik biraz olsun göze çarpmaktadır. Böyle sadelik tabi'ilik ekseriyetle acâ'ib bir te'sîr bırakmaktadır. Boğâziçi'nde sâhilinde bulunan bu binâ grubu ile çok azimetli bir şekilde ve küll, büyük, jestsiz bir ta'accüb uyandırmaktadır. Yalnız şâyân-ı te'essüf olan taraf şudur: Civârındaki inşâat ölçüsüz olarak yükseltilmiş ve kaba olan binâlar zarîf şekilde kısımlara girilmiş olan câmi' grubuna zarâr vermektedir.

19- Kayseri'de Ahmed Paşa Câmi' (CA 50)

Mustafa Sa'i'nin listesinde ve Kayseri'de iki câmi' zikredilmiş olup bunlardan biri Vezîr-i A'zâm Osmân Paşa'nın vakfı (CA 49) ve diğeri de Hâcî Paşa'nın vakfidir. Sonuncusu zâtında Kayseri'deki Ahmed Paşa Câmi'idir. Şart-ı vakıf Hicrî 989 târihini taşıdığına göre bu 1581 yılına tekâbül etmektedir.

Câmi' ihtiyâr san'atkârın olgunlaşmasının şahikasına çıkmış eserleri miyânına girmekte olup o sadeliği fakat çok fazla olarak armonisi ile tesîr icrâ etmektedir. Burada câmi' ile birlikte bir binâlardan müteşekkil bir grup toplu bir eser vücûda getirmekte olup burada câmi'in yanında bir imâret ve bir zâviye, şâdirvân ve belki de daha başka binâlar bulunmakta idi. [120->]

Belki bu Gebze'deki Çobân Mustafa Paşa'nın planını (resim 113) benzemekte, yâhûd da Şâm'daki Süleymân'ın tekkesine benzemekte (resim 47) olup bu Mekke yolu üzerinde olduğuna göre hayâtî düşüncelerle olduğu kadar rûhânî gâyelerle de yapılmış olabilir. Aynı zamanda burası rûhânî merkez olarak civârına te'sîrini icrâ etmesi için yapılmıştır. Burada dikkate şâyân olan cihet bu binâ grubu içinde vakıf yapan zâtın türbesinin bulunmamasıdır. Belki bunun sebebi de vakfını yapan zâtın Kayseri'de oturmaması İstanbul'da oturan bir büyük zât tarafından vakfedilmiş olmasındandır.

Ma'lûm şekilde etrâfî çevrilmiş olan binâ gruplarından yalnız câmi' elde kalmış ve şâdirvân ise son cemâ'at yerinin evvelce kullanılmış olan kısmında kalmıştır (resim 88).

Câmi' bize Şâm-ı Şerîf'dekini andırmakta olup çift son cemâ'at yeri, üstü kapalı sûtûnlu geçit ve asıl son cemâ'at yeri ile birlikte olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çift giriş yeri, bekleyenler ve ümîd edenlere yükselmekte olan bir te'sîrin başlangıcıdır. Burada san'atın bütün kâ'ideleri hâkimdir. Sıra ve ritmik, tekrarlama ve yükselme, ışık ve gölgenin tanzîmi, ve vuzûh ve ma'nâ vardır. İçeri giren bir insan üstü kapalı kemerli sûtûnlar bulunan kısma girdiği zaman (resim 89) iç kısmın çevrelediği kısımlar ona bir ferahlık verir. Büyük bir ehemmiyeti hâ'iz olan iç kısım sûtûnları bir tümsek üzerinde bulunmakta olup bunlar zarîf üstü kapalı kemerli sûtûnları olan yerdeki sûtûnlardan daha yüksek ve kalındır. Tavân kubbe kadar kemerlidir. Ve orta kısmın hafif tebâruz ettirilmesi nihâyet tâk kapıya kadar yükselmektedir (resim 90). Tâk kapının üstüne kitâbe konmuştur. Burada "ikincir bir şâyî'a"dan bahsediyor: Vakfı yapan Ahmed Paşa'ya göre El Cezîr (?) şehrinin gâ'ib edilmesinde medhaldâr olduğunu "tercihan kötü hâli yapacak" denmektedir. [121->]

Fakat kitâbenin ifâdesine göre burada şahısların oğullarına (ya'nî insânlara) Ahmed Paşa bu müşterek evi te'sîs ettirmektedir. Bir ikâmetgâh inşâ edilmiştir. Dünyânın şeytânlığı ile ihtirâs için doğanlar arasındaki bir ayırma hatta içeri girenleri sevk etmeğe yardım eden hakîkî ağaçlık cezbetmekte olup bu bize bunun yanında da vakfı yapan zâtın şahsiyetini de imâ etmektedir.

Câmi'in iç kısmı (resim 91) ferahlık veren bir ahenge mâliktir. Dört büyük esâslı kemer dörtleme karenin direklerini bağlar. Bunlar derinlemesine aşağıya doğru uzanırlar ve kemerlerin teşekkül ettiği yerden mu'azzam kubbenin kâ'ide çevresine kadar olan kısımda geniş bir sâha meydâna getirmektedir. İç kısım sola ve sağa ufki salonun irâ'e edilmesi için zemîn katında her yerine üç tane sivri kemer te'sîsi, bunun üzerine de galeriye doğru genişlemektedir. Taş olarak yapılmış olan duvar satırları geniş pencere satırlarına daha fazla tahmîl edilmekte olup bunlardan zemîn katı üzerine tesâdüf edenler renkli camlarla zengin bir şekilde tezyîn edilmişler ve ışık buralardan iç kısma hafif bir şekilde gelmektedir. Evvel emirde şimdiki tezyîn edilmiş pencereler, kubbenin nakışları, mihrâb ve kürsî yeniden yapılmıştır. Muhakkak ki câmi' başlangıçta taş duvarların yekpâreliği, tâşlarla mermerin kontrastlığı ve hafif bir şekilde gelen ışık mevcûddu. Malzemedен tasarruf edilmiş olup onun aydınlığı yoklama içinde ve yavan olan mütekebbirâne bânîsi için de câmi' hakîkâten kitâbede işâret edilen te'sîri yaptığı dikkate şâyândır. İçinde temâyülü teslim edilen ve iç huzûru bulmak için yapılmış bir ikâmetgâhdır. [122>] Ve kubbe herhangi şekilde erişilmez olarak durmaktadır.

Dış görünüşü de vâhimdir. Câmi' yalnız mik'ab ve kubbeden müteşekkil olup bu genişlemesine olarak kemerlerle son cemâ'at yeri vücûda gelmiştir. Kemerli sûtûnları olan geçitlerle kitle hâlinde olan inşâât kısımları arasında ehemmiyeti hâ'iz ara kısımlar bağlamakta olup son cemâ'at yerinin iç kısmından câmi'in dış kısım görünüşü için bu şekil yapılmıştır. Aynı zamanda ikmâl olan tâmbûrun şâkûli yapılmasında mik'ab ile kubbe zarı arasına geçmektedir. Burada bir şeyin doğrusu ve

zıddı müşterek bir te'sîr îcrâ ederek birleşmişlerdir. Bunun için bu câmi' Sinân'ın ileri san'atı için vâzih bir tanzîm ediş, tebâruz ettirilmiş tezâdlar ve onun fikirlerinin ehemmiyetini taşıyan düşündürücü bağlamaları ile bir örnek teşkil etmektedir.

20- İstânbûl'da Tophâne'de Kılıç Alî Paşa Câmi' (CA 33)

Bu câmi'i vakfeden (resim 93) *Ochiali* adında İtalyan aslından olarak doğan bir zâttır. O da gelenek hâlinde olan "devşirme" ile askere alınmış ve askerî kademeleri sırasıyla geçmiştir. Sonraları Cezâ'ir Beylerbeyi olan Ulûç Alî adıyla 7 Ekim 1571 târihinde *Lepanto*'da deniz muhârebesinde filonun sağ kanâdını kumanda etmiş ve Türk filoları içinde deniz muhârebesini gâ'ib ederek şöhretlenen tek adamdır ve filodan kalan kısımları perişân bir halde İstânbûl'a dönmüştür. Evvelce harbde ölmüş olan Kapdân-ı Derya Mü'ezzinzâde Ali Paşa'nın yerine kapdân-ı derya ta'yîn olmuş ve andan i'tibâren de II. Selîm'in emriyle Kılıç Ali Paşa tesmîye edildi. Kısa bir müddet içinde tekrar filo kurdu ve o zamandan i'tibâren ölünceye kadar kapdân-ı derya olarak kaldı.

Evvelce bahsettiğimiz türbesi bu meyânda olan vakf ettiği [123->] Türk mi'mârisi için çok ünlü bir binâ grubu teşkil etmekte olup bu binâ grubu bugün Boğaziçi'nde lîmânın bulunduğu semtte Tophâne'dedir (resim 92). Bu gruba dâhil olan binâlar şunlardır: Câmi', şâdirvân, bir sebîl, türbe, bir medrese ve bir hamâm. Câmi'i çeviren ihâta duvarları içinde bulunan iki tâk kapı üzerinde iki kitâbe mevcuttur. Bunlara göre câmi' 988 Hicrî (1580) yılında tamamlanmıştır. Son cemâ'at yerinin tâk kapısından adını atan bir insân bir dâr son cemâ'at yeri ile karşılaşır. Bu son cemaat yeri caddeye karşı üstü kapalı kemerli sütûnları bulunan bir geçitle nihâyetlenmiştir. Bunun içinde beş vakit namaza yıkanmak üzere duvar çeşmeleri vardır. Avlunun dar olmasına rağmen Sinân burada doğrudan doğru Rüstem Paşa Câmi' motiflerini tekrarlamıştır. Avlunun üzerinde şâdirvân çeşmeleri konmuş olup şâdirvân ihâta duvarlarıyla câmi'in son cemâ'at yeri arasında bir yer bulmuş ve dâ'imâ olduğu gibi son cemâ'at yeri kısmen beşik çatı setriyesiyle örtülmüştür. Bu dar avlunun dışarı doğru çıkmış olan bir çatının altında olması (resim 94) da husûsîyeti arz eden bir vasfı olarak dikkati çekmekte olup Sinân dış son cemâ'at yerinin sütûnlu ara kısmını parmaklıkla kapatmış ve orta kemer boşluğu yerine kemer olarak giriş tak kapı koymuştur. Bu ölçü câmi'i ziyâret edenlerin ilk def'a binânın esâs mihverinde olarak son cemâ'at yerinden câmi'in büyük hân kapısına karşı ortaya kadar gelenleri ve oradaki bir hân kapısı kapalı sütûnlu geçid ve kubbe ve son cemâ'at yerinden geçilirdi. Üstü örtülü sütûnlu geçidin yan kemerlemeleri geçmek için değil aradan bakmak içindir. Bundan dolayı Sinân cadde tarafında noksan olan ara için binâyı [124->] önündeki son cemâ'at yerinden parmaklıkla ayırmıştır. İnsânın hareketi için derinlemesine eksik olanı o, dolambaçlı yoldan te'mîn etmiştir. Doğruca abîdevî bir binâyı girmek eksik olmasına mukâbil üzeri kapalı sütûnlu geçitteki parmaklık arasında i'timâdla bakılabilmeyi te'mîn etmiştir. Son cemâ'at yerinin cesâmeti bizi burada geçmeğe sevk etmektedir. Onun ehemmiyeti ilâve edilmiş olan tâk kapılar ile tekrar belirtilmektedir. İnsân evvelâ son cemâ'at yerinde edinmiş olduğu his ile câmi'in içine girmektedir. Bu iç kısımlardaki ilâvelerin uzatılması ile yaşanıp görülen şey arasında karışma Sinân'ın bu câmi'e ziyârete gelenler için yaptığı bir hazırlığın emâresidir. Fakat kim son cemâ'at yerine girecek olursa oranın verdiği his iki tâk kapı arasında bir iç kısımla karşılaşır ve bu parmaklıkla çevrilmiş olup lüzûmsuz halde muhâfaza edilmiştir. Bu son cemâ'at yeri bütün cihetlerden cereyâna ma'rûz bir huni değildir. Bütün cihetlere lâv akan bir krater de değildir. Daha fazla müsâvî zamanlar için içeriye alan ve acele işi olanları alı koyduktan sonra dışarı bırakmayan yerdir. Büyük tâk kapıda (resim 95) yarım açılmış olarak bile önünde durarak düşündürücü

bir şekilde vücûda getirilmiştir. Zirâ Sinân bu tâk kapıyı çerçevesi ve baldakin tarzında giriş başlıklı olarak vücûda getirmiş olup bu tâk kapının yanında yalnız bir bordürün kenarına koyarak kısmen düz bir taş satıh koymuş ve bunu biraz gerisine de bir yazı koymak sûretiyle burayı ziyârete gelenlerin büyük Allah'ın yeri olduğunu yaratıcı fikrin eseri olduğunu bildiren bir taht hattı vermektedir. Üzerinde altından firfırları bulunan üzerinde işleme yazı bulunan örtü gibi [125->] görünmekte olup bu perde şeklinde olan mermerenin arkasından bir an için örtülecekmiş hissi vermektedir. Tâk kapının bahs-i mevzû' örtüsü kaldırılır ve kasd edilir. Ve bahs-i mevzû' olan kısım üzerinde durulacak olursa bütün hitâb edilen yazının ma'nâsını kavramak için ve arz edilen şeyin güzelliği için yapılmış olduğu anlaşılır.

Sinân bu şekilde bu câmi'de mihrâbın önüne kadar olan yolu açarken ba'zı şeylere dikkat etmemiştir; içeri girenin ağır ağır yürümesi sırasında durmasını, ona ileriye gitmesini fısıldamaktadır. Bu sûretle beklenen yükselmekte ve Sinân tadrîcen yükselen bu hâzırlığın onun binânın iç kısmında nihâyetleneceğini pek iyi biliyor ve bunun cesâmet i'tibâriyle olduğu kadar muhtevâ i'tibâriyle de yükseldiğini biliyor. Bu tâk kapıyı geçmiş olan bir insân yine esas iç kısmı ayıran kalın kare şeklinde direkler olan bir son cemâ'at yerinde kendini bulur. Beklenen iç kısma tekrar bunların arasından bakılır. Ve bunun için arkadaki geniş iç kısma doğrudan doğruya girebilmek için yâhûd da yan sahnalara dönmek için ve öne doğru gelmek üzere bir kemerden diğer kemere gitmek üzere karârsızlık içinde kalınmaktadır. Ekseriyetle bu sonuncu olur. Burada hiçbir dolab veya parmaklığa rastlanmaz. Sonra yan sahnaların üstü kubbeli pencerenin üstündeki kitâbede ve yâhûd yazılarının üzerindeki süslenmiş üst kısımdaki ışıklıklardaki yenilik hissiyle durmak üzere bulunur.

Kim dolambaçlı yollardan geçmeyerek esâs iç kısım (resim 96) girince mihrâba olan mesâfeyi de hissederek hareketin tabi'i neticesinden ayrılır. Gerek iç son cemâ'at yeri gerekse yan sahnalarla dolambaçlı yolun her iki imkânı arka plana neticelendirmekte ve bu da mi'mârî bir hâzırlık olarak kabûl edilir. [126->]

Bundan sonra bu yol üzerinde nihâyet ziyâretçilere ne cesâmete göre direkler yâhûd büyük çapta ölçüler ne de münâsebetsiz düşüncesiyle bu âlemden çıkış ne de nihâyet sukût veya ışığa yükselmeden sonra şiddetli bir arzu kendisinde belirir.

Burada her düşünceye göre zenginlik yapılmakta olup, bunlar mi'mârî şekillerde zenginlik tezyînât ve zarîf şekillerde zenginlik, Kurân'ın hükümleri, hikmet-i hâkim bulmaktadır. En yüksek zenginliğe çâre olan bir yerde mihrâb (resim 97) burada renk, ışık, malzeme ve şekil dâhil bir ahenkle yerleşmiş olup bunlar duvarlara yazılmış olan Kurân'ın ayetlerine refâkat etmektedirler.

Bu câmi'in kendine göre olan husûsiyeti budur. Bu husûsiyetten de kendi varlığı meydâna çıkmıştır.

21- Üsküdâr'da Eski Vâlide Câmi' (CA 81)

Eski Vâlide Câmi' - başka bir tanesinde de Yeni Vâlide denilmektedir.- Üçüncü Murâd'ın annesi Nûr Bânû tarafından vakfedilmiştir. Nûr Bânû, Venedikli olarak doğmuş olup Harem'in birinci kadını Safiye Sultân ile çatışmış ve Üçüncü Murâd'a büyük bir te'sîr icrâ etmiş bir kadındır. Bu câmi' Mustafa Sa'i'nin câmi' listesinde son kısımlarda bulunmaktadır. Bu Sinân'ın son eserleri meyânındadır. Ve dâhâ evvel mevcûd listeden nakledilerek ilâve edilmiştir.

Bu câmi' bir binâ grubu (resim 103) içinde bulunmakta olup sultân annesi bunu hayâtının sonuna doğru vakfetmiş ve ölümünde büyük ihtimâlle tamamen bitmemiş bulunuyordu. Nûr Bânû 1583'de ölmüştür. Tâk kapı üzerindeki kitâbe aynı seneyi câmi'in tamamlanma senesi olarak göstermektedir. [127->] Bütün plan câmi' son cemâ'at yeri ve şâdirvânı, câmi'in arkasında bir mezârlık (resim 98), bir medrese,

bir imâret ve Toptaşı tarîkâtının tekkesidir. Hangi kısımlar eskidir, hangi kısımlar vakıf mütevellîsi Pîr Alî yâhûd daha sonraları mütevellî Hâcî İbrâhim Ağa tarafından yapılmıştır? Evet, bu câmi‘ Hadîka’nın iddi‘a ettiği gibi sonraları yan sahinlerle büyütülmüş müdür, büyütülmemiş midir? Bu husûsta şimdilik bir taraflı cevâb verilemez. Bundan dolâyı bu eserin belli mümeyyez vasıflarını tesbît etmek îcâb eder.

Evvel emirde bu câmi‘ son cemâ‘at yerinin karşısında ve küll avlunun içinde bulunmaktadır. Avlu hücre ve odalar olmayarak üstü kapalı sûtûnlu geçitlerle çevrilmiştir. Buradan üstü kapalı sûtûnlar geçidin karşısında duran câmi‘ tâk kapıdan tabi‘at halinde olan medreselere girilir (resim 99). Tekke ve imâret câmi‘ ve medrese grubundan cadde ile ayrılmıştır.

Câmi‘in planı Kara Ahmet Paşa Câmi‘i planını andırmaktadır. Fakat câmi‘in esâslı yan sahinleri olup bunun Ahmed Câmi‘inin ilk mi‘mârî fikirlerini taşıyarak tamamen aynı şekilde olduğu tahmîn edilmektedir. Mihrâb Edirne'deki Selimiye, Azapkapı'daki câmi‘ ve Kılıç Alî Câmi‘lerindeki gibi ayrı bir mihrâb kitlesi olarak bulunmaktadır. Ön cebhesinin nişleri derinleştirilmiştir. Câmi‘ önünde mu‘tâd şekilde beş kısım ayrılmış son cemâ‘at yeri bulunmakta olup iç kısmın ortası yükseltilmiş bir manâstır kemeri ile iç kısım yanları da kubbe ile örtülmüştür (resim 100). Bu son cemâ‘at yeri ma‘lûm tarzda üstü örtülü kemerli geçid ile çevrilmiş olup bu geçidin her iki yanlarındaki kısımlar câmi‘in yan sahinlerini teşkil ederler. Bu geçitler beşik çatı ile örtülmüştür (resim 101). [128->]

Çifte son cemâ‘at yeri, yan sahinler ve câmi‘in diğer yerleriyle birleşerek bir manzûme teşkil etmiş olup bunların avlularında tamamen muhtelif şekilde inşâ edilmiş oldukları görülmelerine rağmen bunun Ahmed Câmi‘i gibi olduğunu bize tahmîn ettirmektedir.

İki hakîkati de zikretmek lâzımdır: Yan sahinlerin sonralardan- müte‘âkıben üstü kapalı sûtûnlu geçidin de sonradan yapıldığı - takvîye için yapılmış olduğu muhtemeldir. Burada ilk seferde minârenin vaz‘îyeti gelir. Bu üstü kapalı sûtûnlu geçidin dış kısmındaki binânın hey‘et-i mecmû‘asının yanında değil de yan son cemâ‘at yerinin yan ciheti ile birleşmiş bulunmaktadır. Hâlbuki câmi‘in burada hudûdlanmış bir vaz‘îyette olması ve üstü kapalı sûtûnlu geçidin yan kısımları sonradan yapılacak olan minârenin etrâfında çevrilmiş olsa idi daha münâsib olurdu.

İkinci hakîkat de avlunun yan tâk kapılarının vasfıdır. Bu kapının üstü kapalı ve sûtûnlu geçid holünün hizâsını aslında olmayıp da iç son cemâ‘at yerinin hizâsında olmasıdır.

Bu şekilli delillerin ba‘zıları başlı başına olup bunlar yalnız olarak zorla görülmektedir. Zirâ son cemâ‘at yerinin yan tâk kapılarının yerleri değişmiş ve her zaman için yerine sağlam şekilde konmuştur. Evvelce bahsedilmiş olan Kılıç Alî Paşa Câmi‘inde meselâ bir yan tâk kapı biraz geriye konmuş olup bu hemen hemen câmi‘in iç son cemâ‘at yeri hizâsında bulunmaktadır. Minâreyi Sinân bir maksada tesbît itmiş olup bu câmi‘e mu‘ayyen bir ehemmiyet verilmesini te‘mîn etmiştir. Sinân her eserinde câmi‘in her bir kısmı üzerinde bunlar eserine en iyi şekli nasıl geldiğini zannederse yalnız ve müştereken yeniden yapılsalar bile mutlakâ ilâveler yapıldığı görünmektedir. Burada yalnız i‘tirâz kabûl etmeyen târihî vesîkalar binâlar üzerinde tesbît edenlerle lüzûmlu açıklama elde edilmektedir. Câmi‘in bugünkü vaz‘îyeti şu aşağıdaki vasıflar mevcûddur: [129->]

1- Mihrâbları dışarıya doğru kalın parmaklıklar ile beraber her iki son cemâ‘at yerinin genişliği ve üstü kapalı sûtûnla geçide konmuş olan tâk kapıları iç kısmın ehemmiyetini tebâruz ettirmekte ve bu da tabi‘i câmi‘ hâline koymaktadır.

2- Çok kalın olarak yapılmış olan câmi‘in içine giren tâk kapı kuvvetli bir plastik tezyînâtı hâvîdir.

3- Son cemâ'at yerinden sonraki iç kısmın geniş ve aydınlık olması ve bu tâk kapı hayret edecek şekilde kolayca, geniş, aydınlık ve serbestçe te'sîr etmektedir.

Bu eserin umûmî şekli diğer câmi'lere nazaran daha fazla câmi'i ile son cemâ'at yerinin müştereken te'sîr icrâ etmeleridir. Burada son cemâ'at yeri yalnız olarak câmi' için bir mukaddeme ve hâzırlayıcı safha olmakta olup daha fazla esâs fikrin birinci kısmıdır. Sonra da ikinci kısım olarak câmi' gelir. Her ikisinin birbirine olan uymamazlığı bir mülâhazanın te'sîrine tevâfuk etmektedir. Bu mülâhaza hârici âleme arkasını dönmek ve sonra da ışık içinde serbestliği emniyet altına alarak iştirâk etmektedir.

Avludaki ve câmi'in arkasındaki mezârlıktaki koyu renkli selviler birleşerek avlunun çevrilmiş olan duvarı ve medrese ile birlikte umûmî planı dıştan hayâlâne ve derin bir ye'ise dalmış bir ma'nâ ifâde etmekte olup onu her iki minârede çevirerek etrâfa yapmaktadır (resim 102). Bakıldığı zaman aynı zamanda te'sîr icrâ edebilmesini ve kubbe ile müştereken üç sedâlî ahenk umûmî planının geniş ve düşündürücü olan ses tonlarını yükseltmek için bunlar kâfi mikdârda birbirleriyle yanyana durmaktadır. *Minor*³⁹ ve üç sedâlî ahengin tezâdı bu câmi'de birleşmiş olmakla beraber bu dâ'imâ hissedilmektedir. Selviler arasındaki minâreye bakıldığı zaman son cemâ'at yeri ile câmi'in birbirleri arkasından geldiği görülür. [130->]

Bu câmi'de de zaman îzi olmadan geçmiştir. Minâreler gayrı mu'ayyen bir zamanda sonraları tahrîb olmuş ve tekrar inşâ edilmiş ve bu arada klasik şeklini gâ'ib etmiştir. Şâdirvân eski şeklini muhâfaza etmekte olup yıkılmıştır. Son zamanlarda Türkiye Cumhûriyeti bunun için fevkâlâde bir i'tina sarf ederek büyük âbîdeleri eski hâlinde tekrar fevkâlâde olarak yaptığı gibi bu câmi'i de bu şekilde yaptırmıştır. Fakat bu câmi'in bu tekrar yapılışında onun mi'mârî târihinin ilmî bir araştırılması nazar-ı i'tibâre alınmamıştır. Bu sûretle yalnız tahmînlerle bu câmi'in eski şekli üzerinde fikir beyân edilmemiştir.

22- Mağnîsâ'da III'üncü Sultân Murâd Câmi' (CA 58)

Garbî Anadolu'da eski ta'bîr ile *Phrygischen Olympus* denilen Gedîz Nehri üstünde bulunan Mağnîsa şehri Sinân'ın devrinde devletin en mühim şehirlerinden biri idi. Burada ekseriyetle şehzâdeler kendi sarâyalarında otururlardı. Şehir Anadolu'nun en bereketli ve vadisinde garbî çıkış yerinde bulunmakta olup aynı zamanda Balıkesir'den İzmir'e giderken Marmara Denizi'nin şimâl - cenûb yolu üzerinde bulunmaktadır. Evvelce Mağnîsa'nın 36 mahallesi, sayısız câmi'leri, medreseleri, hamâmları, türbeleri, kervânsarayları ve kapalı çarşıları mevcûddu. Bir zamanlar tefâhür edilmiş bu sultân şehriden bugün hiçbir îz bile kalmamış bulunmaktadır. Câmi'in giriş zâfer kapısı üzerindeki kitâbe bunun Hicrî 991 (1583) yılında başladığını ve Hicrî 994 (1586) yılında bittiğini bildirmektedir. [131>] İnşâatın bir müddet inkîta'a uğradığı görülmektedir. Zirâ 1585 yılındaki Sultân'ın verdiği bir fermânda inşâatın ne için bu kadar uzun sürdüğü, kubbenin ne için tamamlanmamış olduğu el işçiliği ve inşâat mâlzemesinin ucuz olmasına rağmen inşâat için neden bu kadar çok para sarf edildiği bunun alâkâdârların ihmâli yâhûd bir sebebi olduğu yazılmaktadır.

Arşivlerden edinilen ma'lûmâta göre Murâdiye Câmi'inin yerinde evvelce III'üncü Murâd tarafından şehzâdeliği sırasında küçük bir câmi' yapılmış olduğu tesbît

³⁹ Özgün metinde, caminin karakteristiği olan majör ve minör arasındaki kontrastın her zaman hissedildiğinden bahseden şu ifade yer almaktadır: “*Der Gegensatz von Moll und Dur, der dieser Moschee eigen ist, ist immer wieder fühlbar.*”(s.106) [minör ile kontrast halinde olduğu söylenen “üç sesli ahenk” ifadesinin majör ile bir ilişkisi olma olasılığı araştırılacak. Tr metinde de (s.214) tam karşılık bulmak olası görünmüyor.]

edilmektedir. Şehzâdeliği sırasında Murâd da mi'mârî planlarla meşgûl olmuş babasından Mağnîsa'da bir hamâm inşâ etmesine müsâ'ade etmesini istemiştir ve ilk câmi'ini de bu sırada inşâ etmiştir. Bunun 1574 yılından evvel yapılmış olmasıdır.

Sultân emri evvelâ câmi'in cesâmetinin kullanılabilir bir kısmında olması idi. Bu emir ifâ edilmemiştir. Halk ilk câmi'in temel duvarlarına kadar kaldırılarak yeni yeni bir câmi'e yer te'mîn etmek için zorlanmış ve buna Sultân çok kızmıştı. Sonraları halk arasında câmi'in nâsıl inşâ edileceği hakkında hemen hemen münâza'aya kadar götürülen fikir ayrılıkları olmuştur.

Sultân bu hûsusda şu fermânı neşretmiştir:

"....."[132->]

Buna göre inşâata Mahmûd Ağa nezâret etmiştir. Fakat bu zât da inşâât sırasında ölmüştür. Bunun üzerine sonraları bâş mi'mâr olarak Mi'mâr Mehmed Ağa Mağnîsâ'ya gönderilmiştir (1585). Bahis mevzû'ü olan fermânlara bu işle temellük⁴⁰ olmayan karışıklıklar olursa bunlardan tevakkî edilmesi tekrar bildirilmektedir. Mehmed Ağa nihâyet câmi'i tamamlamıştır. Büyük işler ise on sene sonraya kalmıştır.

Bütün bunlardan sonra Sinân'ın planı meydâna gelmiştir.

Murâdiye Câmi'in vücûda gelmesi zahmetli olmuş fakat reddedilmemiştir. Görünüşte Sinân'ın bu üçüncü Sultân câmi', Selimiye veya Süleymâniye ile mukâyese edilemez. Arâzî çok iyi intihâb edilmemiştir. Zirâ câmi' arkasında bulunan bir dâğın yükselmekte olan yamacında bir terâs yerinde bulunmaktadır. Şu hâlde câmi' hâkim veyâ b'ilhassa mümeyyez vasfı olan bir yer değildir. Bir ihâta duvarıyla çevrilmiş olmasına rağmen bir son cemâ'at yeri yoktur. Kezâ bunun ölçüleri diğer sultân câmi'ilerine mukâbil mu'tedil olarak zikredilebilir (resim 104).

Binânın planı çok basittir. Ortada kubbe kâresi her iki yandan yan sahnlarla geniş yatık salonu büyütülmüştür. Mihrâb (resim 105) az bir genişlik ve az bir derinlikte olan mihrâb duvarına vaz edilmiştir. Giriş cihetinin karşısında iç kısmın genişletilmesi yalnız nişlerle yapılmış olup burada duvar derinliğinden tasarruf edilmiştir. Bu duvarın kalınlığı minâre soklu ile tâ'yîn edilmektedir. Câmi'in önüne mu'tâd beş parçalı şekilde bir tek son cemâ'at yeri konmuştur. Tâk kapı stalaktit baldakinle birlikte klasik şekilde yapılmıştır. Dr. Riefstol da eseri olan "Cenûb-Garbî Anadolu'da Türk Mi'mârî Eserleri"⁴¹ adlı kitabında aşağıdaki hükümlerle evveliyâtını araştırmaktadır: [133->]

"....."

Aynı hükümler bu kemerlemelerin iç görünüşünde de mevcûttur.

Ön cebhede yapılmış olan yüksek kademeli başlık hiç bir esâsa istinâd etmemektedir.

Daha yapılmaya başlandığı ilk günden i'tibâren başına talihsizlikler gelmiş olan câmi' ba'zı şahsî arzularla olan ta'dîlâta ma'rûz kaldığı görülmektedir. Bundan şu anlaşılıyor: Sinân 90 yaşına gelmiş yüksek kâbiliyetli bir ihtiyâr idi ve o istesin istemesin bir çok işleri mesâ'î arkadaşlarına terk etmişti.

Mağnîsâ halkının kabahatine karşı hiddetlenilmiştir. Buna rağmen pek az bir ihtimâlle onun câmi'in inşâatıyla meşgûl olduğu ve inşâatı idâre etme işine karışmıştır. Acaba

⁴⁰ ç.n. Burada geçen "temellük" sözcüğü yanlışlıkla yazılmış olmalıdır. Almanca metinde bu sözcüğe karşılık olarak sakınmak anlamındaki "Vermeidung" ifadesi kullanılmıştır (s.107).

⁴¹ Rudolf M. Riefstahl, *Cenubi Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1941.

Edirne'ye karşı bir kıskançlık mı vardı ve Mağnîsâ halkının câmi'e karşı takındıkları uygun olmayan Sultân câmi'inde arzular yerine getirilmediği için bir hoşnutsuzluk mu vardı? Bu gibi hüküm çok ihtimâl dâhilindedir.

Bu sûretle Sinân'ın Azapkapı Câmi'inde kolayca bildirilmiş yaşı 1583 senesinde olduğu meydâna çıkmaktadır. Sinân bu sûretle Mekke'ye hâcî olma yaşının gelmiş olduğu lüzûmunu hissetmiştir. Sinân'ın bunlardan sonra kendi mi'mârî işlerinin ehemmiyetlileri mesâ'î arkadaşlarına bırakmış ve o, yalnız tek mühim olan baş idâreciliği muhâfaza etmiştir. Halefleri için şöyle bir sû'âl konabilir: Mesâ'î arkadaşları Dâvûd Ağa, Mehmed Ağa ve diğerleri kendi iştigâllerini düşünmüşlerdir. Sinân şöhrete erişmiş, hürmet görmüş ve bir kahramân olmuştu. Sinân başka ihtiyârlardan ayrılarak ebedî olarak tek, yorgun ve kuvvetsiz kalmıştı. Hayatın akşamının geç sâ'atine dek tâk kapıda şansını gelmesini beklemiş ve nihâyet o da ona açılmıştı. [134->]

Sinân'ın Câmi'lerdeki Tekâmülüne Bir Bakış

Burada bahis mevzû'u edilen 22 câmi'in hâ'iz-i ehemmiyet olan alâmet-i fârikalarına hâl-i hâzırda bakan bir kimse bu sûretle insan tekâmülünün geniş sahasını tesbit ederek tanımış olur. Aynı zamanda bu tekâmülün rastgele olarak yalnız fikrî bir çalışmanın arka arkaya sıralanması görünmez. Olgunlaşan bir insanın ve san'atkârın ta'kîb ettiği bir yol göze çarpar. Bu umûmî bakış evvel emirde türbeleri hükmedilerek tanımakta ve bunun içinden istihrâc edilmektedir.

Sinân 1537 yılında bize kendi eski mesleğine göre değil de Lütfü ve Hüsrev Paşaların mi'mârî olarak askeri ciddiyetinin ve cüz'î ehemmiyeti hâ'iz bir insan olarak karşımıza çıkıyor. Onun evvelce kendine hâs fikirleri ağır asker kaputuyla birlikte asılı durmaktadır. Sinân'ın bu asker kaputu hiçbir zaman hatta baş mi'mâr olduğu zaman bile çıkarmadığı tezâhür ediyor. Aynı şekilde Sinân'ın sultân mi'mârî ta'yîn edilmesinden pek az kalınma ve mi'mâr olarak bulunmuş, asker olarak da yine az çalışmıştır.

Onun ehemmiyeti hâ'iz ve tek olarak görünen az ehemmiyeti 1540 yılında Barbaros Hayreddin Paşa Türbesi'nde başlar.

Bu senede de o ilk def'a bir tahavvüle girmiş bulunmaktadır. Eskilerden uzaklaşan Sinân kendi râbitalarını ele almış ve bizi bir dereceye kadar bir vasıf teşkil eden üç eseriyle hayrete düşürmektedir. [135->]

Bunları sa'âdet, ölüm, ebedî tabî'atı hasretmiştir. Sa'âdeti Sultân'ın şa'sa'lı sarây çadırı gibi olan, duvarlarında çiçek tezyînâtı bulunan Mihrimâh Sultân'ın câmi'indeki ferahlıkta buluyoruz. Ölüm karşısındaki kederi fakat şa'sa'lı bir mezâr taşı ile Şehzâde Mehmed'de kendine ithâf edilen câmi'yle birlikte görmekteyiz. O burada mezâr câmi'i muhabbetle süslediği gibi câmi'in içini de mü'minleri ahirete kolaylıkla bağlamaktadır. Ebedî tabî'atı ise onun ilk yarattığı yenilikler bulunan ve burada Allah ve tabî'at korkusundan titreten Üsküdâr'daki İskele Câmi'inde bulabiliriz. Bu üç eser takriben 1542 ile 1549 yılları arasına rastlamaktadır. Bu zaman Sinân'ın "ornöman" devri olarak ehemmiyeti hâ'iz olup Şehzâde Câmi'in esas olarak temel atılmıştır. Yapılan tezyînât bu sûretle rastgele değildir. Bunlar mecbûriyet gibi ehemmiyeti hâ'iz birer elemandırlar. Bunlar Sinân'ın ikinci yaratma devresinin işleri meyânına gitmektedir. Bu üç eser onun bir dereceye kadar sonraki yarattığı eserlerde temel teşkil etmektedir.

Sentetik, setesik ve antisetik⁴² gibi üç sesli olarak Sinân'ın ta'kîb ettiği yolun hey'et-i mecmûasında en yaşlı zamanına kadar inşâ etmiştir. Sinân'ın câmi'lerinin her

⁴² Muhtemelen imlasında sorun yaşanan bu üç sözcük özgün metindeki "tez-sentez-antitez" sözcüklerinin karşılığı olmalıdır (s.109).

bir kısmında yaptığı teknîk oyunlar onların iç kısım şekilleri rastgele burada başka şurada daha başka şekilde olmamıştır. Sinân elemanların fikrî olarak seçmiş olup bunlar hem hareketli ve hem de ehemmiyetli olmuştur. Bunun için câmi'ilerinin yapıları zaman ve âlem dininde olarak onun fikrî tekâmül yolu aks etmektedir.

[136->]

1549 senesinde onun üç eserinin neticesinden sonra Sinân bir an karar vermeden ileriye görmüştür. Kısa bir zaman büyük işler yaptığını görüyoruz. Evvelce onun ilk eserleri hep paşa ve sarây mensûplarına yapmış olması neticesi olarak - ma'lûm olduğu üzere- iyi netice almış olan elde mevcûd bir eseri arzu edilmiş olduğu mümkündür. Belki de Sinân evvelce ba'zı küçük ölçüde olarak bu veya şunu kendi elemanlarına göre tecrübeler yapmıştır. Bana bu zaman içinde âid Hâdım İbrâhim Paşa Câmi'in yapılmış olduğu görülmektedir. Bu nefes alma uzun zaman sürmemiştir. Bir sultân câmi'i inşâ etmek üzere Sinân yeni bir devreye başlamıştır.

Sinân yeni devrede insanların ihtilâfları ile meşgûl olmuştur. Dış sebep burada zamanın gerek zarf gerekse mazrufunun büyük olmasını istenmesi oldu. Büyük ve insanların üstünde olmayı birbirine karıştırır. Bu yaptığı olgun eserler Süleymân'ın devri olup bu olgunlaşma devri olmuştur. Sür'atle bir yükselme başlamış ve dâ'ima hem ilerleme ve hem de fikrî inkişâfla şansına bırakarak şehzâde, vezîr-i a'zâm veyâhûd her hangi bir büyüğe âid eserleri yapmıştır.

Bu devirde (1550 senesinden takrîben 1558 senesine kadar) sultân câmi'lerinin en büyük eser olarak meydana gelmiş ve bunlar insânların arasında olan muhâlefetle ibâdet edilmek üzere yapılmışlardır. Mektebler ve mütevâzî' bir ifâdesi olan sultân câmi'i hakkında asil bir uslûb taşımakta idi. Fakat insanlar arasındaki muhâlefet başka ehemmiyet kazanmıştır. Bir def'asında esâs ile zarfı arasında bir muhâlefet, kaba malzeme ile el ile dokunmalar arasında, yarı karanlık ile ışık arasında gölgede olduğu gibi birine tercih edilmiştir. [137->]

Yâhûd bunlar aksine de olmuştur. Sinân tezyîn etmiş ve tezyînâtın muhtelifsizliğini hâtırlamıştır. Ve yâhûd da o, vücûdu, rûhu, hayâlini tekvîne karşı vaz' etmiştir. Sinân muhâlefetle çalışmış ve insanlarda iki cebheliğini arz etmeyi aramıştır. Daha küçük olan eserler Sultân câmi'leri gibi eserlerin yanında yer almış ve bunlar esâs fikirlerin tatbikiyle yapılmış olup burada sipârişi verenin şahsî yâhûd da her bir eserin vaz' ifesi tebâruz ettirilmiştir. Tamamen kıymetli olmayan bir şarttaki muhtelif parlaklıklarda olduğu ve bunlar kendilerine hâs şekiller teşkîl ettikleri gibi bunlarda esâs fikirler her bir eser ayrı ayrı olmuştur.

Her devrede Sinân türbelerin iç ve dış kısımlarına bir yenilikle başlamıştır. İnsanlar için olan bir eser bir ma'nâ ifâde etmekle beraber bir vasf-ı mümeyyizi de mevcûddur. Takrîben sultân câmi'inin bitmesine kadar bu devrede Sinân ilk büyük eserlerinde esâs fikirleri icrâ etmiştir. Fakat sonra yeni inkılâb gelmiştir. Sinân bunu Rüstem Paşa Câmi'inde bize açıklamaktadır. Bu inkılâb insanın iç âlemi için sûflük fikrini ihtivâ etmektedir. Biz Sinân'ın evvelce Ömer Hayyâm'ın veyâ Celâleddin Rûmî'nin bitip tükenmek bilmeyen bilgisi hakkında ma'lûmâtı olduğunu ve bundan insanların uyuşamamasındaki sebebi çıkarmış ve bir dereceye kadar da insan ile Allah arasında olan münâsebeti yakınlaştırmak için binâ yapmış olduğuna hükmedebiliriz. Bu hüküm Rüstem Paşa Câmi'ine uygun olup bizim için takdir ve bu büyük san'atkârın değişmesine bir delildir.

Şâyed Rüstem Paşa Câmi'inin yapıldığı yıllarda Sinân'ın başka bir eseri yapmış ve ölse idi bu da daha fazla buradan meydana çıkarılabildi. Belki o zaman Sinân'ın bu mühim değişme devresine bu da ilâve edilebilirdi.

Sinân bu devrede her şeye rağmen bir tek şeyi elde etmiştir: "evet" demek cesâreti... Başını dünyaya geri çevirecek olursa bu fırsatı [138->]bularak bunu söyler.

Burada iki eser bunu isbât etmektedir. Kendisinin de bir usta eseri olarak vaz'landığı: Edirne'deki Selimiye ve küçük çapta olan İstânbûl'da Kâdırğa'daki Sokullu Mehmed Paşa Câmi'i.

Her eserle Sinân mühr-i rızâ görünen abîdesini yapmış bu zaman ve şekle göre bir çân şeklinin zafer sûtûnu olmuştur.

Fakat bu eseriyle Sinân devlet âlemine bir âbîde koymuş, bu her biri hey'et-i mecmû'asıyla akıllıca tanzîm edilerek yerleştirilmiş ve ilahî arzusunun ma'kesi ve maksadının altı olmuştur.

Bu sûretle "evet" demek ve İslâm-Osmânlı hayât fikrinin değeri aynı zamanda onların devlet işi olarak görünmesi olmuştur.

Buna rağmen Sinân diğerleriyle olan ve onun mâlını tahdîd eden tehlikeleri de tanımıştır: ihtîşâm ve tantana gibi iki mühim şeyi basit bir şekilde vaz'ife ifâ etmekten daha fazla mu'teberdi. Zevk, sefâ ve vaz'ıfeyi daha fazla geri atmakta idi. Dîndârlık ise görülmesi istenen bir şey idi. Bu II. Selîm'in son yılları ve III. Murâd'ın ilk fûtûhât yılları idi.

Yaşlı san'atkâr Pertev Paşa için şa'sa'lı ve süslenmiş ve güzel bir âlemde olan basit bir câmi'inşâ etmiş olmasına hayret etmemeliyiz. Yâhûd da zarîf bir şekilde alây ederek sonraları yaptığı Sokullu Mehmed'in câmi'i de sarây tarzında ya'nî biraz barok tarzında salon vücûda getirmiş olup bu vezîrlerin divânı olarak da kullanılabilecek şekilde idi. Burası bütün rütbelerin birleştiği fakat mütekebbirlik ve Allah'a ibâdet etmek için bir yere benzememektedir. [139->]

Burada Sinân'ın hayâtının herhangi noktasında bulunalım: Meselâ Genç Sinân'ın hayâtında ona yabancı gelen mukâyese, kritik ve alây, ihtiyârlayan adamı geriye doğru götürsün. Günlerin ve zamanların hâline henüz başlanan bir nokta olsun: Sinân 1578 senesinde ihtiyârlığının eşiğinde bulunmaktadır. O daha verdikleri için zaman vermiştir.

Nihâyet hayâtının hasâdında (1578 senesinden 1588 senesine kadar) gözlerini hayâtına ve ölüme çevirmiştir. Biz Sinân'ın ölümünden sonra onun tekrar yaşadığını hissediyoruz.

Evvelce yaşayanlara nasıl İskele Câmi'in eşiğinde öğrettiği gibi Ölü Şâ'ir Şemsî Ahmed'le beraber başını Boğaziçi'nin ebedî güzelliğine çevirmiştir. Önünde asırların akıp gitmiş berrâk semânın mâvî renkte ayînesi, çarpan dalgaların hıştırtısı martılar oraya buraya sür'atle uçuşmuş ve o latîf güneşi emmiştir. Ondan sonra gençlere ihtiyârların ma'rifetini tereddüdsüzce Şemsî Ahmed'in anlayabildiği gibi işidebilmişler. Yâhûd Sinân, Şemsî Ahmed'in Kayseri'deki câmi'i inşâ etmiş ve çalışan bir insanı so'ûk ve ciddî bir binâ iç kısmının akîbetinde olarak sevketmiştir. Ve yâhud ona doğru gelen insanlarla birlikte yavaşça ve çekinerek "Dur, sen otur, güzelsin ki" sözlerini dudaklardan eksik edilmeyen, onun Kılıç Alî Paşa Câmi' iç kısımları ile her tarafta zenginliğe tesâdüf edilmektedir.

Ve nihâyet o, yükseliyor Üskûdâr'da ileride Şemsî Ahmed Câmi'inin epey ilerisinde arkadaki tepeye çıkarken Sultân'ın annesi için bir câmi' inşâ etmesi emredilmişti. O bunu geniş ve kederle ele almış [140->] bu sûretle sarâyda kendini ber taraf etmek ve kısa bir düşünceden sonra onu binânın iç kısmındaki ferahlık içinde bürünmek gâyesi görülmüştür. Onun Şehzâde Câmi'in iç kısmı büyük eserlerinin başlangıç noktası olarak kabûl edilecek olursa burada da bunu teferru'âtı ihtivâ eden bir güzellikle ibkâ etmektedir.

Bana bu Sinân'ın eserlerinin hey'et-i mecmû'ası çok fazla olmadığı ve son devirlerinde şahsiyetin tek başına olan tekâmülü olarak görünmekten ziyâde eserlerinin hey'et-i mecmû'asının kendine hâs şahsiyetin inkişâfıdır. Sinân'ın hareket

ettiği ebediliğin ve faniliğin esâs fikirleri birbirine zıd olarak görünmektedir. Nihâyet ahenkli bir netîce elde etmek için o, birbirine zıd fikirlerle yaşamıştır.

Sinân bu eserleri 1542 yılından evvel hâzırlamış olup bunun sona ermesi de 1578 senesinden sonraya rastlamaktadır. Bir kere dışarıya bakma bir kere de düşünme gibi iki ana, üç belli başlı yaratıcı devrelere ayırmaktadır. Bu da Sinân'ın yaratıcı eserlerinin geniş çerçevesini teşkil etmektedir.

C. DİĞER BİNÂLAR

Evvekli fasılda 81 câmi'den ancâk 22 tanesi nazar-ı i'tibâre alınmıştı. Geri kaban⁴³ 59 câmi'den ise ekserisi orta ve daha küçük çapta olup bir çok ortadan yok olmuşlar yâhûd da tanınmayacak şekilde ta'dîl edilmişlerdir. Fakat Sinân'ın tekâmül ettiği câmi'lerin bu küçükler gibi orta çaptakiler de olduğu muhakkaktır. San'atkâr orta çaptaki câmi'leri yapmayı ekseriyetle memnûnlukla kabûl etmiş bunlarda yenilikler aramış ve ehemmiyet vermiştir. Bu i'tibârla Sinân'ın her [141->]inşâ ettiği câmi'lerde ayrı bir bilgi bulunmakta olup küçük veya büyük takdîr kazandıran bir ehemmiyeti hâ'izdir.

Bu kitâpta zikredilmeyen elli kadar mescid kalmaktadır. Ele alınmamış olan köprüler, su kemerleri, kışlalar, Kurân hafız mektepleri, kervânsaraylar da vardır.

Bunlardan başka kasırlar, medreseler, imâretler, şifâhaneler, hamânlarda da kısaca ileride bahsedeceğiz. Fakat Sinân'ın fikrî tekâmülü ise daha fazla câmi'ler üzerinde olduğu meydâna çıkmaktadır. Buna rağmen ba'zı san'atı ihtivâ eden ba'zı sîvîl binâları da ilâve etmek lâzımdır.

1- Kasır İnşââtı

Burada hepsinin üstünde olarak kasır inşâatını kastetmekteyim. Sinân'ın burada hayâtın neş'eli taraflarını meşrû' görmesi ve onu dünyevî bir şekilde arz etmiş olması mümkündür. Fakat malesef ayrı bir Türk karakteri taşıyan pavyon tarzındaki bu sarây binâlarının ekserisi ahşâb yapılmış ve çok evveleri gâ'ib olmaları ekseriyetle olarak yangınlarda yok olmuş ve yâhûd da tab'iyatın te'sîriyle mahvolmuşlardır. Üsküdâr'daki ve İstânbul'da At Meydânı'ndaki kasırlardan hiç biri de kalmamış olduğu gibi Haliç'te Eyüp'teki, Boğâziçi'nde Kandilli'deki, Marmara Deniz'de Fenârbahçe'deki kasırlardan hiçbiri hâlâ bulunmamaktadır. Bunlar İstânbul'un içinde ve civârında olan ba'zıları da devlet büyüklerinin kasırları olarak kalabilmişlerdir. Sinân'ın diğer cebhelerini de tanıyabilmek için evvelce yapılmış olan eserlerin izlerini, ve bakiyelerini de incelemek yerinde olur. Şüphesiz Sinân'ın yeni sarâyda yapmış [142->] olduğu ikâmetgâh pavyonları ve tâlî binâlar gâ'ib olmuş buldukları için bunlar bizim için irtibâtı olmayan, halledilmemiş, ihtimâmsız ve zayıf pavyonlardır. Sarâyda ikâmetgâh pavyonları tezyînâtında bütün zengînleri hâvî olup Halife ve Pâdişâh'ın ikâmet ettiği yer gibi çok vakûr ve ona lâyük bir şekilde yapılmıştır. Bu bi'lhasa sarâyın harem kısmındaki büyük salonda mevcûd olup meselâ III. Murâd'ın yatak odası zikre şâyândır. Buna göre sonradan yapılan ta'dîlât ve 'ilâvelerde bu her iki kısım eski şekli gibi terâs istimâd duvarı üzerinde dışarıya doğru çıkmış masif inşâatlı bir pavyon olarak yapılmıştır.

Sinân burada üzeri kubbe ile örtülü kare şeklinde bir iç kısım yapmış ve lüzumlu şekilde genişletme ve düz çâtılı iç kısımlarla birleştirilmiştir. O, duvarlara fayans kaplama yapmış, altında tezyînât kısımlarını da hiçbir zaman tevaffuk etmeyen çiçek tezyînâtını da nişlerle ve yazı bandlarına ayırarak yapmıştır. O, burada suyu akan duvar çeşmelerini koymayı da ihmâl etmediği gibi büyük ocâkları da yapmış ve lâyük

⁴³ ç.n.: "Kalan" olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.

olduğu şekilde çerçevelemiştir. Bu binâ iç kısımlarında câmi'de hiç rastlanmayan tarzdaki kırmızı "zeytin yeşili", yeşil ve altın sarısı yâhûd kahve rengi, mâvî ve sarımtrak renkler kullanmıştır.

Ocâklar, yerli dolâblar, duvar çeşmeleri, üst üste konmuş nişler, alçak kanepeler, güzel ve san'atla mezc edilmiş işçilikte yapılmış [143->] kapılarda mâ'hîrâne yapılmış çiçek tezyînâtı ile olan ahşâb kaplama üzerine resmedilmiş duvar nişlerini teşkil etmekte olup aynı zamanda tereddüdsüzce büyük devletin fânî ve sade sarâyındaki iç kısımların tezyînâtında mevcûddu. Eski Türk ikâmetgâh mi'mârî tarzının zarîf husûsiyeti daha 17'inci ve 18 asırlardaki Türk evlerinde elde edilerek yapmıştır.

2- Hamâmlar

Sinân'ın hamâmları dikkate şâyândır. Mustafa Sâ'i'nin listesi olan Tezkeretü'l Bünyân'da 32 hamâm mevcûddur. Buradakiler içinde en eski hamâm Vezîr-i A'zâm Lütü Paşa'nın hamâmıdır. Bu hamâm 1541 senesinden evvel inşâ edilmiştir. Sonra yapılan bir hamâm da Tophâne'deki Kılıç Alî Paşa Câmi'i yanındaki hamâm olup bu da 1580 yılında inşâ edilmiştir.

Sinân tarafından projeleri yapılmış ve inşâ edilmiş birkaç hamâm da listede zikredilmiştir. Bunlardan İstânbûl'daki Süleymâniye Hamâmı, İzmîd'deki Pertev Paşa Câmi'in hamâmı, İzmîd'deki Rüstem Paşa Hamâmı, Edirne'deki Üç Şerefeli Câmi'in hamâmı, (bu hamâm bu arada gâ'ib olmuştur) zikredilmemiştir.

Her hamâm soyunma veistirâhat yeri, bir ara çeşmesi (abdesthâneye gider geçidle beraber) ve sıcâk havâ ve sıcâk su kısımlarını ihtivâ etmekte idi. Asıl hamâmın arkasına odun deposu ile külhân ve su hazînesi de ilâve edilmektedir. Sabânca'daki hamâmda soyunma yeri kâre şekilde ve ahşâb çatı üzerine konmuş ve çâdir şeklinde dâmî hâvîdir. [144->]

Diğer küçük ara yerler 2,70 metre genişliğinde olup üzerinden bir ayineli kemer gelmiştir. Yıkınma yeri iki küçük arka arka gelmiş kubbeli kısımlardan müteşekkildir. Mu'tâd olduğu gibi soyunma yerinin ortasında içme suyu için bir fiskiye ve buraların yanında da yüksekçeistirâhat yerleri vardır. Bundan başka binâ ölçü i'tibâriyle pek iktisâdî olarak yapılmıştır (resim 106).

İzmîd'deki Pertev Paşa Hamâmı (resim 79) erkekler ve kadınlar için olmak üzere çift hamâmın bâriz mi'mârî şeklini göstermekte olup buraya iki yarım simetrik olarak ilâve edilmiştir. Her iki iç kısım da birbirine tamamen tevâfuk edecek şekilde yanyana bulunmaktadır. Hamâmın iç kısmı ortada üstü kubbeli bir sekiz köşeli kısımdan müteşekkil olup sekiz köşenin her sathında nişler vardır. Bu nişler eşeksırtı şeklinde kemerlerle ayrılmaktadır. Soyunma yerinin çâdir şeklinde bir çatısı olup diğer iç kısımlar kubbe veya ayineli kubbelerle örtülmüştür.

İstânbûl'daki Süleymâniye Hamâmı zikretmiş olduğum hamâmın iç kısmı yarısına tekâbül etmekte olup şüphesiz büyük bir kubbe ile örtülmüş olan soyunma yeri ve iç kısmı sekiz köşeli olmayıp yuvarlak köşeli olarak yapılmış kare şeklinde olmak üzere farklı bulunmaktadır. Salîb kolları burada yukarıdaki zikredilen hamâmdan daha geniş yapılmış bundan başka caddeye karşı birkaç tane aşağı kısım daha küçük ve üstü kemerli hamâm kısımları yapılmıştır.

İstânbûl'da Edirnekapı'daki Mihrimâh Câmi' Hamâmı (resim 28) simetrik olarak çift hamâmdır ve aşağı, yukarı İzmîd'deki [145->]Pertev Paşa Hamâmı'nın iç kısmına ve tezyînâtına tevâfuk etmektedir.

I. Ahmed Câmi'i ile Ayasofyâ arasındaki meydânda bulunan Hâsekî Çifte Hamâmı ayrı bir tarzda yapılmıştır (resim 107). Burâda hamâmın çift olması yanyana olarak değil arka arkaya olarak ve bu sûretle uzun ve simetrik bir binâ vücûda

gelmektedir (resim 108). Çiftinin de iç kısmı burada birbirine benzemekte ve aynı cesâmettedir.

Kılıç Alî Paşa Hamâmı (resim 92) basit bir hamâm olup normal bir şekilde yapılmakla beraber dikkate şâyândır. Kare şeklinde ve üzeri kubbe ile örtülmüş olan soyunma yerinin arkasında hamâmın dar merkez kısmı bulunur. Bu kısım altı köşeli ve her iki yanında da birkaç tâlî kısımlar vardır.

Hamân inşâatında mi'mârdan beklenen iskânlar dâ'imâ temdîd edilmiştir. Bir maksad için yapılmış olan binâ iç kısımları nâdiren meydâna çıkmıştır. Zirâ umûmîyetle az ve büyük hamâmlar inşâ etmekten çok ve küçük hamâmlar inşâ etmek tercih edilmiştir.

Hiç kimse bu fâ'ideli binâlardan ayrı ve ehemmiyetli bir fikir bekleyemez. O, maksadı ifâ etmelidir ve maksat, inşâat malzemesi, mi'mârî tarzı şeklini ta'yîn etmektedir.

Sinân bu binâlarda pek az olarak tekrarlama yapmıştır. Her şeyden evvel onu bağlayan esâs kısımdır. O, ba'zen altı köşeli, sonra da sekiz köşeli, ba'zı şu ba'zen bu nişlerle vücûda gelmiştir. O, bir mevzû için tebeddülleri bu sûretle elde etmiştir. Şehircilik bakımından ictinâb etmeyerek çift hamâmın iki iç kısmını arka arkaya sıralamıştır. Binânın iç kısmı yalnız ayrı bir eseri iç kısımları tevsi' etmemiş ve yâhûd onunla hey'et-i mecmû'ası için tanzîm etmemiş [146->] aynı zamanda hârici görünüşünü de nazar-ı i'tibâre almıştır. Burada bundan imkânları ölçü nisbetleriyle ve muhâlif te'sîrleri mi'mârî bakımından nazar-ı dikkate almıştır.

Bu şekilde hamâmlar ekseriyetle câmi'in inşâat grubundan ayrılmış olup bir mevzû üzerine ayrı bir şekilde ta'dîl edilmiştir. Ne yazık ki Sinân'ın bu mesâ'isinden pek azını elde etmiş bulunuyoruz.

3- Medreseler:

Sinân'ın medreseleri bu kitâbda kısmen câmi'lerle birlikte zikredilmiş ve bahsedilmiştir. Esâslı olarak bu iki kısma ayrılır: Biri, câmi'in müştemilâtı meyânında bulunan ve diğeri de büyük bir binâ grubu içinde bulunduğu hâlde başlı başına ayrı bir binâ olarak medreseler...

İlk gruba dâhil câmi'lerle beraber olanlar şunlardır: Haleb'de Hüsreviye Câmi'inin medresesi, Edirnekapı'da Mihrimâh Câmi'i Medresesi, Topkapı'da Kara Ahmed Câmi'i Medresesi, Kâdırga'da Sokullu Mehmed Paşa Medresesi ve Üsküdâr'da Şemsî Ahmed Paşa Câmi'i Medresesidir.

Ba'zı hâllerde de medrese bir câmi'in son cemâ'at yeri müştemilâtından olabilir. Fakat bunlar son zikredilen şekilde câmi'in yanına inşâ edilmiş ve bu sûretle başka bir şekilde yapılmıştır.

İkinci gruba dâhil olan medreseler hakkında yine câmi'lerden bahsederken zikretmiştik. Bunlardan Avrat Pazarı'nda Hâsekî Hürrem Câmi'i Medresesi, Şehzâde Câmi'i Medresesi, İskele Câmi'i Medresesi, Süleymaniye Camii Medresesi, Selimiye Camii Medresesi, Kılıç Ali Paşa Camii Medresesi ve Eski Vâlîde Câmi'i Medresesidir.

Burada zikredilen Üsküdâr'daki Vâlîde Sultân Medresesi hey'et-i umûmîsinden ayrılmayacak şekilde bir ara başka son cemâ'at yeri teşkil etmeyecek şekilde konmuştur. [147->]

Medresenin mi'mârî düşüncesi ihtiyâca göredir. Bu Kurân-ı Kerîm bilgisinin tevsi'i ve Kurân hıfzına uygun hücreleri ihtivâ etmektedir. Medreselerde öğrenilir ve yâhûd yeni yetişmekte olan gençlerden birçok dîn dersi ve Kurân-ı Kerîm bilgisi öğretmek gâyesiyle bu, Müslümânları günlük hayâta uygun şekilde tanzîm edilmiştir.

Şarkın kader ve mıntikasının mi'mâr düşüncelerinde olduğu gibi medreseler de kapalı avluların etrâfını çevirmektedir. Etrâfı kapalı, mustafîl şeklinde ve üstü açık

avludan geçilerek etrâfındaki müteaddid içten yapılmış hücrelerden ibârettir. Avluya caddeden bir tâk kapı ile girilir ve ekseriyetle açık sütûnlu bir geçitten geçilir. Hocaların ve talebelerin ikâmet etmesine mahsûs kâfi mükdârda müsâvî cesâmette hücreler ve bir veya daha fazla dershâneler bulunur. İrân medreselerinde eyvan denilen dershâneler tâk kapı mi'mârisi gibi yüksek bir salondur. Bu eyvan giriş yerinin karşısında tam ortaya konur. Sonraları avlunun ufkî mihveri içine daha iki eyvan konulmuş ve giriş yeri de ekseriyetle eyvan teşkîl etmiştir. Avlunun ortasında çok mühim olan şâdirvân bulunmaktadır. İzâh edilen tarzdaki medreseler İrân san'atının en makbûl şekli olmuştur. Türk medreseleri ise klasik Türk tarzlarında bir tâk kapu ile kifâyet etmiş ve ayrılmış ve kudretli görünen bir dershâneyi ihtivâ etmiştir. Üstü kapalı sütûnlu geçid avlunun etrâfını çevrelemektedir. Eyvan motifleri ehemmiyetini gâ'ib etmiştir.

Tezkeretü'l-bünyânda (55) medrese Sinân'ın eseri olarak zikredilmektedir. Medrese listesi tereddüdsüzce vakıf sâhibinin türbelerine göre ayrılmıştır.

Burada Sinân'ın medreselerinden bir kaçı zikredilecektir. Bunlar klasik Türk tarzında yapılmışlardır. Bunlardan Süleymâniye Medresesi (1556'dan evvel) [148->] Hâsekî Hürrem Medresesi, Üsküdâr'da İskele Câmi' yanındaki Mihrimâh Medresesi (1547), Tophâne'de Kılıç Alî Paşa Medresesi (1580) zikredilebilir. Bunlar Sinân'ın eser yarattığı bütün devirlerde vücûda gelmiş ve kâ'idesine uygun şekilde yapılmışlardır. Bu şekilde de Süleymâniye'nin her iki akâdemisi bir birlik ve müştereklik içinde ön cebhesi câmi'e karşı bir meydân teşkîl edecek bir şekilde vücûda gelmiştir (resim 109). Onun üstü kapalı sütûnlu gecidli avlusunun kubbesi yoktur, düz salîb şeklinde kemerlidir. Büyük giriş yeri mi'mârî bakımdan tebâruz etmektedir.

Hâsekî Hürrem Câmi'nin medresesi muntazam şekle mugayyîr olarak derinlemesine kısaltılmıştır. Bu sûretle bu kare şeklinde bir avlu teşkîl etmekte ve ön cebhenin hücrelerini gizlemektedir (resim 28 ve 110) Üsküdâr'daki İskele Câmi'inin medresesi (resim 111) bu câmi'in yanında olup ayrı bir binâdır. Fakat bu câmi' ile müşterek bir te'sîr icrâ etmektedir. Kapalı olan cebhesinin tezâd teşkîl eden tarafı câmi' son cemâ'at yerinin irtifâ'î ve kısımlara ayrılarak devâm etmesidir. Açık ve gölgeli cami son cemâ'at yeri câmi'in mi'mârî ölçüsünün devâmını kolayca inkıtâ'a uğratmış olup sâhilden medresenin dershânesinin son noktasına kadar tevâfuk eden çizgi bu fevkâlâde zarîf binâ iç kısmı ve hey'et-i mecmû'asının görünüşü de memnûniyet verici şekilde te'sîr icrâ etmektedir. Medrese(resim 112)nin iç kısmının tanzîmi tamamen Türk şekil kâ'idelerine tevâfuk etmektedir. Müstatîl şeklinde olan avlunun önüne klasik şekilde bir tâk kapı vaz' edilmiş, medresenin câmi'e bakan ön cebhesinde hücreler ferâgat edilmiştir. Bunlar arka duvarda dışarıya doğru kuvvetli olarak dışarıya çıkmıştır. Sonradan yapılan bir inşâât [149->] resim kolayca görüldüğü gibi şüphesiz bu te'sîr hırz vermiştir.

Tophâne'de Kılıç Alî Paşa Câmi' Medresesi (resim 92) kare şeklinde kolayca bir müstatîl ayıracak şekilde yapılmış ve acâ'ib bir şekilde göstermektedir. Hücrelerin taksîmâtıyla avlunun üstü kapalı sütûnlu geçidinin sütûnların vaz' edilme şeklinde gösterilen gayreti meydâna koymaktadır. Hücre karelerinin esâs ölçüsü dershâne için iki katına çıkarılmıştır. Dershânenin ortasının ön kısmındaki kubbede bir vahdet te'mîn edilmek sûretiyle sağda ve solda üstü kapalı sütûnlu geçidin genişliğinde iki yarım olarak gelmekte ve bu sûretle avlunun uzunlama cihetinin nihâyetinde tekrarlanan minberleri değiştirmek üzere ve bu sûretle köşe kısımlarının iyi bir görünüşü imkân nisbetinde te'mîn edilmiş bulunmaktadır.

Türbe, hamâm ve medrese hatta câmi' böyle çok olgun ve teferru'âtının husûsî arzuların hükmettiğini göstermektedir. Sinân ma'lûm olan giriş yeri üzerinde esâs

mihverin içinden sarf-ı nazar etmiştir. Medresenin çok sade bir yapılışı olan sağ cihetine vaz' etmiştir.

Fakat Sinân'ın medreselerinin şekilleri bu üç misâlle bitmez; bunlar daha bir çoktur.

Şehzâdebâş'ındaki Şehzâde Mehmed Medresesi'ne 1543 senesinden evvel başlanmış olup bu Şehzâde Câmi'in öbür tarafındadır ve kendine hâs bir şekli vardır. Na'î şeklinde durân hücreler müstatîl şeklindeki bir avlunun içinde bulunup karşısında iki dershânesi vardır. Bu dershâneler hücrelerden tamamen ayrılmıştır. Avlunun ön köşelerinde yerleri değiştirilmiş olup son cemâ'at yerinin iki yanlarında bulunmaktadır. Medreseye giriş yeri arasına alınmıştır. [150->]

Bu sûretle her iki dershâneye bir avludan girilmekte olup bu avlunun her cihetinde binâ yapılmamış daha fazla, medresenin muhtelif binâ kısımlarına ayrılmıştır. Bunlar karşıda durmakta ve bir vahdet içinde olarak berâberce mezc edilmemişlerdir. Bu medresenin umûmî planı ve teferru'âtı medrese ile câmi' şekli arasındadır.

Rüstem Paşa Medresesi İstânbûl'un ikinci tepesi olan Mahmûd Paşa'nın şimâle doğru uzanan terası üzerinde bulunmaktadır. Bu câmi'in giriş kapısı üzerindeki bir kitâbede inşâ senesi olarak Hicrî 957 (1550) mevcûddur. Bu planın esâsı burada bir orta câmi'inde sekiz köşeli bir avludur. Burada hücreler dıştan kare bir binâ bölümünü teşkîl edecek teşkîl edecek şekilde çevrelenmiştir. Buradan yalnız sekiz dershâne kısmının hey'et-i mecmû'ası dışarıya doğru çıkmıştır. Burada dikkate şâyân olan tâk kapıdır. Bundan başka burada da dershânenin karşısına hiçbir şey yapılamaz.

İstânbûl'da Yeni Bâğçe'deki I. Sultân Selîm Medresesi küçük bir câmi' ile birlikte üç cebhe ve bir câmi' ile iltisâkı olup bu câmi'lerden dershâne olarak da istifâde edilmekte ve buraya bir de minâre ilâve edilmiştir. Geniş ve küçük bir eyvandan bir hücrenin menfezinden sütûnlu geçidden geçmek için istifâde edilmiştir. Medreseye giden tâk kapı küçük câmi'in arkasında mâ'il olarak bulunmaktadır. Bu tâk kapı hey'et-i mecmû'asından bir bâğçe içine çıkılır ve buradan da ikinci bir tâk kapıdan da medresenin asıl avlusuna çıkılır. Bu medresenin şekli medresesi sonra olan esâs câmi' planına benzemektedir. Yalnız burada medrese ve câmi' de dershâne gibi bâriz bir ölçüye mâliktir.

Bu şekilde medreseler muhtelif biçimlerde yapılmış olup hepsinin de bir iç avlusu mevcûddur. Sinân bütün biçimleri tatbîk etmiş bu tatbîkâtında elde edilen [151->] üzerine aldığı işin îcâb ettirdiği şekilde yapmıştır.

4- İmâretler:

Sinân'ın inşâ ettiği Tezkeretü'l-ebniye'nin 15 imâretler de bahs-i mevzû' medreselere âiddir. Bunlar çok muhtelif tarzlardadır. Bunlardan 9 tanesi Sultân â'ileleri tarafından İstânbûl, Üsküdâr, Mağnisâ, Trâkyâ, Şâm-ı Şerîf ve Mekke'de inşâ edilmiştir. Okuyucular tarafından Şâm-ı Şerîf'teki tekkenin imâreti hey'et-i mecmû'anın bir kısmı olarak yapılmış olduğu ma'lûmdur. Gebze'deki Mustafa Paşa İmâreti şimdiki binâ grubunun bir kısmını teşkîl etmekte olup bir türbe, medrese ve diğer bir sıra tâlî binâlar Sinân tarafından yapılmış evvelce bahsetmiş olduğumuz câmi'e uymaktadır.

Başlı başına bir binâ tiplerinden misâl olarak şunlar zikredilebilir: Avrat Pazarı'ndaki Hâsekî Hürrem İmâreti (resim 27 ve 115), Sinân'ın bir eseri olup Hâsekî Türbesi gibi Mustafa Sâ'i'nin listesinde bunun yanında bulunan binâlar, medrese ve şifâhâne zikredilmiş olmasına rağmen eksiktir. Binâ kapalı çok te'sîr icrâ eden bir binâ kitlesi olup burada çok fazla büyüklü küçüklü kubbeler vardır ve teknîk bakımından temiz bir şekilde yapılmıştır. Herhangi bir tezyînâttan arî, plastik ve iç kısım kıymeti

hâ'iz, başlı başına bir yerdir. Aynı motifin yapılması onun tekrarlaması ve yükselmesi ile hey'et-i mecmû'asının müsâvî kristalli inşâât olarak yapılmış olup burada ışık ve gölgelerde kristallerin kontras ve satırları değişik olarak canlı bir şekilde bulunmaktadır.

Tamamen başka bir tarzdaki imâret de Gebze'deki Mustafa Paşa Câmi'inin imâretidir. Burda yalnız câmi' hudûdunun münasebeti olan sağda arkadaki kısmı (resim 113 ve 114) teşkil eder. Bu sol kenarında bir medrese bulunmakta ve onun irtibât hattı türbeye kadar uzanmakta olup bu câmi'in arkasında bütün ve manzûmenin tam mihverinde değildir. Diğer binâlar ise hocalar ve talebeler için ikâmetgâh, hâcılar ve seyyâhlar için ikâmetgâhlar, daha ileride iki asıl yemek salonu ve kütübhâne vardır. [152->]

İmâret burada uzunlamasına bir binâ olarak yapılmıştır. Bu başlı başına bir te'sîr etmesinden ferâgat edilmiş ve tamamen umûmî plana göre tanzîm edilmiştir. Buna rağmen bu hâli, müsâvî şekilde bir mi'mârî şemâ ve sıkıştırılmamış olup umûmî vahdetin içinde mu'ayyen bir serbesti hâ'iz olarak yapılmıştır. Umûmî grub kapalı tarz Türk kompozisyonunun dolambaçlı bir tarz misâl teşkîl etmekte olup burada her parça başlı başına birer kıymettir.

4- Şifâhâneler:

Tezkeretü'l-bünyân'da üç şifâhâne zikredilmiş olup bunlar Süleymâniye Câmi'i yanında, Avrat Pazarı'nda Hâsekî Hürrem'in ve Üsküdâr'da Vâlide Sultân Nûr Bânû'nun şifâhânelerinden şifâhânelerden⁴⁴ bahsederken Hâsekî'nin şifâhânesini ele alabiliriz. Bu şifâhâne iki sıra kubbeli sûtûnlu bir binâ olup sekiz köşeli bir avlunun iki yanlarında gruplanmıştır (resim 28 ve 115). Ortadaki grup kısmen bir kubbeli kısım olarak vakfedenlere görünmekte olup emsâli arasında tebâruz etmiştir. Büyük ve açık olan iç kısım avlunun köşelerinde olup yarım kubbeli olarak tevsî' edilme ile hastaların ikâmeti, kabûlü ve bakılmaları için günlük iç kısımlar vardır.

Avlularla kubbeler iç kısımların dâ'imâ başka gâyelerle birbirleriyle irtibâtı olduğu görülür. Klasik Türk San'atı bu avlu ile kubbeli inşâât arasında bir tarafta şâhnîşli hafif bağçe pavyonu ve diğer tarafta hareket etmektedir. Her iki tarz da sarây inşââtında hâricen fevkâlâde zarîf mütehavvil ve çok hayret edecek şekilde yaratılmış binâ iç kısmı olup bunun fevkâlâdeliği zerâfeti ve zengin tezyînâtı [153->] ekseriyetle insanevî bir tesîri yükseltmektedir.

Biz Sinân'ı câmi'ilerinde bir san'atkâr olarak tanımıştık. O, mi'mârî mîrâsı devamlı şekilde derinleştirmiş, tevsî' etmiş ve dâ'imâ yeni bir şey ilâve etmiş ve hayâtının sonuna kadar bütün ömrünce bunu yapmıştır. Fakat biz Sinân'ın yaptığı binâları ele alacak olursak evvel emirde yaratıcılığı bakımından en ön safda geniş bir çevre içinde olduğu görülür. En hafif bir tarafta daha fazla irtibâtı olan eserleri, onun bir mevzû'u ta'dîl, tatbîk ederek yaptığı binâ iç kısım oyunları, sade küçük güzel olan işleri, insanların sipârişi üzerine yaptığı eserler bu insanların evleri tanımadığı ve yalnız mesleği işâret ettiği hâlde onun bütün eserlerine iştirâk ettirmesi dikkate şâyândır. Sinân'ın bu günlük işlerinin esâsına vâkîf olmak ve irâ'e etmek için hiçbir zahmetten çekinilmemiştir.

D. SİNÂN'IN ŞEKİLENDİRME TARZI

Aşağıda Sinân'ın şekillendirme tarzı hakkında biraz ma'lûmât verecektir. Burada üstü kapalı sûtûnlu geçidlerin kemer vasıfları ve son cemâ'at yeri, tâk kapı, mihrâb ve pencerelerden intihâb edilmişlerdir.

⁴⁴ ç.n. Mükerrer yazılmıştır.

Buraya dâhil olanlar Sinân'ın müdâfa'a ettiği, serbestçe şekillendirilmiş son olarak bilinen teferru'âttır. Bu sûretle bir dereceye kadar onun san'atkâr şahsının panoraması durumunu tamamlamış oluyor. Bir hizmete mensûb san'atkâr gibi Sinân da san'atını mu'ayyen hudûdla çevirmiştir. Evvel emirde pratik işlerle bunları arz etmiştir. [154->] Bunlar onun karışık mi'mârî rüyâlarını gâ'ib etmesi için ona mani' olmalıdır. Bunların zamana lüzûm olmadığı için hiçbir zaman inşâ edilemezlerdi. Fakat bir tarafta onun payvon inşââtıyla kasırları da diğer tarafta da câmi'inşââtı ona bir taraftan öbür tarafa kadar doğrudan doğruya bir merdiven basamağı vazîfesi görmüş, o da eserini bunların üzerine kadr eylemiştir. Zamanın ve halkın mi'mârî tekniği onu hudûdlandırırmış, onlar ona binâ iç kısım inşââtının esâs şekillerini vermişlerdir: Bu şekil mik'ab şeklinde üstü kubbe ile örtülmüş bir binâ iç kısmı bu esâs şekil onun küçük veya büyük taş veya ahşâb yapılan bütün eserlerinde hâkim olmuştur.

Şark zihniyetiyle insan ve Allah'ı resim ve heykel olarak irâ'e edilmesi memnu olduğundan bunlar bütün İslâm zan'atında kaldırılmıştı. Fakat kabasını tezyînât işleri Arab yazı san'atının zenginliğinin imkânları mukârnas, plastik oyunları, pencerelerin renk oyunları ve kıymetli ahşâb, gümüş ve fil dışından yapılmış san'at işleri bunu telâfi etmektedir. Bu imkânlar dâhilinde bunlar tezyînâtın hemen hemen bütün yaratılan zenginliklere sâhib bulunmakta idiler.

1. Üstü kapalı Sütûnları Geçidin ve Son Cemâ'at Yerinin Sütûn Vasıfları

Sinân bu kâide dâhilinde olarak sütûnları başlık ve kâ'ideleriyle birlikte mesned olarak kullanmış ve iki sütûnu bir sivri kemerle bağlamıştır. Bu kâide şekli bir çok işlerinde esâs olmuştur. Evvel emirde bunlar üstü kapalı sütûnlu geçid ile son cemâ'at yerlerinde, bir dereceye kadar da medrese ile son cemâ'at yerinde kullanılmıştır. Burada medresenin üstü kapalı sütûnlu geçidi [155->] hatta son cemâ'at yeri ekseriyetle basit kâ'ide ve basit aşağı sarkan başlıkları bulunan alçak ve nârin sütûnlar kullanılmıştır. Buna mukâbil asıl son cemâ'at yeri ise zengin kâ'ide mukarna ve stalaktit başlıklı yüksek ve kalın sütûnları hâvîdir. Bu kâ'ide ise istisnâsız olmakla berâber muhtelif şekillerde vücûda gelmiştir. Bir def'asında (Kayseri'de Ahmed Paşa Câmi') üstü kapalı geçidin sütûnlarında son cemâ'at yerindekilerde olduğu gibi aşağı doğru sarkan başlıklar vardır ve oldukça düz ve basit olan üstü kapalı sütûnlu geçid son cemâ'at yerinin içinde yapılmış ve zengince olarak yapılmıştır (resim 89). Başka bir hâlde de (Eyüb'de Zâl Mahmûd Paşa Câmi') üstü kapalı sütûnlu geçidin ve son cemâ'at yerinin stalaktit başlıkları vardır. Bu Sultân câmi'lerinde kâ'ide olarak ön avlu ve son cemâ'at yerinde fazla veya az birebirlik içinde bulunur (Şehzâde, Süleymâniye, Selimiye). Sütûnların yükselişi ise bundan sonra zengin tezyînâtla te'mîn edilir. Ekseriyetle yükselişi basit aşağıya sarkan başlık ve zengin mukarnâ veya stalaktit başlıklar da arka arkaya gelmektedir.

Kemer vasıfları ölçü nisbetlerine, üstü kapalı sütûnlu geçid ile son cemâ'at yeri ve nihâyet onun müte'addid şekillerindeki tezâdla ayrılır.

Sıkışık sütûnlar ve ucu sivriltilmiş kemerlerle yüksek ve dik olan sütûnlar vasıfları da mevcûddur (Süleymâniye) (resim 53). Sonra birbirlerinden açık duran, kısa ve şişkin olan sütûnlar ve alçak genişlemesine yapılmış olan kemerler (Şehzade) kullanılmış bütün geçidler bu araya konmuştur. Bu üstü kapalı sütûnlu geçidlerin te'siri ve kemer vasıfları uygun şekilde değişiktir. [156->] Üstü kapalı sütûnlu geçidle son cemâ'at yeri arasındaki tezâd alâkadâr olduğu şey yükselişte bulunmaktadır. Ya'nî medreselerin ve üstü kapalı sütûnlu geçidin kemer vaz'iyetleri son cemâ'at yerinin önünde ve etrâfında hâzırlanmış ve tanzîm edilmiş olup her son cemâ'at yeri esâsında iyi tanzîm edilmiş ve yükseltilmiştir. Bu sütûnlu vasfının kuvvetli cesâmetle

elde edilebildiği gibi bunların tarzlarının muhtelif olmasıyla da elde edilebilir (resim 110).

İzmîd'deki Pertev Paşa Câmî'i dar boyunlu zarif, ince uzun sütûnları, üstü kapalı sütûnlu geçidin uygun kemer vaz'iyetleri son cemâ'at yerinin geniş sütûnları, kısa ve şişkin sütûnlar kalın ve zengin başlıklarla birbirini ta'kîb etmektedir. İnce, uzun ile zengin arasındaki tezâd Kayseri'deki Ahmed Paşa Câmî'inin son cemâ'at yerinde ve Şâm-ı Şerîf'te tekkede mevcûddur.

Nihâyet yükseliş müte'addid kısımlarda da mevcûd olabilir. Bu sûretle üstü kapalı geçidin sütûnularının kâ'ide şekilli ekseriyetle basit ve basit bir halka ile iktifâ edilmiş ve yâhûd da yuvarlak tezyînâtla birlikte çukur oluklu olmaktadır. Nâdiren de zengin kâ'ide şekilleri bulunabilir. Bunlar daha sâde veyâhûd da çift profilli olarak da bulunurlar. Buna mukâbil son cemâ'at yerinin sütûnları yuvarlak tezyînât ve satıhların üzerinde müte'addid çukur oluklardan müteşekkil zengin bir kâ'ide şekli ve yâhûd da çukur olukla yuvarlak tezyînât üst üste ve araya bir geçiş profili konmaktadır (Üskûdâr'da İskele Câmî', İstânbûl'da Rüstem Paşa Câmî'). Ba'zı hallerde Sinân sütûn ka'ideleri altına soklu olarak ayrı ayak iskelesi kullanılmış olup (sütûn kâ'ideleri veya kâ'ide ayağı) üstü kapalı geçidin sütûnları [157->]meyânında hatta son cemâ'at yeri sütûnları meyânında (Kayseri'de Ahmed Paşa Câmî', Edirne'de Selimiye, Şâm'da tekke) ve yâhûd da yalnız son cemâ'at yerinde üstü kapalı sütûnlu geçid noksân olur (Silivri Kapı'da Hâdim İbrâhim Paşa Câmî' sokllü sütûn kâ'idesinin etrâfını çepeçevre kare olarak çevirir ve bu da başlık gibi yalnız yukarı yerine aşağı değişerek işi yapıyor gözüktür. Bunun husûsda Selimiye çok uygun geometrik bir sûrette yapılmıştır. Bu Kayseri'deki Ahmed Paşa Câmî'inde olduğu gibi aynı şekilde şekilde değiştirilmiş bir başlıkla vücûda gelmiştir. Bu birbirine müsâvî iki kâ'ide şekilde bulunurlar.

Sütûn göğdeleri de muhtelifdir. Bunlar kaba, biçimsiz, kısa yapılmış kalın, ince, uzun ve nârin oluncaya kadar mühtelif cesâmetlerdedir. Bi'l hassa İstânbûl'daki Kara Ahmed Paşa Câmî'inin son cemâ'at yerindeki sütûn göğdeleri kısa, İstânbûl'daki Mihrimâh, Şehzâde ve Sokullu Mehmed Paşa'ninkiler ise kısa ve yayılmıştır. Buna mukâbil Süleymâniye'ninkilerin yüksek, Hâdim İbrâhim Paşa Câmî'indekiler ise bariz şekilde ince, uzundur.

Şimdiye kadar bahis mevzû'u edilmiş olanlardan hiç kimse hayrete düşmediği gibi şimdi de sütûn başlık şekillerinin mütenevvi' olduğunu söylemekle hayrete düşülmeyecektir. Bunlar sarkık başlık⁴⁵ (resim 116 ve 117), stalaktit başlık (resim 118) iki esâs şekilleri ihtivâ ederler. Fakat bu esâs şekiller tatbikâta çok muhtelif olarak vücûda gelirler.

Stalaktit başlıklar plastik şekillerde daha fazla imkânlar sağlamıştır. Bu başlıklar için mühim olan iç kısımda Arab mukârnânın yardımıyla dâ'ire şeklinde kare şekline geçiş yapmışlardır. Mu'ayyen kâ'idelere göre noktalar birleştirilmiş ve satıhlar kesişme olup bu sûretle geometrik bir oyun [158->] vücûda gelmiştir. Bu geometrik şekil ise diğerlerinden teşekkül etmek sûretiyle nihâyet son şekline kalbedilmiştir. Bu başlıklarda ölçüsünden plastik şekil vücûda gelmeden de olabilir. Bu hâlde de hâkîkî mukârnâ başlık elde edilmiştir. Fakat plastik şekilleri ölçülü olarak da halletmek imkânı mevcûddur. Bu takdîrde istalaktitler gibi serbest olarak asılı bulunanlar sonra da başlığa da stalaktit denilir.

⁴⁵ Burada "sarkık başlık" olarak tercüme edilen terim Almanca metindeki "Faltenkapital" sözcüğüne (s. 119) karşılık olarak düşünülmüş olmalıdır. Sözcük olarak katlanmış başlık anlamında olan bu ifade, metnin yayınlanmış Türkçe tercümesinde, güncel kullanıma uygun olarak, "baklavalı başlık" olarak çevirilmiştir. (s.240)

Kemerler olarak sivri üçlü kemerler takaddüm etmektedir. Daima tudor kemeri (Zâl Mahmûd Paşa Câmî'in, Sinân Paşa Câmî'in üstü kapalı sütûnlu geçidi) yâhûd da eşek sırtı biçimi kemer (Sokullu Mehmed Paşa Câmî' ile Şâm'daki tekkenin üstü kapalı sütûnlu geçidi) olabilir. Bu verilen misâller bu kemerlerin bi'l istisnâ işe yarar kemer olduğunu göstermektedir. Bütün mühim kemerler sivri kemer olarak vücûda gelmiştir. Bunların arasında fark mevcûd değildir. Ancak Mihrimâh Câmî'in sivri kemerleri yuvarlak kemerlerden farklı olmaktadır. Aynı vaz'iyet Kayseri'deki Ahmed Paşa Câmî'in son cemâ'at yerinin önündeki üstü kapalı sütûnlu geçidi için de söylenebilir. Buna mukâbil Süleymâniye Câmî'in nisbetli bir şekilde kalın sivri kemerleri bulunmaktadır.

2. Tâk Kapılar

Binâların diğer bir kısmı olan tâk kapıları da muhtelif görünüşlerde bulunmasından dolâyı daha iyi bilinmesi icâb eder. Burada bi'lhasa Edirne'deki Selimiye Câmî'nin tâk kapısını dikkate şâyân bularak ele alıyoruz.

Bu nispetli bir tâk kapı, küçük tak kapı açıklığı, tonoz kemerler, örtülmüş olarak derin nişlerde, bâriz çerçeveler ve bâldâkinle başlıkla daha Anadolu Selçûkileri [159->] devrinde örnek olacak şekilde yapılmış ve bunun klasik şekle ircâ'ı Brûsa ve Edirne'den İstânbûl'a Sinân'dan evvel olmuştur.

Bu i'tibârle biz bunun Sinân'ın bu klasik büyük ehemmiyeti olan tâk kapıyı kullanmış olmasından dolâyı hayrete düşmemeliyiz. Bi'lakis serbestçe nasıl olduğunu, kendi görünüşüne göre nasıl vücûda getirdiğini bunları şekil kâ'idelerine göre uydurduğunu görürüz.

Bu yazıda dört câmî'inin klasik şekil düşüncesiyle tâk kapıları olmadığını yazmıştık. Bunlar İstânbûl'da Mihrimâh Câmî', Topkapı'da Kara Ahmed Paşa Câmî'i, Rüstem Paşa Câmî'i ve Azap Kapı'da Sokullu Mehmed Paşa Câmî'dir. Zikredilen son iki câmî' de Sinân tarafından yapılmış olan tâk kapılar şekillerini câmî'in mi'mârî fikirlerden kolâyca tanınabilir. Tak kapının klasik çok şa'sa'lı bir şekilde olması Sinân ne insanları yükselterek az hayâle daldırmak için ve ne de onun Azap Kapı'daki sarây câmî'indeki bir sarây galerisi şeklini yapmayı düşünmüştür. Fakat diğer taraftan Ahmed Câmî'inin tâk kapısının bu câmî'in ciddi bir şa'sa'ya sâhib olmadığını ve sonraları yâhûd da önce başka şekilde bir maksadla yerine konduğu muhakkaktır. Sinân'ın Mihrimâh Câmî'nin hâk kapısını ne maksadla bir şekilde yapılmış olduğu tam ma'nâsıyla izâh edilemez. Bu tâk kapı bu câmî'in şa'sa'lı ve yüksek olan iç kısmına bir başlangıç oluyor mu?

Bunun yanında ve muhakkak Sinân'ın sayısız birçok câmî'lerinin diğer tâk kapıları klasik kâ'ide şekillerini hâvî olmayıp bunlar kuvvetli bir şekilde [160->] ta'dîl edilmiştir, tereddüdsüzce bir maksadla bahs-i mevzû' câmî'de bir ma'nâ ifade etmiştir. Buna bir misâl olarak Kılıç Alî Paşa Câmî'nin tâk kapısı zikredilebilir. Buraya bâldâkin yazılarla konmuş olup yarım bir perde arkasında sanemini beyân etmektedir. Binâ iç kısmının başlangıcının bu şekilde düşündürücü tarafları vardır. Bu tâk kapının kendi yerine uygun olup olmadığını isbât için bunun için başka bir yer aranmalıdır.

Fakat az veya çok kâ'ide şekillerini hâvî olan bir tâk kapı kat'iyyen şablon şeklinde değildir. Zirâ Sinân'ın hiçbir tâk kapısı başka bir diğerinin tekrarlanması değildir.

Şehzâde Câmî'nin tâk kapısı nisbet dâhilinde olarak alçak ve geniştir (Genişlik : Yükseklik = 2:3) Sinân'ın esâs fikirleri ile kemer vaz'iyetlerinin ölçü nispetleriyle bu şekilde bulunmaktadır. Bunun benzeri bir nispette Hâdım İbrâhim Paşa Câmî'in tâk kapısında mevcûd olup bu tâk kapının merkez taklîtin ehemmiyeti

anlaşılmaktadır. Buna mukâbil Süleymâniye'nin yüksek tâk kapısı (5:3), Süleymâniye (9:4) ve nihâyet ince-uzun nisbetleriyle Kayseri'deki Ahmed Paşa Câmi'nin tâk kapısı (takrîben 2:1) gelmektedir. Genişliğe göre yükseklik nisbetleri orta derece olarak 2:1'dir. Bunu Rüstem Paşa Câmi'in ve Kâdırgâ'daki Sokullu Mehmed Paşa Câmi'in tâk kapıları ta'kîb eder. Bu şekile umûmî tâk kâpî sathının ölçü nisbetleri 3:2'den 6:2 kadar değişir. [161->]

Aynı şekilde tâk kapıların diğer kısımlarının da iç ölçüleri tahavvül etmektedir. Mukârnâ bâldâkinin yüksekliği şâyed ona husûsî bir tebârüz ettirmeyi îcâb ediyorsa ekseriyetle döşemededen bâldâkinin başladığı yere kadar yükseklik olarak az olarak aynı ölçüde olur.

Ayrı ehemmiyeti de hâ'iz olan taraf da bu tâk kapıların nişlerindeki derinlik olup bu genişliğe göre olan nişlerdir. Burada ba'zı herhalde bâldâkindeki mukârnâsın ağır plastiği tatbîk ederek yükseltip tâk kapıların daralan bir te'sîre sebep olmaktadır. Bunun için Hâdım İbrâhim Paşa Câmi'in tâk kapısı bir misâl olabilir (resim 39).

Şüphesiz tâk kapının nişlerini kaplayan mukârnâs ve stalaktitlerin oyunları vesilesiyle bitmeyen bir değişiklik istemektedir. Stalaktitlerin derinlikleri, ışıkların taksîmâtı, mu'ayyen şekillerin sıra ile tekrarı, kolay kavranabilen tanzîmi ve yâhûd sonra onun karışımına, dramatik tekâmülünü belirtmek üzere tâk kapının ehemmiyetini tebârüz ettirmek yardım etmekte olup bu husûsda hiçbir tereddüde mahal yoktur. Bu şekillerin doğruluğu burada mevcûddur ve yalnız şekil oyunlarında ve kendisinde değildir. Işık ve gölge oyunu bize kıvrık şekilleriyle doğrudan doğruya anlayışımıza yâhûd hislerimize hitâb etmektedir. Cam olarak kâ'idelerle yapılmış olan ayrı bir husûsiyeti olan binânın iç kısım cam tezyînâtı rûhu okşamaktadır. Umûmiyetle Avrupalılar bunu antikten gelen plastik olarak hiss [162->] ettikleri ve bunu elde etmeye çalışmaları takdîrde bir müddet sonra bunu yapmaya muvaffak olabileceklerdir. Zamanımızın birçok sıfatı eserlerinde elde edildiği gibidir.

Bu iç kısım Arabesk tarzı her şeye rağmen câmi'lerin tâk kapısı ekserî hâllerde fevkâlâde bir başlığı vardır.

3. Mihrâblar

Mihrâblar için tâk kapılardaki fikirler mevcûddur. Mihrâbın mu'tâd olan derinliğine göre temdîd edilerek bunun derinliği azdır. Tâk kapı nişleri gibi mihrâb nişleri de bir mukârnâs bâldâkin ile ûsûlü dâ'iresinde örtülmüş ve bir çerçeve ile duvarın diğer kısımlarından hudûdlanmışdır. Yazı ekseriyetle çerçevenin frizindeki yazı sahâsında bulunur ve ekseriyetle bir tepelik veya bir antik simaprofil konmuştur.

Hemen hemen bütün Sultân câmi'lerinin bu tepeliği vardır. Bunlar çerçevenin köşelerinde köşe yuvarlağı sütûnları için konmuştur.

Zarîf bir tepelik, bir kıvrımlı bilezik birleşerek Mihrimâh Câmi'inde tezyîn edilmiş antik tepelik ile düz bir tepelik ile Şehzâde Câmi'inde, hareketli bir tepeliğe Süleymâniye Câmi'inde mihrâb duvarlarını teşkîl ederler. Paşa câmi'ilerinden yalnız Sokullu Mehmed Paşa Câmi'inin tezyîn edilen antik tepeliği vardır. Diğer bütün mihrâb çerçevelerinin tepelikleri yoktur ve yâhûd da en fazla tepelik şeklinde sade ufkî bir profili vardır. [163->]

4. Pencereleer

Türk ikâmetgâh odası sade yapılmış olarak alt pencereler de pencerelerin taksîmâtıyla ayrı bir zerâfet arz eder. Bu pencereler alçak olan kanepeye kadar inmekte ve insan boyundan daha yüksek olmayan üst tezyîn pencerelerine kadar gelmektedir. Evvel emirde buna sebep insanların hareket ettikleri tabaka, bağçe ve yâhûd da şâhinîşden caddeye bakmak içindir. Bu şâhnîşle binânın iç kısmı büyümüş

oluyor. Fakat bu - iç kısımlar bunun için kâfi mikdârda yüksektir - her alt pencerenin üstünde küçük, renkli, güzel tezyînâtli bir üst pencere vardır. Bu esâsında havalandırmak için lüzûmlu olduğu için yapılmış ve bu sûretle havanın so'ûk kitlesi binânın iç kısmına girmesine mâni' olunmuştur. Bu tezyîn edilmiş pencereler ekseriyetle geniş bir şekilde dışarıya doğru çıkmış olan damların kütleleri altına tesâdüf etmektedir. Dışarıya bakan pencerelerle tezyînî pencerelerin taksîmâtına câmi' inşââtında rastlamaktayız. Döşemesi bir basamak yüksekte olan ve hiçbir zaman yüksek penceresi bulunmayan câmi'lerin içinde en alt katında kalın ana duvarları içinde nazar-ı dikkati çeken derinlikte pencere nişleri mevcûddur. Ekseriyetle bu pencere nişlerinin içine konan bir rahle önüne oturularak Kurân-ı Kerîm okunur ve bu şekilde aydınlıktan istifâde edilir. Fakat üzerindeki yalnız jübelerin üzerindeki pencereler hâriç olarak bütün pencereler tezyînâtli pencereler olarak yapılmışlardır. Pencereler doğrudan doğruya jübe dömeleri⁴⁶ üzerinde esâslı bir şekilde zemîn katında olduğu gibi yapılır [164->] zemîn kat pencere nişleri bir kâ'ide tahtında olarak üst tarafında alt çerçeve kısmı aynı zamanda basamak olan (resim 119) mermerden etrâfını çeviren bir alt çerçevenin pencere profilleri vardır. Bu çerçevenin arkasında çok san'atkârâne bir şekilde işçiliği olan pencere kapakları bulmakta olup bunlar pencereyi tamamen kapatabilirler. Fakat asıl pencere ise nişin içine konmuş bulunmakta olup hemen hemen duvar dış satırlarıyla birleşmiş bir vaz'iyettedir. Pencere nişleri düz ve meyilli olarak yapılmış olup duvar içinde sivri bir kemer dışarıya doğru çıkmış olarak yapılmıştır. Bunun üzerine gelen bütün pencereler (jübe pencereleri istisnâ edilerek) tabi'i şekildedeki sivri kemerli pencereleri hâvî olur ve kemerin içten gerekse dışarıdan birer câm kapaklar görünmektedir. Bunlar binânın iç kısım satırlarıyla aynı seviyede olduğu gibi bir dereceye kadar da ana duvarların dış satırları ile birleşerek onun görünürler. Bunlar dış taraftan camlaması âğ şeklinde bir camlama olarak yapılır. Yuvarlak ve beyzî şeklinde olan camlar muntazam bir şekilde taksîm edilerek alçı satır üzerine vaz' edilmiştir. İç pencereler ise tezyîni pencereler olarak yapılırlar.

En zengin tezyîni pencereler mihrâbın nişinin dâ'irevî olarak etrâfını çevreleyen kaba duvarı üzerinde bulunmaktadır. Burada üçüncü pencere isminde pencereler ekseriyetle tezyîni pencereler olur. Bundan başka pencereler ise umûmiyetle birinci kat yüksekliği üzerinde bulunur. Alt duvarları yân veya esâs kubbe için yalnız âğ şeklinde camlanmıştır.

Câmi'in bu ma'lûm olan pencerelerle olan tezyînâtı hudûdsuz şekli temevvülünü, tezyînâtı ve taksîmâtını icat ettirmektedir. [165->] Sivri kemerli görünen taş duvarda zemin kat pencereleri bu şekildedir. İhrâc kemerleri vücûda gelen sivri kemer sahasında bi'l hâssa kullanılır.

Ba'zen de bu sivri kemer sahasında tasarruf edilir ve bu üst kısımdan ışık almak için kullanılır. Sinân bir kere bir ihrâc kemeriyle birlikte her iki kubbeli pencereyi kullanmış (resim 120) ve bu sûretle çok fazla olarak üst kısımdan ışık elde etmiştir. Fakat ekseriyetle sivri kemer sahası örülmüş olarak kalmıştır. Sonra ba'zen de bu saha sade olarak bir nevi' doldurma olarak taş satır olarak görünür. Yâhûd da o zengin bir şekilde tezyîn edilmiş hatta yazı tezyînâtı fayans doldurma olarak bulunur. Fakat ekseriyetle ihrâc kemeri duvarı arkada fayans kaplama olarak bırakılır. Bu sûretle mi'mâr kendisine nasıl hoşlandıysa zemin kat pencerelerini çerçevelemek ve bunlara tepelik koymak serbest olmuştur? Kâ'ideye aslından olarak sonra kaya kaplamanın bir çerçeveleyen bandı pencerenin mermer sövesini çevreler ve pencerenin üstünde friz ve pencerenin tepeliği olarak bir saha daha ayrılmış olur. Tabi'atiyle bu

⁴⁶ ç.n. "Döşemeleri" olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.

friz güzel yazı bandlarını hâvî olup bunlar sufilerin her zaman hatırlayacakları Kurân'dan parçalardır. Tabi'atiyle ba'zı yalnız çiçek üzerine ma'î bulunan frizlerde vardır. Bir friz yerine meselâ Süleymâniye'nin kible duvarının zemin katı penceresinin üzerinde olduğu gibi yuvarlak yazı rozetleri konmuştur. Bunlar yalnız arkasındaki duvarı değil aynı zamanda üzerinde mevcûd ağırlığı da tamamen unutturmaktadır.

Daha büyük bir mütehavvil vaz'iyette üst tezyînî pencereler de vardır. Bunlar hemen hemen doğrudan doğruya sivri kemerlerle nihâyetlenmiş olup hatta - Rüstem Paşa Câmi'nde [166->] görüldüğü gibi - buraya yuvarlak kemer veya perde şeklinde kemer de konmaktadır. Bu pencerelerin teknîği şöyledir: Muhtelif renkte, cesâmette ve şekilde camlar yâhûd da birbirini kat' eden nâdir taş cinsleri (renk ve damarları fazla taşlar, beyaz mermer) alçıdan yapılmış birbirine bağlı bir çerçeve içinde şekillendirilmektedir. Bu şekilde vücûda gelen renkli tablo için dikkatli bir şekilde çalışılır ve pencere çerçeveleri içine vaz' edilir. Buraya duran ışıklar ve göz kamaştırıcı renklerde fevkâlâde bir canlılık verir. Burada kullanılan malzeme temdîd edilmiş cesâmettedir ve bu teknîğe daha büyük olan pencereler de nâdiren rastlamaktayız. İstânbûl'da Mihrimâh Câmi'ndeki mihrâbın her iki yanındaki pencereler bunların en büyüklerindedir (resim 31). Resim ekseriyetle demet olarak bağlanmış vazoya konmuş çiçeklerdir. Bu demet çiçek resmi sıralanmış yâhûd da çiçekler serbest olarak konmuştur. Küçük, sade pencerelerden büyük tezyînî pencerelere kadar satırların işleminde çerçeveleme, kısımlara ayırma ve doldurma gibi bütün imkânlardan istifâde edilmekte ve bu sûretle tezyînî pencerelerin tesîr icrâ edecek bir şekilde konması te'mîn edilmektedir. Taksîmâtında zarîf İrân namâz hâlisinin zenginliği bulunan çiçekli tezyînî pencereleri çok kereler hâtırlarız. Pek nâdiren de bu tezyînî pencereler hendesi, renkli çiçeklerle tezyin edilmiştir. Bu tezyini pencerelerin taksîmâtı ve mikdârı nihâyet duvardaki çerçevesi ve duvar kaplaması ile olan münâsebeti içinde tanzîm edilişi umûmî tesîr için büyük bir rol oynamaktadır. [167->] Kılıç Alî Paşa Câmi'inin kible duvarının tezyînî pencereleri (resim 97) iç kısımdan zarîf bir şekilde çerçevelenmiş beyâz camlı olması bizi şaşırtmaktadır. Fakat ortada renkli çiçek tezyînâtı tepelikten ışık doğrudan doğruya pencereden içeriye girmektedir. Bu sûretle renkler ve şekillerle küçük buluştur.

Kara Ahmed Câmi'inin mihrâb nîşi etrâfında tezyînî pencereler vardır. Bunlardan her biri diğerinden daha fazla değerdedir. Burada da zengin bir şekilde resmedilmiş çerçeveler pencerelerin üstünde çiçekli bâldâkinler yâhûd mustafîl şeklinde yükselen çerçeveler vardır. Bunlar mihrâb nîşi kadar sonlarda oldukça mühimdir. Bunlar görünüşleri i'tibâriyle ağır görünmekte olup hey'et-i mecmû'asının içinde iyi şekilde tanzîm edilmiştir.

Buna mukâbil Mihrimâh Câmi'in kible duvarındaki pencereler duvarın tezyînâtı içinde erimektedir (resim 31). Burada duvarın nerede sona ereceği ve pencerenin nereden başlayacağı zor görünebilir. Ve evet, tezyînî pencerelerde tasarruf edilmiş olan ışık sahası birbirini kat' eden levhalar yâhûd parlayan ve ışıldayan renk lekeleriyle değişmekte, bu şekilde de temdîd edilme ve taksîm edilmeden mütevellid elde edilen te'sîr büyümektedir. Bu küçük ve daha küçük olan şekiller, renkler ve ışıklardan müteşekkil olan karışık zenginlik bu câmi'in şa'sa'asını tereddüdsüzce meydâna çıkarmaktadır.

İskele Câmi'nde bütün renkli câmlardan sarf-ı nazar edilmiş, onların sivri kemer veya yuvarlak pencereleri aydınlık [168->] ve ferah pencereler olarak yapılmış ve bu sûretle mistîk yerine tab'iat bahis mevzû'u olmuştur.

İzmîd'deki Pertev Paşa Câmi'inin iç şeklinde tezyînî pencereleri yapılmış olup yalnız mihrâbda renkli tezyînât mevcûddur. Zemin katında pencere başlıklarından da

sarf-ı nazar edilmiş ve buna hakîkî bir şekilde olan ve uzun bir yazı konmuş ve Sinân bu câmi'de göz kamaştırıcılıktan ziyâde sadeliği tercih etmiştir.

Bütün kısımların hey'et-i mecmû'asında ve birisi ve bunun bir devirde ve binânın nazarını kendisine çeviren eserler olmasını Sinân'ın eserinin cesâmeti yapabildiği. Onun şahsiyeti her eserde aksi bulunmaktadır. Sinân'ın eserleri ebedî bir genç fikrin cânlı bir misâli olmuş ve hergün biraz daha yeni bir şekle bürünmüştür. [sayfa yırtık] i'tibârle bu eser bugün evvelce olduğu gibi yine zindedir.

Sinân'ın mi'mârî san'atkâr olarak onu bu san'atın genç bir uzvu olarak ele alacak olursa onu bugün de yarın da yeni teknik ve yeni malzemelerin verdiği bütün imkânlarla bugünkü insanların yapıp yapmayacakları üzerinde durmak icâb edeceği kanâ'atindeyim. Zirâ bugünkü insan için Sinân'ın gittiği yoldan daha iyi bir yol yoktur. Zirâ zaman ve insan herhangi bir yerde küçük bir iç âlemi yapmaya başlamıştır. O, san'atkârlığını ne elemânlarını elde etmekte isbât edip edindiği tecrübelerle ehemmiyetli olarak vuzuh yarattığı eserlerin netîcelerini göstermiştir. Nihâyet o san'atkâr adını hiçbir sûretle karartmak istemiş⁴⁷ Sinân'ın içten san'atı şu şekilde tanımakta idi: Kendi âlemini kendisi kabûl etmesi aynı zamanda kendisinin bunu meydâna çıkarmaması idi.

⁴⁷ ç.n. "İstememiş" olması gerekirken sehven böyle yazılmış olmalıdır.